SE ÅLDERN FATABUREN 2015

SE ÅLDERN

FATABUREN

2015

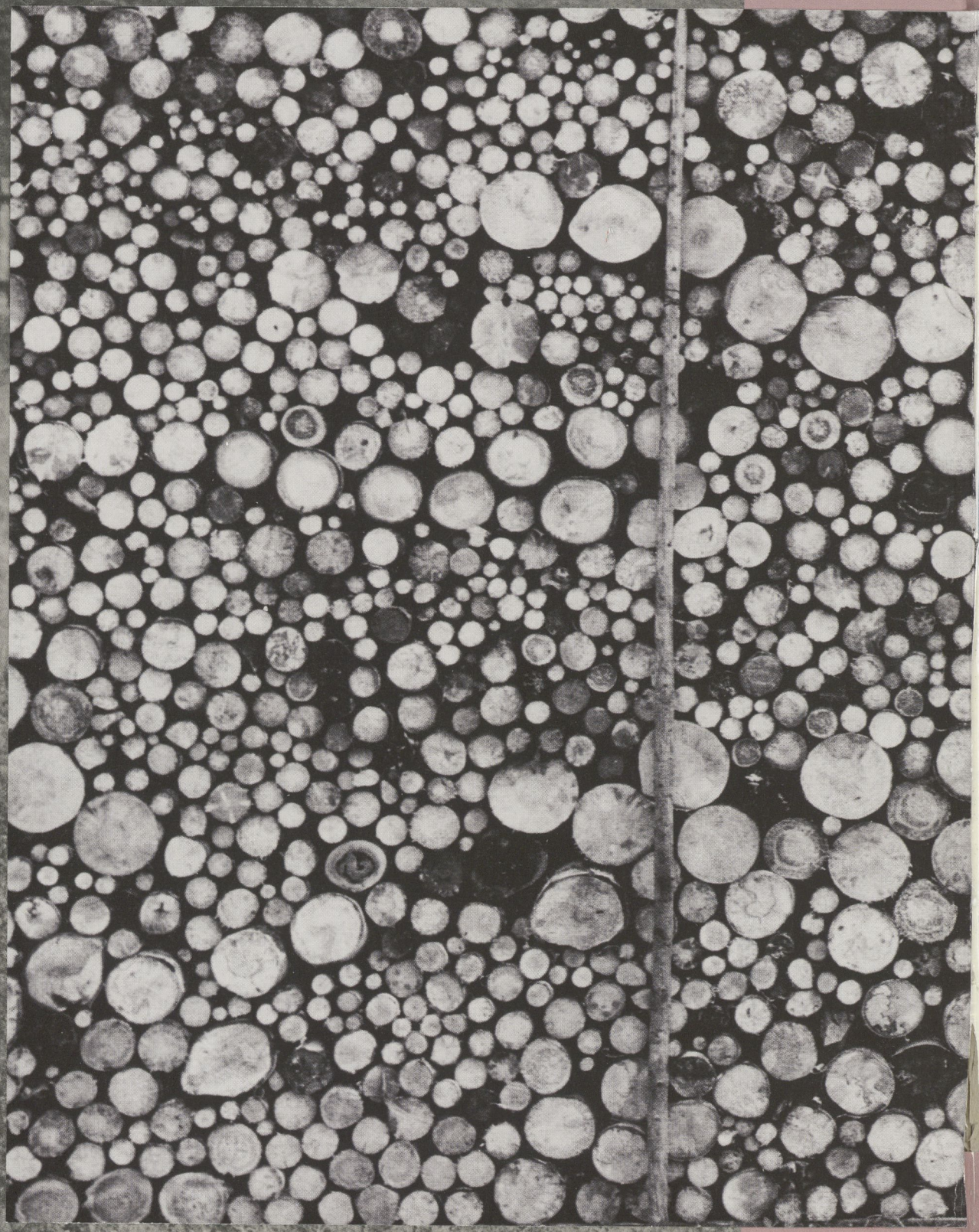

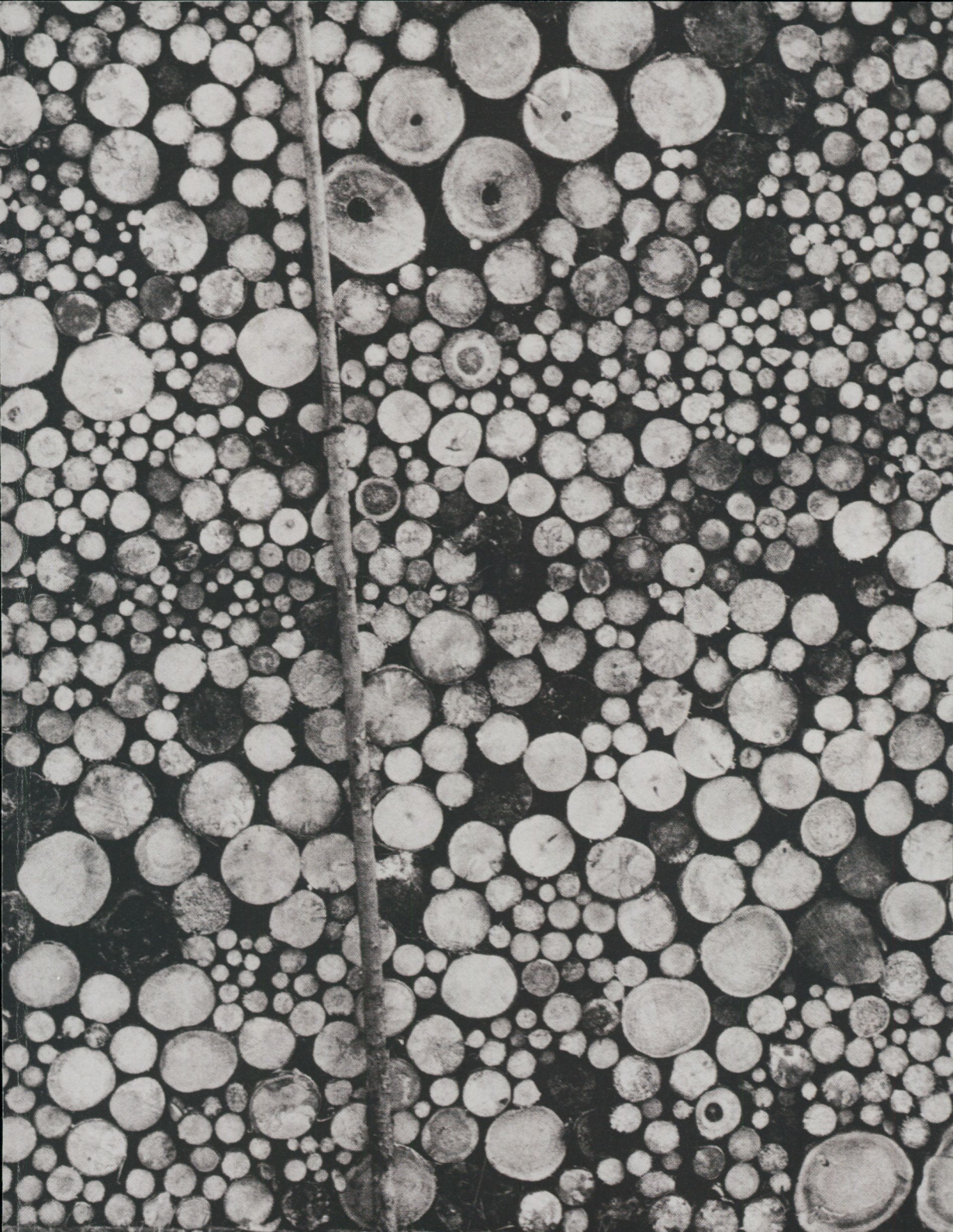

SE ÅLDERN

FATABUREN 2015

SE ÅLDERN

Red. Anders Carlsson

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN – Nordiska museets och Skansens årsbok – är en skatt av kulturhistoriska artiklar som har publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

NORDISKA MUSEET SKANSEN

Fataburen 2015
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se/förlag
www.nordiskamuseet.se/fataburen

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Anders Carlsson
Bildredaktör och bildbehandling Karolina Kristensson
Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon
Översättning Alan Crozier

Omslagsfoto »Fotografens dotter Tove dansar med sin farfar i trädgården.« Foto: Sten Didrik Bellander, © Nordiska museet (NMA.0056089).
Pärmens insida Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0029567).

Tryckt genom Italgraf Media 2015
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 577 1

Innehåll

7 **Se åldern.** En inledning *Anders Carlsson*

DEL 1

13 **Från foster till dop.** Hur man skyddar en hedning *Lena Kättström Höök*

38 Lindan

41 **Vägen till mognad.** Bilder ur barndomens historia *Karin Dern*

64 Bilder av tweens

67 **När blir man vuxen?** Om vuxenblivande och ungdomars livsmanus *Helena Kåks*

80 Kolten

83 **Makt och myndighet.** Om åldersgränser och kvinnors rättigheter *Ann-Sofie Andersson*

94 Hårnäver

97 **I sin ålders kraft.** Tre generationer fjällentusiaster *Marianne Larsson*

119 Kluten

121 **Tomten, trollen och tiden.** Om ålder och uråldrighet *Tora Wall*

DEL 2

137 **Ålderstrappan som motiv.** En introduktion *Leif Wallin*

147 **Ålderstrappan i närbild.** Kläder och kropp i tid och rum *Helena Lindroth*

181 **Se ut.** En fotoessä *Karolina Kristensson och Emma Fredriksson*

DEL 3

199 **Alla dessa åldrar.** Om livets samtidigheter *Bodil Jönsson*

214 Gåsspelet

217 **Ätteklubba och ättestupa.** Seglivade myter *Cecilia Hammarlund-Larsson*

222 Rakhyveln

225 **Från fattigstuga till ålderdomshem.** Två byggnader på Julita gård *Fredrik Ehlton*

238 Nappmaskinen

241 **Gammal är någon annan.** Om övergångar, kläder och kroppens åldrande *Karin Lövgren*

256 Glasögon

259 **Museer, åldrande och minnen.** Reflektioner om demens och pedagogik *Wenke Rundberg*

266 Barnstolen Parupu

269 **Gammal som Metusalem.** Om fascinationen kring hög ålder *Leif Wallin*

282 Brudgumsskjortan

285 **Rätten att få vara gammal.** Samtal om acceptans, villkor och fördomar *Cecilia Wallquist*

302 **Summary**

305 **Källor och litteratur**

Se åldern

En inledning

ANDERS CARLSSON är vik. förlagsredaktör vid Nordiska museet.

Will you still need me
Will you still feed me
When I'm sixty-four?

PAUL MCCARTNEY

På en nivå är livet helt okomplicerat: människan föds, lever, dör. *Nationalencyklopedin* påminner oss om att livsfunktionen kan reduceras till en egenskap hos organismer som i någon mån har förmåga att överföra information. Åldrandet är sedan ett förlopp under vilket »strukturer som bildats genom energikrävande processer gradvis bryts ner«. När ett biologiskt system, som en människas kropp, har nått det som inom fysiken (termodynamiken) kallas jämvikt har livet upphört: ingen energi in, ingen information ut. Inför sådana mekanismer är vi alla jämlika.

Resonemang som dessa understryker de generella principerna. Likafullt är livsförloppets variabler många. Vilka är processerna och strukturerna? Vad är det som till slut upphör? Det går inte, säger uppslagsverket, »att ange *en* enskild egenskap som skiljer liv från icke-liv«.

Människan lever sitt liv i många dimensioner och präglas bland annat av passager mellan och genom olika tillstånd – åldrar. Vi känner dem genom språket, både i räkneord och sammanfattande begrepp: *barndom*, *ungdom*, *vuxenhet*, *ålderdom*. Men också som förväntningar och identiteter i en värld där ålder är en starkt strukturerande kategori. Ord och uttryck som *koltålder*, *tweens*, *tonår*, *unga vuxna*, *medelålder* och *fjärde åldern* visar att de invanda termerna inte beskriver hela spektrumet och att det har funnits behov av innovationer. Samma sak med diagnoser och betydelseförskjutningar av typen *fyrtioårskris* och *seniorboende*. Lägg därtill den populära attityden att »ålder bara än en siffra« och vi står inför ett oöverblickbart kunskapsfält.

Vilka människans åldrar är och hur de konstrueras är, annorlunda uttryckt, föremål för förhandlingar. Sociala, kulturella, ekonomiska, politiska och, givetvis, fysiologiska faktorer underbygger gränsdragningar och definitioner. Hur länge är man barn? Vad är ett barn? Vem är vuxen och vem är gammal? Följdfrågorna är många och ställer sig nästan själva. Vilka rättigheter har ett barn? Vilka är de vuxnas ansvar? Vad innebär det att åldras? Hur har normer och praktiker förändrats över tid? Sammansättningar som *barnbidrag*, *ungdomsgård*, *myndighetsålder*, *vuxenstudier*, *byäldste*, *åldersgräns*, *åldersnoja* och *åldersrasism* visar att våra föreställningar om åldrar och åldrande har vida förgreningar.

Någon helhetsbild av temat åldrar kan en artikelsamling som denna aldrig erbjuda. Många är också de ämnen som inte har fått plats i denna bok. Principiella diskussioner om förhållandet mellan åldrar och generationer har vi lämnat därhän, liksom i stor utsträckning hela den långa period av livsförloppet som vidtar efter ungdomen och slutar med ålderdomen. *Mellanåldern*, en term från sociologen Håkan Jönson, är ett slags normaltillstånd men kännetecknas trots det av en förbryllande osynlighet i forskning och studier. Här har vi lärt oss något, nämligen att åldersbegreppet oftast förknippas med antingen unga eller gamla.

Några av bidragen i denna volym bygger i gengäld på de intervjuer och undersökningar som gjordes i anslutning till utställningen

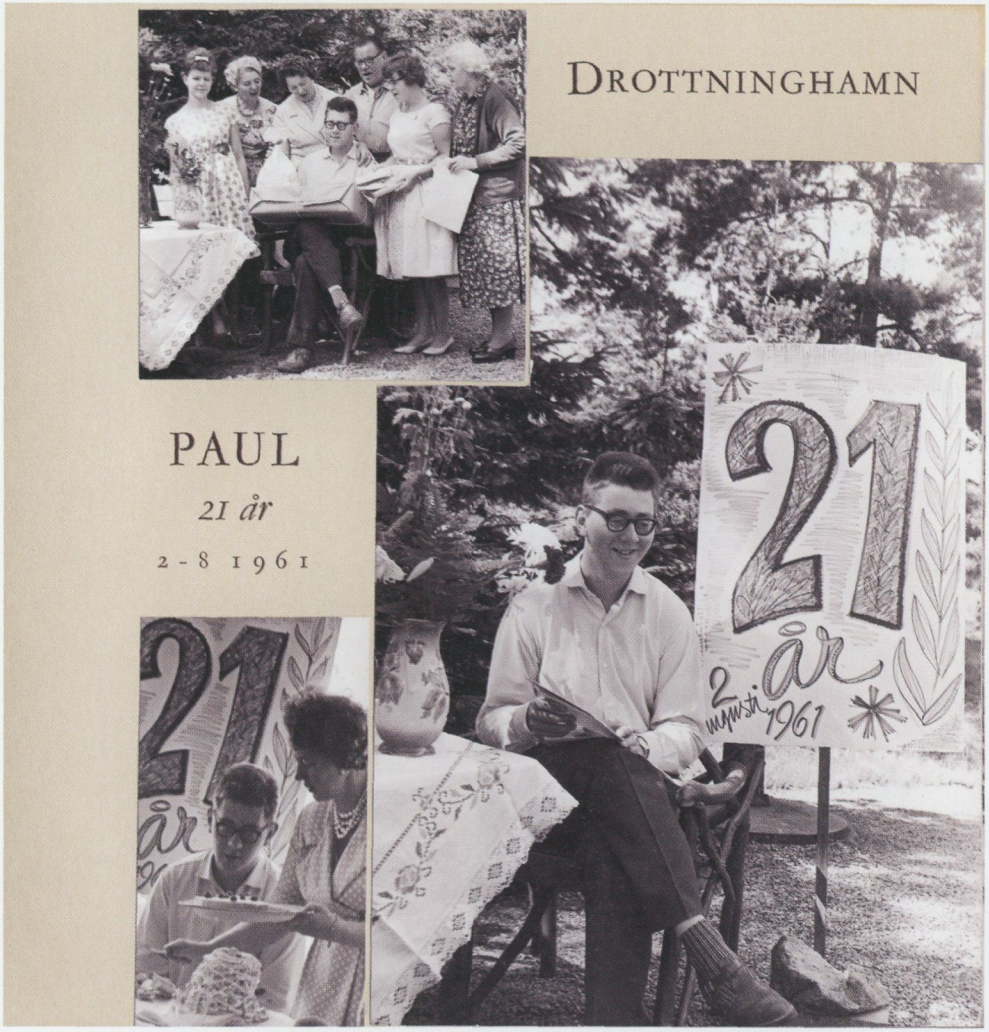

Ålder som struktur, erfarenhet och siffra. Myndighetsåldern i Sverige var 21 år fram till 1969. Foto: Nordiska museets arkiv (NMA.0052068).

Gamlingar, som visades på Nordiska museet 2014–2015. Den fokuserade på den fjärde åldern, dvs. den del av livet då man inte längre klarar sig själv utan behöver hjälp, och vilade på kulturhistorisk grund. Men den hade också ett samtida innehåll och ställde redan i undertiteln en uppfordrande fråga: »Hur var det och hur vill du ha det?« Bakom den fanns en utdragen debatt om äldrevården i Sverige, där nya aktörer och argument hade fått fäste. Samtidigt debatterades såväl pensionsåldern som tillståndet i det svenska skolsystemet. Att ordväxlingarna förblir intensiva och aldrig tar slut säger något om vikten av mångdimensionella perspektiv på vad åldrar är och hur de institutionaliseras.

Även i andra delar präglas denna årgång av *Fataburen* av den rikedom som det kulturhistoriska perspektivet ger. Inledningsvis rör vi oss från fosterkistan och barnlindan till unga vuxnas fjällkläder och brudgumsskjortan, avslutningsvis från Facebook och nappmaskinen på Lill-Skansen till fattigstugan och ätteklubban. Däremellan gör vi nedslag i ett visuellt motiv som mer än något annat har rört frågor om åldrarnas moral och relationer. I ålderstrapporna finns människans förväntningar och rädslor sammanfattade. Här syns variationer på livet som både struktur och erfarenhet.

DEL 1

Undersidan av bladet på en dopsked av silver. Inskriptionen lyder: »ANNO * 1695 * D17 * MARTI = CHRISTINA * ERICHS * D * DUFVA«. (NM.0230783) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Från foster till dop

Hur man skyddar en hedning

LENA KÄTTSTRÖM HÖÖK är etnolog och intendent med ansvar för folktro, folkmedicin och högtider vid Nordiska museet.

Den medeltida katolska synen på modern och det nyfödda barnet som orena syndiga hedningar, besatta av djävulen, levde länge kvar efter reformationen på 1500-talet. Med exorcism (djävulsutdrivning) och dop renades barnet från synd och upptogs i Guds och församlingens gemenskap. Dopet ansågs nödvändigt för barnets frälsning och framtida möjligheter att komma till himmelriket.

Att vara nyfödd uppfattades fortfarande vid 1700-talets slut och långt in på 1800-talet som ett livsfarligt skede. Genom att barnet före dopet betraktades som en hedning, var det ett lättfångat byte för diverse »onda makter« och folktroväsen. Speciellt rädd var man för att barnet skulle bli bortbytt – att trollmor skulle byta ut barnet mot sitt eget. En annan fara låg i att dö odöpt, vilket medförde begränsningar i rätten till kyrklig begravning och därmed möjligheten att komma till himlen. Dopet påskyndades därför av både kyrkolagen och föräldrarna.

För att skydda hedningen under den kritiska tiden och samtidigt skapa ett gott framtida liv för barnet fanns en mängd magiska åtgärder. I den här artikeln presenteras några föremål som användes i detta syfte – som skyddsmedel och lyckobringare.

Fosterkistor funna i en kyrkogårdsmur vid Odensjö kyrka i Småland. C-14-analys visar att innehållet i näverasken är från 1675 ±35 år och det i den största kistan, som mäter 15,1 cm, från 1780 ±30 år. Den minsta kistan, blott 5,5 cm lång, är från 1830 ±35 år. (NM.0285615+, NM.0285614+, NM0285616+) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Fosterkista

Små fosterkistor som hittats undangömda på kyrkvindar och i kyrkogårdsmurar vittnar om föräldrarnas omsorg om sina döda, odöpta barn och foster. Under Sveriges katolska medeltid (ca 1050–1520) hade odöpta eller dödfödda barn och foster varken rätt att vila i vigd jord eller begravas av präst. Om de trots allt begrovs på kyrkogården eller i kyrkan ansågs de genom sin orenhet besudla platsen så pass att en ny invigning av biskopen blev nödvändig. Trots att sådana begravningar var straffbara visar arkeologiska fynd att de ändå förekom under medeltiden. I utgrävningarna på Helgeandsholmen i centrala Stockholm hittades till exempel tre spädbarnsskelett från tiden före 1530 i närheten av kyrkogårdsmuren.

Som en följd av reformationen tillät den svenska kyrkoordningen 1571 att odöpta barn begrovs på kyrkogården, men utan med-

verkan av präst. Detta gällde emellertid bara levande födda barn som inte hunnit döpas. Först 1799 fick de dödfödda barnen samma rättigheter. Ett sätt att komma förbi alla bestämmelser och begränsningar var att i smyg stoppa ner de döda barnen i kistan hos någon nyss avliden eller i en nygrävd grav. Då fick de dessutom del av prästens välsignelser.

Ofullgångna foster nämns överhuvudtaget inte i de kyrkliga förordningarna, vare sig om aborten ansågs naturlig eller framkallad. Lösningen blev att lägga fostret i en lagom stor ask eller låda som sedan gömdes i en redan öppnad grav, i kyrkogårdsmuren, under kyrkgolvet eller på kyrkvinden – för att komma så nära vigd jord som möjligt. Foster begravda på detta sätt kunde kallas äske-Pelle, askabarn, äskgosse eller asklåisa.

Om fostret hade oturen att vara utomäktenskapligt kunde det få konsekvenser för dess fortsatta framtid, i synnerhet om fadern var okänd och den ogifta modern ensamstående. För att slippa skammen att föda en »oäkting« tillämpades fosterfördrivning som exempelvis tunga lyft, heta bad, åderlåtning och intagande av kvicksilver, arsenik, fosfor, tibast eller saffran. Om metoderna ändå inte fungerade kunde en utväg vara att föda barnet i lönndom och sedan ta livet av det. Men då fanns risken att barnet blev en myling.

Det var inte bara fostrets eller det döda barnets väl och ve som var motivet till ansträngningarna att begrava det så nära vigd jord som möjligt. Det fanns också en rädsla för att de odöpta skulle gå igen och spöka. Myling kallades ett »oäkta«, odöpt och av modern dödat barn eller foster som gömts undan. Många sägner handlar om hur mylingen ropar och gråter högljutt efter sin moder om någon närmar sig gömstället. Enda sättet att få tyst på mylingen ansågs vara att den kom i vigd jord. Om mammans brott blev upptäckt var det inte bara skammen i avslöjandet att hon fött ett »oäkta« barn att vara rädd för. Straffet för barnamord, vare sig barnet var hedet eller kristet, var döden.

En sägen om en myling, förmedlad av Engla Johansson, född 1853, utspelar sig på en fäbod i Medelpad:

En flicka hade lagt ett barn på lönn i en fäbod. Men där blev det alltid liv och leverne sedan. En gång var det bal där på vallen, och då hörde dom en röst, som sa:

»Bena å lång,
bytta ä trång,
om int' saxa hade var-ä
skull ja opp å dansa mä mor min.«

Då dom öppnade golvet fann dem ett barn i en bytta. Men innan hade Hin Håle kommit och dansat livet ur bopigan.

De tre fosterkistorna i Nordiska museets samlingar innehåller i dag inga benrester, kanske för att dessa tagits bort och begravts innan kistorna överlämnats till museet eller för att fostren varit rätt små och ännu inte hunnit bli särskilt förkalkade. I svepasken ligger förkolnat organiskt material samt troligen läder och mikroskopiska rester av linne- och bomullsfibrer. Fostret kan ha bränts först för att få plats i kistan.

Svepaskens fisknätsmönster kallas i Norge för *muruspjeld*, det vill säga marspjäll. Enligt den norska symbolforskaren Åsta Østmoe Kostveit användes marspjäll inte bara mot maran – ett övernaturligt kvinnligt väsen som nattetid antogs ta sig in i hus och ladugårdar och plåga människor och djur genom att marrida dem – utan också som ett allmänt skydd mot trolldom, ofta dekorerat på kistor och skrin. Spjället stänger de onda makterna ute och maran måste dessutom räkna rutorna i spjället och eftersom hon bara kan räkna till tre så blir hon aldrig klar. Marspjäll finns även inristade på andra föremål som har med odöpta barn att göra.

Ett av kriterierna för om ett föremåls mönster kan förmodas ha en magisk innebörd är användningsområdet. När det gäller fosterkistornas funktion föreligger ett tydligt behov av magi, dels för att skydda det odöpta fostret mot onda krafter och dels för att hindra fostret från att gå igen. Att man bemödat sig om att dekorera asken, eller använt ett redan utsmyckat föremål, när det ändå skulle gömmas pekar också på skyddsmagi.

Segerhuva

Det fanns många sätt att spå det nyfödda barnets framtid. Att vara född vid fullmåne gjorde barnet förmöget. Veckodagarna hade också betydelse – bäst var att vara född på en söndag, det innebar lycka och framgång.

Men det allra lyckosammaste tecknet var att vara född med en del av fosterhinnan sittande kvar över huvudet – med segerhuva, även kallad segerhätta, visdomshuva eller hedningahuva. Denna huva torkades och sparades och kunde bäras som en amulett i en medaljong eller pung. Bäraren troddes vara osårbar mot hugg och slag och inte kunna drunkna. Om en person gick med sin segerhuva runt om en plats där vådeld utbrutit, skulle elden slockna. Karl XII:s segerhuva, som finns bevarad i Livrustkammarens samlingar, var enligt somliga orsaken till att kungen motstod vanliga kulor och bara kunde skjutas med en silverkula. I Peder Svarts krönika om Gustav Vasa berättas att kungen föddes med en hjälmliknande segerhuva. Segerhuva omnämns redan på 200-talet i det antika romarriket.

Segerhuva – en intorkad fosterhinna som skänktes till Nordiska museets samlingar 1929 av Elin Bergqvist, Första Backe, Mariefred. I bilagan till Huvudliggaren står: »Givarinnan uppmanad att gå runt en eldsvåda med den på sig – men har aldrig gjort det.« (NM.0179044) Foto: Nordiska museet.

Bortbyting

Många av de magiska skyddsåtgärderna riktade sig mot trollen. Dessa troddes vara ute efter den nyfödda hedningen och det var viktigt att se till att inte trollmor kom åt att byta ut den mot sin egen unge. Därför fick det nyfödda barnet inte lämnas ensamt utan man »vakade hedning«. Innan barnet döpts skulle dessutom elden ständigt brinna i härden för att hålla alla onda makter borta och något föremål av stål och en psalmbok stoppas ner i vaggan. I ett hem där ett nyfött barn fanns skulle alla dörrar vara väl stängda och efter solens nedgång fick ingen gå ut eller någon främmande komma in, för att intet ont skulle kunna följa med in.

Tecken på att barnet var en bortbyting ansågs vara att det hade stort huvud och klena ben och inte växte som det skulle. Eller att det hade onormalt stor aptit. Annars liknade det ett vanligt barn. Om misstanken fanns att man fått en trollunge i stället, kunde man behandla trollungen illa – genom att piska den eller sätta den på brödspaden och låtsas vilja kasta in den i ugnen. Då kom trollmor genast till sin unges undsättning och lämnade tillbaka det riktiga barnet.

Tron på bortbytingen får ses som ett försök att finna en förklaring till barnets annorlunda beteende. Ett exempel finns från Norra häradsrätten på Gotland år 1690. Då rannsakades en kopparslagare i Fole tillsammans med sin hustru för att på julaftonskvällen ha lagt ut sitt barn på gödselhögen för att det skulle igenbytas. De var övertygade om att barnet var en bortbyting eftersom det hade varit vanskapt, sjukligt och skröpligt och aldrig varit tyst, varken dag eller natt. Enligt föräldrarna hade kuren hjälpt, så att de fått tillbaka sitt riktiga barn. Eftersom det sedan det togs in »tegat och legat stilla och om juledagen mot aftonen dödt blifvit och sedan så vackert och däjeligt vordet som något barn kunnat vara«. Straffet för föräldrarna blev en månads fängelse på vatten och bröd vardera samt att undergå uppenbar kyrkoplikt. Av allt att döma såg inte häradsrätten handlingen som mord utan den beskrevs som »grof widskeppelse« och »stora vantroo«.

Ellakors, amulett, beskrivs i Huvudliggaren vid förvärvet år 1873: »3332 Ett 'ellekors' fr. Vemmenhögs hd. Skåne. Ellekors är en amulette som bars (o bäres) till skydd mot alla onda makter. Det tillverkas af ärft silfver, som tigges af 9 hustrur, smides stillatigande 3 torsdagsmorgnar och ligger sedan 3 söndagar på altaret. Odugligt om det fallt på golfvet, hvilket detta troligen har, annars anses ingen så fördomsfri att han vågat sälja det. Om det smides för ett fruntimmers räkning tigges silfvret af hustrur, hvars förstfödda bara varit gossar - om för en karl af hustrur, som först födt flickor.« (NM.0003332) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ellakors

Föräldrarna var rädda för att sjukdomar skulle drabba det nyfödda barnet och eftersom de flesta sjukdomar ansågs orsakas av olika folktroväsen söktes hjälpen på magisk väg. I Nordiska museets samlingar finns 28 stycken amuletter med benämningen ellakors, ellekors, eller älvkors. Det är ett, oftast runt, silverhänge som framför allt använts i södra Sverige och i Danmark under 1700- och

1800-talen för att förebygga och bota sjukdom. Ellakorsen ansågs skydda mot vattenväsendet Ellen eller älvorna, som påstods kunna framkalla en rad olika sjukdomstillstånd. Deras onda andedräkt, älvablåst, sades bland annat kunna orsaka utslag och hudsjukdomar. För att ellakorset skulle verka skyddande måste silvret tiggas ihop i grannskapet och smeden fick inte ta betalt för sitt arbete. Korset, som bars närmast kroppen, under kläderna, osynligt för andra, präglades med kristna symboler i form av ett fyraarmat solkors, ett Kristusmonogram, en bön om hjälp och bärarens initialer. Det gavs till nyfödda barn och till konfirmander men även till vuxna personer som redan insjuknat eller var i behov av särskilt skydd. Ett ellakors fick inte säljas utan skulle följa sin bärare i graven.

Vätteljus

Som skydd mot barnsjukdomar kunde även märkliga naturformationer användas. Vätteljus, vättaljus, vättastenar eller dönnestenar har i folkmun varit benämningar på ett slags fossil av utdöda bläckfiskar (belemniter) med cigarrliknande, avlång form, påminnande om ett hemstöpt ljus. Vättar var enligt folktron övernaturliga väsen som levde under jorden, utan samröre med människorna, så länge dessa inte störde dem. Blev vättarna förorättade genom att få smutsvatten, urin eller annan vätska över sig kunde de dock hämnas, bland annat genom att sätta sjukdom på människorna. När vättarna var uppe på marken om kvällarna för att utföra arbeten eller för att dansa och leka, lyste de upp mörkret med vätteljus som man kunde hitta efteråt, när vättarna själva hade återvänt till sina underjordiska hem. Vätteljusen ansågs ha magiska välgörande krafter och användes inom folkmedicinen för att behandla en mängd olika åkommor och sjukdomar hos människor och djur. De förekom framför allt i Skåne och såldes därifrån vidare till andra delar av landet.

I folkminnesmaterialet i Nordiska museets arkiv finns flera uppgifter om hur vätteljus användes. Emma Bengtsson, född 1859 i Morup socken, Halland berättar:

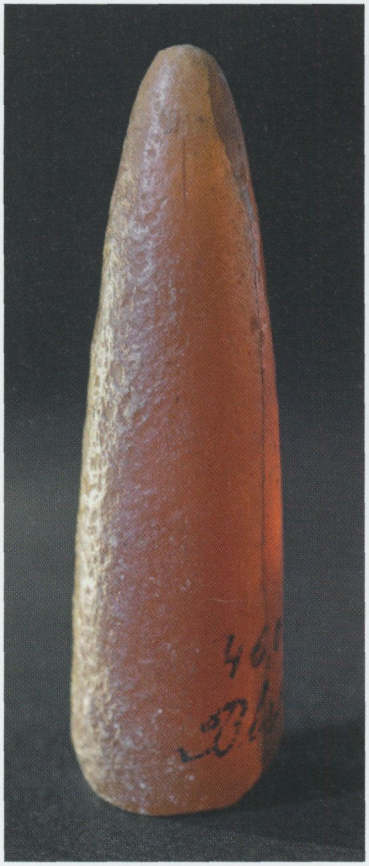

Vätteljus – belemnit. Från Blekinge, inkom 1885 (NM.0046033). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ältsten från Sör Hörende, Västerfärnebo, Västmanland. Enligt beskrivningen i Huvudliggaren vid förvärvet år 1884 hängdes den i ett snöre kring halsen och var ett universalmedel mot det mesta. Dock användes den framför allt mot »'ältan', fråssan, bölder och sår, värk, matthet, ledsnad, sorg och räddhåga, 'skyddade väl' mot troll och skogsrår, mot otyg i vädret o.s.v., hvadan isht alla fega och mörkrädda buro ältsten på sig i den mån huset hade tillgång på sådan. En resa kunde aldrig gå lyckligt utan ältsten. Nyfödda barn skulle skyddas bl.a. med ältsten, tills dess de blifvit döpta.« Ältstenarna gick i arv inom familjen. Gick någon förlorad var det en sorg för hela huset, eftersom det troddes förebåda någon olycka och det var svårt att skaffa en ny. »Hälst som endast få 'kloka' kunde gifva dem den tillbörliga underkraften och de nya ju nästan alltid hade svagare verkan.« (NM.0044608) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

> Späda barn fingo ibland en besynnerlig sjukdom. Den bestod däri, att på fingerspetsarna och tåspetsarna blev det små hårda uddar eller nabbar [...] Barnen blevo oroliga och kinkiga. Då trodde de, att det berodde på att vättler kommo och sugade på fingrarna och tårna, och så blev barnet sjukt. [...] Den sjukdomen botades med vättleljus. Det fick man köpa på apoteket [...] små avlånga, gråaktiga bitar. Ett sådant bands om halsen på det sjuka barnet [...] så att vättlelyset hängde på bröstet.

Vätteljus kunde även läggas i vaggan eller i lindan för att inte trollen eller vättarna skulle byta ut barnet.

Ältsten

Ett vanligt botemedel mot barnsjukdomar var ältstensamuletter. De användes ofta mot engelska sjukan (rakitis) som också kallades skäver, ältan, riset med mera. För att hålla sjukdomen borta hängdes en ältsten på ett snöre kring barnets hals innanför kläderna. Ofta är ältstenarna skrapade för att pulvret använts som medicin. En del ältstenar är ursprungligen jordfunna sländtrissor men de har även tillverkats i senare tid. I slutet av 1800-talet gjordes ältstenar av täljsten (serpentin) från gruvan i Sala.

En teori om engelska sjukan var att den orsakades av moderns beteende under barnets fosterstadium. Hon skulle till exempel undvika att närvara vid slakt och att se eller röra vid lik. Om sjukdomen ändå infann sig var botemedlen ältstenar, jorddragning eller – om man misstänkte att det var »likskärvan« – att låta barnet vidröra ett lik. »Man skulle ta boten där man fått soten.« Men om man misstänkte att barnet fått »horeskäver« troddes det bero på att en hora hade sett barnet. En hora kunde man undvika, men mot löndahoran – som man saknade bevis mot – var det svårare att skydda sig.

I preventivt syfte kunde en ältsten då hängas runt barnets hals. Men trodde man att olyckan redan varit framme och barnet fått »horeskäver« var botemedlet att låta barnet dricka ur en horesko

eller ge dem horehår. En annan variant var att stjäla ett klädesplagg från den misstänkta horan och låta barnet sova i det.

Trolldocka

Många besvär och sjukdomar hos spädbarnet troddes bero på att man stört älvorna. För att skydda barnen tillverkades trolldockor som offrades åt älvorna. Från Åker i Södermanland berättas hur man botar ett oroligt och skrikigt spädbarn. Man tar lite hår från barnet samt nagelklipp av alla fingrar och tår och lindar in i en lapp av det lintyg barnet haft närmast kroppen. Därefter görs tre dockor av barnets kläder och i varje docka insticks en obegagnad knappnål. Byltet och dockorna grävs ner som ett offer åt älvorna vid närmaste lövträd en torsdagsafton, sedan solen gått ned, samtidigt som man säger: »Tag det här och lek med och låt bli [namnet]«.

I Nordiska museets samlingar finns åtta stycken trolldockor. Tre av dem är funna vid »Elfstenen« utanför Lindesberg. Trolldockorna låg i små runda, med fett insmorda, fördjupningar kallade älvkvarnar. Enligt uppgift hade de lagts dit för att blidka älvorna vid barnsjukdomar.

Dopdräkt

Den farliga vägen till kyrkan för att döpas krävde många magiska skyddsmetoder. I dessa ingick även dopdräktens färg och genomtänkta dekorationer.

De dopdräkter som finns i Nordiska museets samlingar består huvudsakligen av den färggranna typ som förekom från 1500-talet till 1800-talets slut. Det är olika typer av doppåsar, -svep och -kåpor som har anpassats efter den form barnet fick när det var lindat. De är från sent 1700-tal till 1850–1880-talet och uppvisar en stor variationsrikedom i färg, form och dekorationer. Många är röda eftersom det var en färg som ansågs beskyddande och markerade samtidigt en viss status genom att den var dyrbar. Röd färg har spelat en viktig roll i myt, tro och sed, varvid inte minst associationer-

Trolldocka. Beskrivs i Huvudliggaren vid förvärv år 1927: »Docka, liten av tyglappar, för vidskepligt bruk fr. Åkers sn o hd, Södermanl. Förvärv av fru Maria Andersson, Hästhagen.« (NM.0163061) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Dopdräkt, kristningasäck eller kristningasvep. Förvärvades 1886 från Veinge socken, Höks härad, Halland (NM.0053547A–B). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

na till blod och därmed till hjärta och kärlek har varit väsentliga. Dessutom symboliserade den röda färgen livet och uppståndelsen.

De många mönstrade banden, pärlbroderierna, spetsarna, knapparna, metallerna, speglarna, pappersblommorna med mera är inte enbart dekorativa utan var även försök att på magisk väg beskydda barnen. Det gäller framför allt metallföremål som ellakors och silverkulor samt symboler som andreaskors. Metaller är ett välkänt ontavvärjande medel som har använts i magiskt syfte. De framställdes ju i kontakt med den kraftfulla elden och fick med sig eldens skydd på vägen. Blänkande föremål som större metallbitar och speglar fungerade dessutom reflekterande genom att de eventuella onda makter som ville åt barnet såg sig själva och skrämda studsade tillbaka. Andreaskors har använts för att fördriva onda makter.

Den vita färgen i dagens dopklänning har anor från medeltidens katolska barndop då barnet sveptes in i en vit dopklädnad efter att naken ha doppats ner hel och hållen i dopfunten. Att dräkten var vit stod för den renhet barnet uppnått genom dophandlingens avtvättande av all synd. Efter reformationen på 1500-talet försvann succesivt både neddoppningen och den vita dopdräkten. Istället vattenöstes barnets huvud och med tiden började färggrannare dopkläder i starka färger och mönster bli vanliga. Vid 1800-talets slut återvände den vita färgen i dopdräkten som då också försågs med ärmar. Det hänger ihop med att lindningen av barnen upphörde samtidigt som dopen började förläggas till hemmen i stället för i kyrkan. I de högre samhällsskikten hade långa dopklänningar av ljusare tyger och hemmadop börjat komma i bruk redan vid 1700-talets slut och 1800-talets början. Färgen och formen var av samma typ som den kvinnliga modedräkten vid den tiden.

Föremål i dopdräkten

Det skydd som dopdräktens utformning förväntades ge kunde ytterligare förstärkas genom olika nedstoppade föremål. När dopdagen kom och hedningen skulle föras till kyrkan gällde det inte

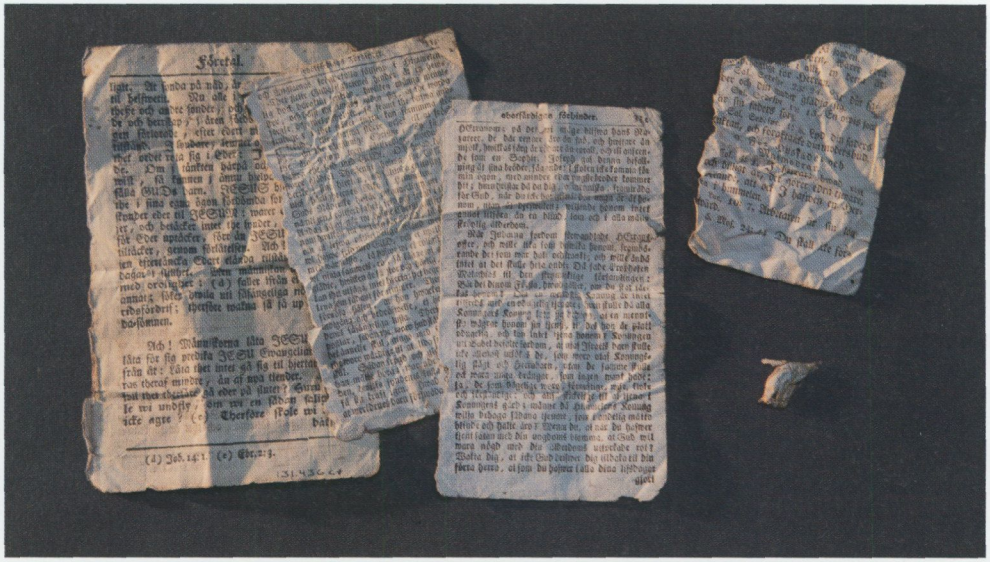

Föremål som påträffats i en doppåse från 1800-talets början, från Sorunda, Södermanland. Längst ned i botten på påsen låg ett litet paket bestående av tre blad ur en religiös skrift med rubriktexten »Berättelser om de obotfärdigas förhinder« samt en vitlöksklyfta. (NM.0131436C+) Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

bara att genom olika magiska åtgärder skydda barnet under färden, utan även att med besvärjande magi försöka ge det ett gott liv. I lindan och doppåsen lades alla möjliga skyddsmedel och lyckobringare. Det kunde vara silverpengar, flintskärvor, ormhuvuden, vätteljus, svavel, krut med mera. I Nordiska museets doppåsar har hittats vitlök, religiösa blad, brödsmulor, nålar och bladguld. Vitlöken användes allmänt mot onda makter. Psalmboksblad eller blad ur andra religiösa skrifter ansågs av sin natur vara skyddande mot hedniska väsen men de var även lyckobringande och skulle göra att barnet fick lätt att lära sig läsa och skriva och få ett gott förstånd och gott minne. Brödsmulorna skulle se till att barnet aldrig be-

Dopkass av näver. Från Sollerön, Dalarna, daterad 1750–1850 (NM.0220324). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Fisknätsmönster som ristats in på dopkassens kortsida som magiskt skydd (NM.0220324). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

hövde sakna bröd. Många arkivalier berättar att bröd, ibland en hel smörgås, lagts ner för att barnet aldrig skulle behöva sakna mat i det kommande livet.

Dopkass

Till och med dopkassen som den lille hedningen förvarades i under förflyttningen till dopet, kunde förses med skyddssymboler i dekoren som extra säkerhet.

När väl förberedelserna inför färden var klara, hedningen påklädd och alla magiska föremål på plats, var det dags att åka till kyrkan. Föräldrarna stannade vanligtvis hemma och istället ansvarade gudmodern och faddrarna för barnet. Modern ansågs ha lämnat sin status som kristen i och med att hon fött fram en hedning och betraktades själv som hedning ända fram till sin kyrktagning som kunde ske först fyrtio dagar efter födseln.

»Se här får jag glädjen att i Jesu namn lämna dig en kristen i stället för en hedning«, sade gudmodern när hon återlämnade barnet till föräldrarna efter dopet. Gudmoderns sätt att vara på dopdagen ansågs påverka barnets framtida liv. Hon skulle till exempel röra sig raskt så att barnet skulle bli en energisk och flitig människa och få lätt för att fatta.

I Väster- och Österdalarna samt södra Härjedalen transporterades barnen till dopet i särskilda dop- eller kristningskassar av näver, dekorerade med tyglappar i olika färger. Förutom de föremål som stoppats ner i dopkläder och dopkassar förseddes de senare med ytterligare skydd, både synliga och osynliga, i själva utformningen. Det kunde vara fisknätsmönster, andreaskors, valknutar eller skyddsbränning.

På dopkassarna är fisknätsmönstret oftast inristat på gavlarna. Mönstret är av samma typ som återfinns på en av fosterkistorna (se ovan) och förekommer även på dopfuntar. Samma symbol har alltså använts på tre olika föremål, alla relaterade till odöpta barn. I Norge kallas rutnätsmönstret, som redan nämnts, för marspjäll och hade funktionen att stänga ute de övernaturliga makter som för-

Dopkass med tretton skyddsbrända hål i botten, vardera ca 1,5 cm i diameter. Från Gärde, Leksand, Dalarna, daterad 1750–1850 (NM.0012429). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

sökte komma åt barnet. Något som naturligtvis var extra angeläget under den farliga färden till kyrkan, då hedningen för första gången var ute under bar himmel, på väg till dopet och Guds beskydd.

En speciell företeelse är *skyddsbränning* – att med en glödande ten eller pinne åstadkomma brännmärken. Skydden placerades invid de ställen där man trodde att det onda kunde ta sig in och där man förvarade det som ansågs värdefullt. Skyddsbränningsmärken påträffas oftast i byggnader från medeltiden och 1500-talet, runt dörrar och fönster, samt på några äldre föremål som möbler och förvaringskärl för livsmedel. De förekommer framför allt i uthus som saknar eldstad. Skyddsbränning omnämns redan i Eddan och finns på väggar, altarskåp och dopfuntar av trä i medeltida kyrkor. Däremot är skyddsbränning på dopkassar tidigare okänt.

I Nordiska museets samlingar har dylika märken nyligen påträffats i bottnen på fyra stycken dopkassar från Dalarna och Härjedalen, samtliga daterade 1750–1850.

Dopfunt

Enligt 1529 års kyrkohandbok, 1571 års kyrkoordning och 1686 års kyrkolag skulle dopet ske senast åtta dagar efter födseln och det var inte främst en namngivningsakt utan en passagerit – en ceremoni varigenom barnet bytte status från hedning till kristen, blev del av den kristna gemenskapen och kom under gudomligt skydd.

Dop och namngivning garanterade barnet dess sociala rättigheter redan i det nordiska vikingasamhället. Då var det exempelvis tillåtet att sätta ut ett oönskat barn till att dö innan det hade fått något namn, men inte därefter. Dopritualen gjorde att det blev att betrakta som mord. De barn man valde att behålla blev upptagna i samhället genom vattenösning och namngivning.

Den medeltida dopritualen var uppdelad i två akter. Det egentliga dopet inne i kyrkorummet föregicks av primsigningen utanför kyrkdörren. Där utförde prästen djävulsutdrivande ritualer genom att blåsa i barnets ansikte, ge det salt i munnen, göra korstecknet över det, välsigna det och smörja dess öron och näsa med saliv samt bröst och skulderblad med olja. Först efter denna exorcism var det möjligt att föra in barnet i kyrkan till dopfunten, som vid den här tiden var placerad strax innanför kyrkdörren för att inte hedningen skulle komma för långt in i kyrkan. Efter att prästen tre gånger frågat faddrarna om barnets namn doppades barnet naket ner i dopfunten tre gånger. Sedan gjorde prästen ett kors av smörjelse på barnets huvud och svepte in det i ett vitt kläde. Därefter fick barnet ett ljus i handen. I slutet av 1500-talet och början av 1600-talet förändrades dopritualen så att smörjelsen och salt- och ljusceremonierna togs bort. Så småningom avskaffades även neddoppningen och ersattes av vattenösning på huvud och skuldror. Från 1600-talet fick därför de äldre dopfuntarna en flatare insats av metall eftersom det inte längre behövdes så mycket vatten.

Först år 1614 bestämdes i Sverige att hela dopceremonin skulle ske vid dopfunten.

Det finns många medeltida dopfuntar bevarade i Sverige. De är ganska stora och djupa eftersom hela barnet doppades ner under dopet. Ordet dop kommer av verbet doppa. Dopfuntarna är ofta försedda med skyddande motiv och symboler. Förutom bibliska scener är det symboler som odjur, hästhuvuden, drakar, lejon, demoner, repslingor, rutmönster, flätverk och S:t Hanskors (valknut). Symbolerna binder och skrämmer bort enligt magins formel »ont ska med ont fördrivas«.

Att dopet påskyndades låg i allas intresse. Föräldrarna önskade att det späda barnet skulle skyddas från onda krafter – men också att det inte skulle riskera att dö som hedning och därmed inte få vila i vigd jord och komma till himlen utan i stället tvingas irra omkring som en »osalig ande« på jorden och hemsöka de levande. Fortfarande vid 1800-talets början hände det att bönderna begärde att få döpa sina barn redan ett par dagar efter födseln.

Från 1600-talet och framåt blev hemmadopet allt vanligare, framför allt i adliga och borgerliga familjer. Detta ledde till en kunglig förordning år 1864 som sade »där skäl föreligger må dopet ske i prästens bostad eller å annat lämpligt ställe«. Samtidigt förlängdes tidsgränsen till sex veckor efter födseln. Under 1800-talet spreds sedan hemmadopen till landsbygden. Under 1940-talet kom funktionalismens hygieniska och praktiska aspekter att förlägga merparten av dopen på BB. Därefter har antalet kyrkdop ökat och i dag sker huvuddelen av dopen återigen i kyrkan.

Kyrkdopet skedde vanligen i samband med högmässan, oftast första söndagen efter barnets födelse. Det gjordes stor skillnad på om barnen var födda inom eller utom äktenskapet. Under medeltiden döptes de »oäkta« barnen före gudstjänsten och de övriga efter. Denna markering förstärktes i slutet av 1500-talet så att de utomäktenskapliga barnen döptes på vardagarna. Särbehandlingen upphörde först med en kunglig förordning från 1778.

Som ett ickekristet alternativ till dopet förekommer i dag namngivningsfester eller barnvälkomnanden. Dessa fungerar även när

Dopfunt av sandsten med olika snörflätningsornament samt uttömningshål i botten. Från Näs kyrka i Västergötland, daterad till omkring år 1200. Runtom är dopfunten försedd med olika knutar i relief, bland annat en valknut, även kallad S:t Hanskors. Repet och knutens främsta egenskaper är att binda och kontrollera och de är ofta använda skyddssymboler på dopfuntar i Sverige. I dag är valknuten en internationell symbol för sevärdheter och skydd av kulturminnen. Tillhör Historiska museet (SHM 11508) och är utställd på Nordiska museet. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

adopterade barn välkomnas till sin nya familj. Då är presentationen av barnets namn en central del i ceremonin och både gudmödrar och faddrar förekommer och nya symbolhandlingar skapas.

Dopgåvor - vår tids magi

Mycket energi har lagts, och läggs, ner i strävan att skydda våra små och ge dem ett gott liv. Rötterna i medeltida exorcism gör strävan att få hedningen till dopet undan (hoten från) djävulen och andra faror begriplig. Fram till slutet av 1800-talet var de flesta hot osynliga i form av olika folktroväsen och »onda makter« som troddes vilja röva bort barnen eller sätta sjukdomar på dem. De medel som fanns var att med olika magiska handlingar försöka behärska de övernaturliga krafterna. Magin förstärktes av olika symboler och formler. Med likhetsmagi förutsattes ett nedstoppat mynt göra ägaren rik liksom ett psalmboksblad skulle göra hen läskunnig. Grundprincipen, återigen att »ont ska med ont fördrivas«, tillämpades genom reflekterande metaller och speglar liksom med odjur och dödskallar.

Numera upplever vi hoten som mer fysiska och skyddar barnen med mediciner och vaccinationer, kolikvaggor och spisskydd, bilbarnstolar och hjälmar. Men helt befriad från magi är samtiden inte. Vi sätter på barnen amulettsmycken med lyckobringande tursymboler och ger dem pengar och silverskedar i doppresent. Just dopskeden som dopgåva har funnits länge. Det var oftast en faddergåva och symboliserade dessas förpliktelser mot det lilla barnet, både dess andliga och fysiska välbefinnande. Silverskeden står även för rikedom och en förhoppning om att barnet aldrig ska sakna föda.

Barnens lyckopeng med den lyckobringande fyrklövern på är en annan vanlig dopgåva som har kunnat köpas sedan 1912 (och som stödjer Synskadades Riksförbund). Andra ofta förekommande dopgåvor är guld- eller silverhalsband, spargrisar, matbestick, silverbägare eller pengar på bankbok. Nu för tiden har klädesplagg och leksaker – ofta nallar eller andra mjukisdjur – tillkommit.

Lyckopeng av gulmetall. På ena sidan en fyrklöver, på den andra en femuddig stjärna och namnet »BJÖRN« ingraverat samt girland av fyrklöver. Gåva till Björn, född 1926 (NM.0312301). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Dopsked av silver – se sid. 12.

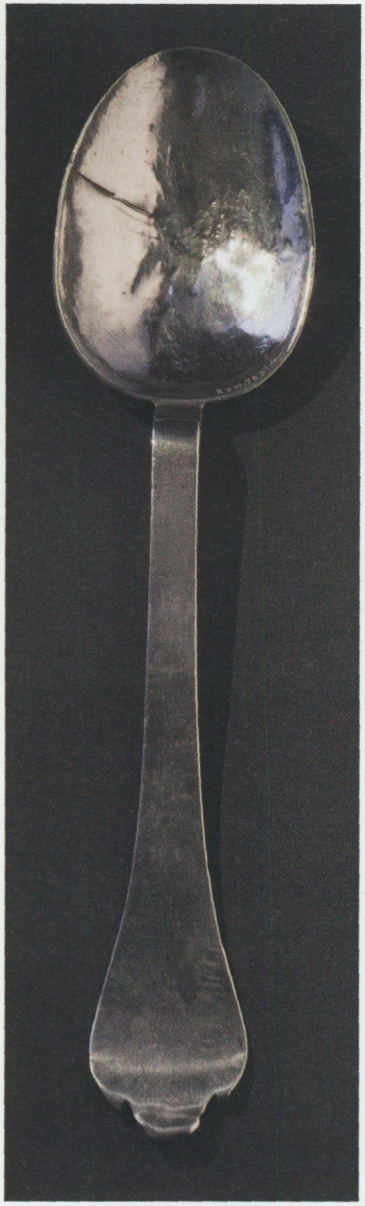

Dalahäst tillverkad i Nusnäs, Dalarna. Dalahästen har genom sitt användningsområde övergått från att vara leksak/souvenir till ett magiskt föremål. (NM.0332060)
Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ibland får föremålen större betydelse än så. Till exempel den dalahäst som togs in i Nordiska museets samlingar 2014. Föremålet lämnades åter till museets butik av några besökare som hade köpt den ett par år tidigare. De hade då gett den i present till en nyfödd pojke men ansåg nu att den förde otur med sig eftersom den lille gossen inte växte som han skulle. De ville inte ha pengarna tillbaka utan bara bli av med den, och i stället köpte de den största dala-

hästen i butiken. Här handlar det om besvärjande likhetsmagi – en större häst skulle få pojken att växa och bli större.

Vad skulle museet göra med den återlämnade hästen? Ett internt mejl talade om en »ruskig historia från golvet«, vilket på sätt och vis bekräftade att den hade transformerats från souvenir till ett övernaturligt föremål. Nu finns den i museets samlingar bland andra magiska ting.

Ett barn i frihet och utan tvång fordrar ständig tillsyn, men väl insvept i sina lindor, kan man kasta det undan i en vrå utan att låta genera sig av dess skrik.

Så skrev den franske upplysningsfilosofen Jean Jacques Rousseau år 1762 i boken *Émile ou De l'éducation* som handlar om barns uppfostran. Han kritiserade det allmängiltiga sättet att lämna barnen till vårderskor som lindade småbarnen för att slippa besvär med både amning och skötsel. Han menade också att den hårda lindningen kunde leda till funktionsnedsättningar och skriver att »i länder där man brukar linda vimlar det av puckelryggiga, krymplingar och män med förtvinade lemmar«.

Vi vet inte hur långt tillbaka i tiden bruket att linda barnen går. Men i medeltida bilder och kalkmålningar kan man se Jesusbarnet i lindor som slutar ända upp mot halsen. I Lukasevangeliet beskrivs hur Maria lindar sin son och lägger honom i en krubba. Direkt efter födseln skulle barnen lindas helt under 6–12 månader och efter det kunde man låta armarna vara fria. Som linda kunde ett brett band användas, 4–5 meter långt, i ull, lin eller bomull. Lindan kunde med fördel bilda ett kors över bröstet och innanför var det brukligt att lägga ett blad från en andaktsbok med Guds skyddande ord.

I litteratur från framför allt 1600- och 1700-talen kan man läsa att lindningen hade flera funktioner. En av dessa var att barnet skulle hålla en jämn temperatur, en annan att det skulle få en rak och fin benstomme. Det kunde gå så långt i strävan efter att få ett välskapt barn, med raka lemmar, att man kunde »binda det swaga barnet på en brädlapp och dermedelst förskaffa det ett wackert och rakt lif«. En som gav sig in i debatten om lindningen var Carl von Linné: »När barnet ligger i moderlifvet sitter det krokigt som en ickorn kring nafwelsträngen men när det blifwit födt, måste det efter det manér, som här brukas, strax utsträckas och lindas så hårt, hwilket hwar och en kan finna wara emot den naturliga dispositionen. Är därför ganska ondt att se barnen så hårt lindade, som de ej kunnan annat än ständigt gråta.«

Så småningom blev den hårda lindningen omodern och under 1800-talet övergick man till en mera mjuk och elastisk lindning. I Nordiska museets arkiv finns likafullt en mängd uppteckningar som ger vittnesmål om ett allmänt bruk, i den folkliga miljön, långt in på 1900-talet. Lindan här intill, från Småland, är troligen vävd på 1870-talet och har därefter använts i tre generationer. Att linda eller inte linda har under århundraden skapat diskussioner och debatter för och emot. Än i dag finns förespråkare som menar att lindningen ger spädbarnen ro och trygghet.

ANNA-KARIN JOBS ARNBERG är föremålsantikvarie vid Dalarnas museum.

Lindan

NM.0183289. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Lek på ängen och fotbollsplanen, Hjulsta. Dokumentationsprojektet »Barn tar plats«, 2007–2008. Foto: Jessica Wallin, © Nordiska museet (NMA.0048068).

Vägen till mognad

Bilder ur barndomens historia

KARIN DERN är intendent med ansvar för barnkultur vid Nordiska museet.

Barndomen, den första perioden i en människas liv, lämnar ofta outplånliga intryck. Medan barnet är litet är det mycket som det är utestängt ifrån, faror och hemligheter som utövar en lockelse men som är förbehållna de vuxna. Så har det kanske alltid varit.

Men hur det är att vara barn i övrigt beror på en mängd faktorer. Vilken tidsepok växer barnet upp i? Vilken social miljö? Är det en pojke eller en flicka? Och inte minst: När är man egentligen barn? Gränsen har onekligen förskjutits för vid vilken ålder övergången till vuxenlivet i praktiken sker – och oftast varar mognadsprocessen under flera år. Genom några fotografier och teckningar ur Nordiska museets samlingar vill jag här belysa skilda faktorer som haft betydelse för barns och ungdomars liv och just hur synen på åldrar har växlat.

Under de senaste hundra åren har barnens behov hamnat i fokus på ett sätt som tidigare har saknat motstycke. Förr lade man betydligt mindre vikt vid barns åsikter och önskemål. I FN:s barnkonvention från 1989 betonas däremot barns rättigheter, dvs. att de inte är föräldrars eller andra vuxnas ägodelar. Barnets bästa ska beaktas i beslut som rör dem, alla barn har rätt till liv och utveckling,

alla barn har rätt att uttrycka en mening och få den respekterad. Om detta låter som en självklarhet i dag så är det värt att minnas att barnperspektivet är resultatet av en lång process som tog sin början i en tid då barnen var osynliga som självständiga individer.

Barnets utveckling

Barndomen är en tid för inlärning och upptäckt av omvärlden inför inträdet i vuxenlivet. Samtidigt som den fysiska mognaden sker tidigare i dag har gränsen för när man verkligen betraktas som vux-

Spädbarnshem. Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0030616).

en i vissa avseenden flyttats till en senare tidpunkt. Skoltiden har förlängts och de flesta är inte självförsörjande förrän långt senare.

Viktiga skeden under uppväxten är *spädbarnstiden* då man är helt beroende av sin vårdare, *småbarnsåren* då barnet lär sig att behärska sin kropp hemma och i förskolan, *skoltiden* som är en fas av inlärning och relationer till kamrater, samt slutligen *tonåringens* sexuella uppvaknande och ifrågasättande av auktoriteter. Varje fas innebär ett steg mot ökad utveckling av den egna personligheten och relationer till omgivningen.

Ett nyfött barn är sårbart och helt beroende av att någon tar

Fyra flickor går i armkrok på en grusväg i Tensta, 1970-tal. Foto: Peter Gullers, © Nordiska museet (NMA.0052534).

Klassrum, årskurs 6, 1980-tal. Foto: Berndt Klyvare, © Nordiska museet (NMA.0032669).

hand om det, ger det mat, skydd och värme. Förhållandet till föräldrarna eller den som vårdar barnet är livsviktigt och utgör hela dess värld. Vid ett års ålder lär sig barnet att gå, lite senare att tala och så småningom att läsa och skriva. Men ännu dröjer det många år innan barnet är redo att försörja sig självt. Det växer stegvis in i rollen som vuxen genom att studera och härma de äldre men också genom att pröva gränser och utforska omvärlden.

Skoltiden har blivit allt längre. I folkskolan som infördes 1842 var barnen lediga under långa perioder för att delta i skördearbete eller annat som hörde till årstidernas växlingar. De flesta gick bara fem till sex år i skolan. Under skolåren spelar samvaron med jämnåriga en allt större roll för den personliga utvecklingen och synen på omvärlden. Man jämför sig med kamraterna som också har stor betydelse vid frigörelsen från föräldrars och lärares auktoritet.

Brottningsmatch på lek ute på skolgård, 1960. Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0029993).

Procession med präst och konfirmander. Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0030150).

Inträdet i puberteten innebär slutet på barndomen och för bara en eller ett par generationer sedan var konfirmationen vid omkring 14 års ålder en rituell övergång till vuxenlivet, åtminstone arbetsmässigt. Ungdomar ansågs då kapabla att ta hand om sig själva även om de ännu inte var tillräckligt mogna eller hade de ekonomiska förutsättningarna som krävdes för äktenskap och familjebildning. De traditionella gåvorna vid konfirmationen var länge psalmbok och en klocka – det senare ett värdefullt föremål som symboliserar både självständighet och ansvar.

I dag har åldern för när man är redo att lämna föräldrahemmet

Ungdomar firar studentexamen med dryck och musik på lastbil som kör längs Strandvägen i Stockholm, 2010. Foto: Peter Segemark, © Nordiska museet (NMA.0059245).

förskjutits uppåt, dels på grund av bostadsbristen och dels för att arbetsgivarna ställer allt högre krav på eftergymnasial utbildning och livserfarenhet. Myndighetsåldern sänktes till 18 år 1974, men i praktiken blir de flesta inte ekonomiskt oberoende förrän långt senare. 18-årsdagen är ändå ett viktigt steg i processen mot självständighet genom att man då får ta körkort, köpa alkohol på restauranger och framför allt gifta sig (utan prövning) och rösta i allmänna val. Åldern för när man blir myndig har ändrats vid flera tillfällen. På 1600-talet blev män myndiga redan vid 15 år men denna gräns höjdes år 1721 till 21 år och förblev så ända till 1969

Tonårsflickor röker på skolgård, 1960-tal. Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0030244).

då den sänktes med ett år och några år senare igen till 18 år. Kvinnor var länge omyndiga, med en manlig släkting som förmyndare. Först år 1863 kunde ogifta kvinnor bli myndiga vid 25 års ålder om de anmälde denna önskan till domstol, medan gifta fortfarande hade sin make som målsman. Ett par decennier senare sänktes ogifta kvinnors myndighetsålder till 21 år, samma som männens, men först 1921 gällde denna gräns även gifta kvinnor. (Se Ann-Sofie Anderssons bidrag i denna volym.)

Studentexamen markerar slutet på skolgången och tonåren och har blivit en gränsöverskridande och lekfull övergångsrit mot vuxenlivet, där ungdomarna skämtar med ålderssymboler, från späd-

barnets napp till den vuxnes champagneglas. Det är en stund av både lek och allvar. Bakom den glättiga ytan vet alla att livet från och med nu tar en ny riktning mot det okända och att det är dags att stå på egna ben. Studentexamens betydelse har växt under senare år och har delvis tagit över den roll som konfirmationen tidigare hade.

Även om barn på sätt och vis är friare i dag finns det fortfarande mycket som är förbjudet och kanske är de mer övervakade än tidigare. För att skydda barn från skadliga influenser eller att bli utnyttjade har bestämda åldersgränser införts för när man får se våldsamma filmer, spela vissa datorspel, dricka alkohol eller ha sex. Ungdomar som kommit in i puberteten vill gärna ta ett kliv in i vuxenvärlden genom att testa saker som inte är accepterade för barn och tar avstånd från det som de uppfattar som barnsligt. Det kan ta sig olika uttryck som att klä sig sexuellt utmanande, börja röka eller andra aktiviteter i vilka de vuxna saknar insyn.

Barnens roll i familjen

Även synen på barns och ungdomars roll i familj och samhälle har växlat genom tiderna. För ett par hundra år sedan var barndomen ingen avgränsad och skyddad period på samma sätt som i dag, utan det var helt naturligt att barn arbetade sida vid sida med de äldre och bidrog till det gemensamma hushållet efter förmåga. Barnen var en del i ett kollektiv där det inte fanns mycket utrymme för individuella val.

Hur barndomen gestaltade sig berodde på flera olika faktorer. Könstillhörighet, samhällsklass och föräldrarnas livssituation var helt avgörande för vilken uppväxt barnet fick förr och har betydelse även i dag. Men innan demokratiseringen av samhället genomfördes var den sociala rörligheten ännu lägre än nu. Yrkesval och framtidsutsikter påverkades i hög grad av det sociala nätverket. Oftast gick man i samma fotspår som föräldrarna och fick lära sig deras yrke från grunden. Den sociala tryggheten var starkt beroende av vilken släkt eller gård man tillhörde. För familjer som levde

Porträttbild av kvinna med litet barn i famnen omgiven av två flickor på ena sidan och en pojke och en flicka på den andra. Gruppen sitter på en bänk på förstubron till ett timrat hus med dubbeldörrar i bakgrunden. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv (NMA.0052735).

Barn och vuxna arbetar tillsammans i en skomakarverkstad. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv (NMA.0033635).

under knappa ekonomiska förhållanden kunde barnen vara en belastning snarare än en tillgång. Föräldralösa eller utomäktenskapligt födda barn hade en särskilt utsatt situation. Många dog unga eller hade mycket svåra uppväxtförhållanden. Barnadödligheten var hög inom alla samhällsklasser på grund av bristande sanitära förhållanden, dålig kost eller trångboddhet.

Ännu vid sekelskiftet 1900 var barndomen i allmänhet kortare än i dag. Redan före puberteten arbetade en del som springpojkar eller tjänsteflickor efter några år i skolan. Längre tillbaka fick barn från enklare hem lära sig att bidra till sin egen försörjning när de var ännu yngre. Under industrialismens framväxt arbetade barn och ungdomar med monotona och farliga sysslor vid fabriker som exempelvis sågverk, glasbruk, tändstickstillverkning och textilindustri. Deras små händer kunde ibland vara en tillgång i produktionen. Arbetsdagarna var betydligt längre än i dag och det fanns

Kvinna och två barn som lastar mjölkkrukor på en lastbrygga. Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0043416).

Barn på traktor. Foto: KW Gullers, © Nordiska museet (NMA.0028743).

Exteriör med sex barn och en get. Två av flickorna mjölkar. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv (NMA.0033624).

knappast någon fritid. I slutet av 1800-talet började barnarbetet ifrågasättas och så småningom regleras i lagstiftningen.

I Sverige levde större delen av befolkningen på landsbygden ända fram till 1900-talets början. Bönders och lantarbetares barn fick successivt lära sig arbetsuppgifter som var nödvändiga för överlevnaden. De fick sköta om husdjur, bära ved och vatten, dra upp rovor samt hjälpa till med lättare sysslor på gården och inom jordbruket. Skillnaden mellan manliga och kvinnliga sysslor var större än i dag. Flickor fick lära sig hushållsgöromål som bakning, matlagning, tvätt och textilarbete, medan pojkarna arbetade på fälten, i

Familj samlad i finrummet. Foto: Carl Ohlin, Nordiska museet (NMA.0042271).

skogen och ladugården. Arbetet började i gryningen och höll på till sent på kvällen. Tiden för vila och lek var begränsad och de flesta hade få eller inga leksaker. På helger och festdagar fanns det mer tid för nöjen i form av dans och lekar, där både barn och vuxna deltog. De få ägodelar barnen hade var i allmänhet hemtillverkade och kanske ärvda av äldre syskon.

Bland de obesuttna kunde barnen lämna föräldrahemmet redan i tioårsåldern för att lära sig ett yrke hos en annan husbonde. I själva verket uppfostrades barnen inte alltid i första hand av sina egna föräldrar utan av äldre syskon, kamrater eller andra vuxna.

I adliga eller högborgerliga hem såg uppväxten helt annorlunda ut. Där var barnen redan från tidig ålder omgivna av tjänstefolk som ammor, barnflickor och informatorer, vilka hade ansvar för omvårdnad, social fostran och att lära barnen läsa, skriva och räkna. Bildning och sociala färdigheter värderades högt eftersom dessa öppnade vägen till ett framgångsrikt liv. I samband med industrialiseringen och borgerskapets ökade inflytande under 1800-talet växte en romantiserad bild av ett idylliskt familjeliv fram, där hemmet och samvaron mellan föräldrar och barn stod i centrum. Den lilla kärnfamiljen blev ett begrepp, medan släktgård och börd minskade i betydelse. Männen hade ett yrke i offentligheten medan det blev kvinnans uppgift att skapa en god och hem-

Barnkalas på 1850-talet. Akvarell av Carl Gustaf Plagemann, Nordiska museet (NM.0278298). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

trevlig atmosfär i hemmet. Barnen tillhörde den privata, kvinnliga sfären och intog en undanskymd plats i det sociala livet. De skulle hålla sig i bakgrunden och inte höras eller synas alltför mycket. De fick vänta tills de blev tilltalade av en vuxen innan de fick yttra sig. Pojkarna behövde en lång utbildningstid för att skaffa sig ett respektabelt yrke. Flickornas undervisning var inriktad på språk, musik, sömnad och dans – ämnen som var viktiga i det sociala umgänget och därmed goda utsikter till ett ståndsmässigt äktenskap.

Idealbilder av åldrar

Barn ser fram emot födelsedagen och längtar efter att bli äldre och självständigare. Det som lockar är friheten att få bestämma över sitt liv, att upptäcka världen, att bli behandlad med respekt, att vara någon att räkna med – en fullvärdig medlem av samhället. Barn har alltid varit mer eller mindre underkastade de äldres vilja. Ett år kan kännas som oändligt lång tid i en ung människas liv, medan en äldre upplever att tiden går allt snabbare. Efter ett tag avtar förtjusningen över att år läggs till år. Vad som uppfattas som ungt eller gammalt är relativt.

Det sägs ofta att vår tid präglas av ett ungdomsideal, enligt vilket medelålders och äldre personer gärna vill se yngre ut än de är och strävar efter ett omväxlande liv med många aktiviteter. Under vissa perioder har det varit tvärtom. De äldres mognad, stabilitet och eftertänksamhet har varit statusfyllda egenskaper att se upp till. Unga män har velat ge ett respektabelt intryck genom att anlägga skägg och bära hatt eller andra manliga attribut som gör att de ser äldre ut än de är.

Tidigare rådde en uttalad hierarki både åldersmässigt och vad gäller kön och klass. Den som var äldst skulle föra talan, medan de yngre var underordnade och skulle lyssna och lära av dem som hade livserfarenhet. I en syskonskara hade äldste sonen ofta en privilegierad ställning gentemot sina yngre bröder och systrar. Ju yngre man var desto mindre hade man att säga till om. De fattiga och minsta barnen hamnade längst ned i rangordningen.

Akvarell av Fritz von Dardel, 24 mars 1894. Foto: Anne-Marie Eriksson, Nordiska museet (NMA.0038493).

Barnuppfostran

Vägledning och fostran av den unga generationen går ut på att göra den så väl rustad som möjligt inför framtida utmaningar inom arbete och familjeliv. Men även här har givetvis tillvägagångssätt och idealbilder varierat över tid, inte minst genom olikartade föreställningar om samhällsansvar, framgång och lycka. För ett par hundra år sedan värdesattes egenskaper som fosterlandskärlek, ödmjukhet, flit och sparsamhet. Att vara bortskämd och slösaktig ansågs skadligt och var något man ville undvika. Det var viktigt att barnen tidigt lärde sig att lyda de vuxna för att senare kunna anpassa sig till samhällets krav.

Efter de snabba samhällsförändringarna under 1900-talet med större rörlighet, inflyttning till storstäder och teknisk utveckling står i dag helt andra egenskaper högt i kurs. Nya typer av arbeten kräver specialkunskaper och människor som kan anpassa sig till ett modernt liv. Ett växande intresse för barnpsykologi och uppväxtmiljöns betydelse för individens utveckling leder till en förändrad syn på förhållandet mellan barn och vuxna. Från och med nu läggs större vikt vid att se till varje barns behov och möjligheter samt att utveckla kreativitet och självkänsla hos de unga. Inom skolundervisningen har man under senare årtionden försökt komma bort från rabblandet av faktakunskaper och så kallad korvstoppning för att i stället uppmuntra till eget skapande och kritiskt tänkande genom grupparbeten och kunskapsinhämtning på egen hand. Men även detta friare synsätt har ifrågasatts då en del menar att barnen ännu inte är mogna att ta ansvar för sin egen inlärning.

Denna ambivalens – som bland mycket annat handlar om individens förhållande till det gemensamma – tar sig också andra uttryck. För en del föräldrar blir barnen ett livsprojekt, ett sätt att förverkliga drömmar om framgång inom exempelvis vetenskap och teknik, konstnärliga yrken eller idrott. Åtskillig energi och tid läggs på att skapa bästa möjliga förutsättningar för det enskilda barnets framtida liv. På 2000-talet används begreppet *curlingföräldrar* för att beskriva ett förhållande mellan föräldrar och barn som åtminstone delvis går stick i stäv med strävan efter självstän-

Barn i lekpark och dockvrå. Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0029947 resp. NMA.0029952).

Vid planeringen av nya bostadsområden blev det viktigt att skapa trygga platser där barn kunde röra sig tryggt och fritt. Barn vid radhuslänga, Malmö, 1950-talets början. Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0028206).

dighet. Med detta menas att föräldrarna sopar banan för sina barn som seglar fram mer eller mindre friktionsfritt tills det är dags att lämna barndomen bakom sig. I dessa familjer anpassar sig de vuxna till barnens behov och låter sina egna intressen komma i andra hand. En rad frågor följer av de realiteter som begreppet beskriver. Blir resultatet att barnen lever i en skyddad tillvaro utan att behöva ta eget ansvar eller kämpa för att uppnå sina mål? Får de en orealistisk bild av hur världen ser ut och hur man tar sig fram i samspelet med andra? Samtidigt finns det även i dag barn som tidigt tvingas ta större ansvar än de egentligen kan sägas vara mogna för på grund av på livets omständigheter. Det kan handla om sjuka eller frånvarande föräldrar, flykt från krigsområden eller familjetraditioner som innebär tidiga giftermål.

Livet kan delas in i olika perioder, där barn- och ungdomsåren utgör den första etappen. Då grundläggs värderingar och kunskaper som får betydelse för vilka val man gör senare och vilken inriktning livet får. Till viss del är barnens tillvaro en väntan på framtiden, en lärotid inför inträdet i en ålder då de får bestämma själva. Inträdet i ett nytt livsskede ger ofta anledning till återblickar – när man ger sig ut i världen, får egna barn eller lämnar arbetslivet. När den äldre generationen inte längre orkar sköta sina uppgifter är det de ungas tur att ta över. Upplevelser under de tidigaste åren präglar människan för resten av livet och inte sällan är det dessa händelser som stannar kvar längst i minnet. Vi har nog alla mött åldringen som vid livets slut minns barndomen bättre än det som hände alldeles nyss.

Hjulstaskolan, Spånga. Projektet »Barn tar plats« 2007–2008, Nordiska museet och Mångkulturellt centrum. Foto: Jessika Wallin, © Nordiska museet (NMA.0048082).

På senare år har mycket av reklamen för barnkläder liknat livsstilsreklam för vuxna. Bilder av aktiva människor dominerar. Plaggen står inte i fokus i sig utan visas i sammanhang som ger antydan om åtråvärda livsstilar. Konsumtionsforskaren Barbro Johansson tar upp just livsstilsbegreppets tillämpning när det gäller barn, och ser då de klädstilar som barnen använder – i den mån de skiljer sig från föräldrarnas – som ett första steg på vägen mot en livsstil som kan skilja sig från övriga familjens.

Reklam av den här typen har riktat sig särskilt till barn som är ca 8–12 år gamla, så kallade tweens. Begreppet skapades av marknadsförare på 1990-talet som en sammansmältning av *teens* och *between*, mellan barn och tonåring. Det representerade ett ålderssegment som den globala marknaden för kläder, datorspel, mobiltelefoner och andra mediaprodukter snabbt riktade allt mer marknadsföring till.

Reklam från 1930-talets Sverige – som här intill – visar att barn som utnyttjar sin tjatkraft (i dagens marknadsföringstermer: *pester power*) för att övertyga föräldrarna om att de bara måste ha vissa varor har förekommit förr. Något annat som förknippas med just gruppen tweens – men som hade uppmärksammats i reklam långt innan begreppet myntades – är att mellanålderns barn är mycket influerade av kamratkulturen (*peer culture*). Reklamen anspelar ofta på detta och visar tweens som är aktiva tillsammans medan de vuxna är någon annanstans.

Med kläder och prylar berättar vi vem vi är för varandra i dagens konsumtionskultur. Det gäller även barnen. Tweens anses ha mer inflytande än någonsin tidigare över klädinköpen, detta i en tid när marknadsföring och media i allt högre grad sprider förväntningar på att man ska skapa sin egen identitet genom sina konsumtionsval. En nioårings konsumtion i dag kan likna den som ett storasyskon hade först som tonåring.

Det saknas likafullt svenska studier kring vad kläder betyder i våra tweens' sociala relationer och deras identitetsarbete. Genom norsk forskning av Ingvild Kvale Sørenssen, som har ställt frågan vad ny digital teknik betyder i barns liv, kan man ändå konstatera att tweens, via smartphones och internet, har fått ökade möjligheter att skicka foton av kläder till varandra och även »fönstershoppa« i webbutiker. De kan då snabbt skifta mellan att dela bilder av tonårsmode respektive mer »barnsliga« kläder. Sådan digital hantering av klädmodet kan ingå i de snabba skiften mellan en åldersidentitet och en annan – mellan barn och tonåring – som tweens gör i dag.

VIVEKA BERGGREN TORELL är lektor på Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet.

Bilder av tweens

Ur *Husmodern* nr 15 (1935) resp. nr 36 (1937).

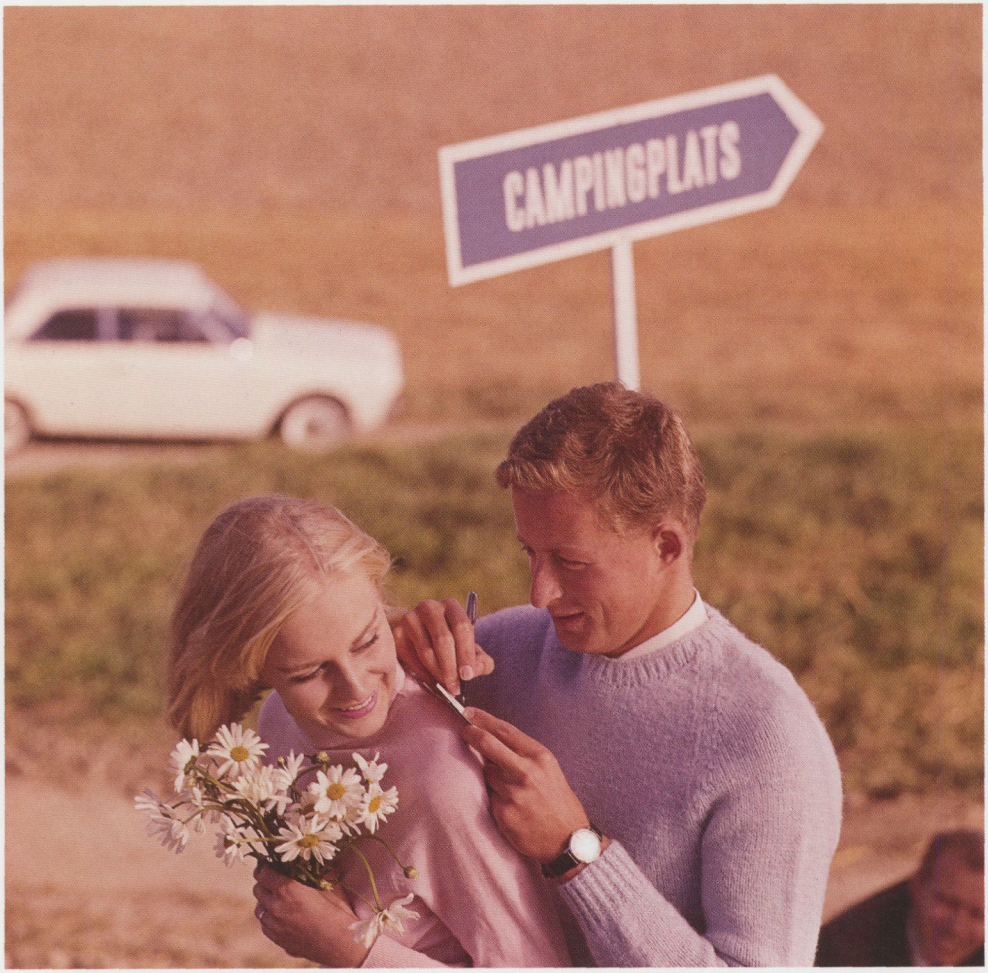

Att bilda familj och få barn är något många väntar allt längre med, ofta ända till trettioårsåldern. Enligt medelklassnormen bör den som är ung först resa ut i världen, skaffa sig en utbildning och en bostad innan det är dags. Foto: Sten Didrik Bellander, © Nordiska museet (NMA.0076681).

När blir man vuxen?

Om vuxenblivande och ungdomars livsmanus

HELENA KÅKS är trädgårdsmästare vid Stabergs barockträdgård, Världsarvet Falun, och fil dr i tvärvetenskaplig kultur- och samhällsforskning.

»Är du vuxen nu?« 25-åriga Emma skrattar lite när hon får frågan. Hon svarar:

> Nja, jag är väl vuxen på det viset att jag behöver liksom ingen längre. Jag behöver ha vänner och någon att leva med, men jag behöver ingen för att jag ska få pengar eller mat eller värme eller kläder, inte så. Det är sånt som jag kan ta hand om själv nu. Sen hur man känner sig ... det växer man väl in i mer och mer. Det är väl vissa dar man känner att man skulle vilja att någon tog hand om en.

Emma förknippar i hög grad vuxenlivet med egen försörjning. Men även om hon klarar sig själv finns det alltså dagar när hon inte känner sig särskilt vuxen. Frågan om vad det innebär att vara vuxen har inget självklart svar. Det tar längre och längre tid för unga människor att etablera sig i samhället. Kraven på utbildning har ökat, det kan vara svårt att ta sig in på arbetsmarknaden och för unga som vill bo i någon av storstäderna saknas bostäder. Valmöjligheterna är å ena sidan fler, men å andra sidan har kraven ökat på att man själv ska kunna skapa sig en framtid i ett samhälle

som beskrivs som allt mer komplext och individualiserat. Det gör det svårt för den som inte lever upp till kraven, exempelvis unga med psykisk ohälsa.

I den här texten belyser jag några aspekter av detta med att bli vuxen. Den handlar om den förlängda ungdomstiden, den komplexa övergången mellan ung och vuxen, och tendensen till ökad individualisering, det vill säga att enskilda individer blir mindre beroende av sociala band och traditioner. Den handlar också om konsekvenserna av de starka så kallade *livsmanus* – gemensamma föreställningar om det ideala livet – som på olika sätt kommer till uttryck när unga berättar om sig själva och sina framtidsplaner. Texten väver samman perspektiv från aktuell forskning med ett antal unga människors berättelser om sina liv. Som 15-, 17-, 22- och 25-åringar har de delat med sig av sin bakgrund, sin vardag och sina tankar om framtiden.

Tid och ålder

Att bli vuxen är en process som tar tid. Men det är också en process där den enskilda unga människans förhållande till *tiden i sig* spelar en viktig roll. Sociologen Alberto Melucci karakteriserar tonåren som den period i livet då vi börjar uppleva tid som en meningsfull dimension av vår egen identitet. Det är en upplevelse med både biologiska och kulturella förtecken. Kroppen förändras, samtidigt som den unga människan möter förväntningar på mognad och ansvarstagande. Som ung börjar man ana vad det innebär att befinna sig i den process som ett livslopp utgör, eller vad det innebär att födas, leva, åldras och dö. När jag intervjuar 25-årige Martin återkommer vi flera gånger till vad han egentligen skulle vilja jobba med och vad han tycker är viktigt i livet. Han understryker att det är viktigt att ta vara på nuet, att njuta av det som är. »Jag tror man känner så mer och mer när man blir några år äldre, att man lär [måste] ta vara på sitt liv. Det kommer ju inte att vara för evigt.«

Inom äldreforskningen har behovet av att blicka tillbaka, sammanfatta och reflektera över livet lyfts fram som en väsentlig di-

mension av själva åldrandet. Den som är ung förväntas i stället intressera sig för framtiden. Det är ändå påtagligt att också unga människor, i likhet med Martin, ägnar sig åt den här typen av reflektion med koppling till livsloppet som sådant. Martins svar avspeglar tydligt en växande insikt hos honom om att livet har ett slut.

Historikern Reinhart Koselleck har använt sig av begreppsparet *erfarenhetsrum* och *förväntanshorisont* för att kunna beskriva förhållandet mellan nuet, det förflutna och framtiden. Begreppen kan också användas för att förstå hur människors förhållande till det egna livet, tiden och åldrandet förändras med stigande ålder. En ung människa har levt relativt kort tid och har en begränsad erfarenhet bakom sig, samtidigt som hon i de flesta fall har många år kvar att leva och därmed också har förväntningar på framtiden. Omvänt kan den äldre människan se tillbaka på ett långt liv som resulterat i en mängd erfarenheter, samtidigt som hennes återstående livslängd är klart begränsad – och därför inte heller ger så stort utrymme för förväntningar på framtiden. Erfarenheter skapar förväntningar. Det erfarenhetsrum en människa rör sig i kan trots det aldrig helt bestämma hennes förväntanshorisont. När Martin funderar över vad han ska göra längre fram i livet, tar han avstamp i tidigare erfarenheter, men också i impulser från många andra håll. Att uppfatta tid som en del av den egna identiteten handlar i hög grad om att på ett medvetet sätt förhålla sig till hur dåtid, nutid och framtid griper in i varandra i anslutning till det egna livsloppet.

En människas ålder betyder mycket både för hur hon ser på sig själv och hur hon betraktas av andra. Att vara i en viss ålder innebär att man måste förhålla sig till en standardiserad berättelse om vad det innebär att vara i denna ålder. För att uppfattas som normal bör man vara »jämnårig med sig själv«. Ändå är det inte självklart vid vilken ålder en människa räknas eller känner sig som vuxen. 25-årige Martin har varit myndig i sju år, men har ändå svårt att definiera sig själv som vuxen. Delvis kan det ha att göra med att ungdomen, trots att vuxenkategorin är överordnad i samhället,

utgör en så stark norm. Förklaringen till den paradoxen ligger i att det inte är *ungdomar* som utgör normen utan *ungdomlighet*. Ungdomligheten uttrycks i kropp, kläder, musik och liknande, och har stark symbolisk laddning. Unga och vuxna strävar efter samma ungdomlighet, men vuxna vill i övrigt inte dela ungas villkor. En annan paradox är att det som tidigare kännetecknade unga människors liv – lärandet och sökandet – nu i många sammanhang framhålls som en central del av alla människors liv.

Den förlängda ungdomstiden

En tendens i hela västvärlden är att det tar allt längre tid för unga människor att etablera sig på arbetsmarknaden och i resten av samhället. Det hänger samman med ökade krav på utbildning och en osäker arbetsmarknad, men också med förändrade värderingar och normer. Att vara vuxen förknippas i hög grad med avslutad utbildning, etablering på arbetsmarknaden och familjebildning. Detta både ger och kräver självständighet. Samtidigt som de flesta ungdomar säkert strävar efter att bli vuxna i meningen självständiga värjer sig många mot andra sidor av ett tänkt vuxenliv, som vissa vanor, rutiner och konventioner. Ett uttryck som fångar något av denna dubbla inställning är »vuxenpoäng«. På internet finns flera tester där den som vill kan räkna sådana vuxenpoäng för att få en fingervisning om hur »vuxen« man är. Testerna ger med sina frågor om fritidshus, städvanor, Ica-kort och pensionssparande en skämtsam illustration till det paradoxala med att bli vuxen: att självständighet fordrar uppoffringar i form av sådant som också förknippas med ofrihet.

Sofia ger uttryck för en sådan ambivalent känsla. Hon vill vara fri och självständig, och absolut inte »bli fast«. Som 15-åring längtade hon ut i världen, som 25-åring bor hon utomlands och har rest i de flesta världsdelar. Att undvika att »bli fast« handlar för Sofia om att undvika allt som på något sätt binder henne geografiskt och ekonomiskt, som ägande i olika former, och att aktivt söka nya upplevelser. Resandet är för henne sinnebilden för förnyelse

Fri och självständig – eller en del av kollektivet? 1960- och 1970-talets unga hade valmöjligheter som skiljer sig markant från dagens. Foto: Peter Gullers, © Nordiska museet (NMA.0042236).

och utveckling. Hon pratar också om hur viktigt det är för henne att utvecklas som människa. Sofias ideal är en öppen framtid, en framtid där inget är bestämt. Riktigt så enkelt är det förstås inte i praktiken eftersom Sofia som 25-åring både har ett jobb att sköta

och en hyra att betala. Men inget av detta binder henne i egentlig mening, menar hon. Både lägenhet och jobb går att lämna med kort varsel, och några andra åtaganden har hon inte. Vissa val har Sofia förstås gjort, men inga val som hon uppfattar som riktigt avgörande. Så länge inga avgörande val är gjorda är också framtiden i det närmaste vidöppen.

I den meningen karakteriseras Sofias liv mer av ett tillstånd än av förändring. Kanske skulle hon kunna sägas leva i det utsträckta nu – *extended present* – som forskarna i psykologi, Suzan Lewis och Janet Smithson, och sociologen Julia Brannen förknippar med kategorin *unga vuxna*. Många unga vuxna dröjer med att ta det definitiva steget in i vuxenlivet genom att hålla alla valmöjligheter öppna. Nuet är det som gäller – inte framtiden. Enligt sociologen Manuela du Bois-Reymond har det utvecklats en handlingsstrategi bland yngre som går ut på att skjuta upp avgörande beslut så länge som möjligt. Denna strategi bygger på att den som inte har gjort några livsavgörande val inte heller behöver ta ansvar för en tänkt framtid.

Omvänt hade den framtid som 15-åriga Emelie tänkte sig klara konturer vad gäller arbete och utbildning. Tio år senare är hon etablerad på arbetsmarknaden, men lever fortfarande under ganska osäkra förhållanden i övrigt. Emelie växte upp i en socialt väl fungerande familj, men under knappa ekonomiska omständigheter. Efter gymnasiet träffade hon en kille, Hamid, som hon har levt tillsammans med sedan dess. Den gemensamma vardagen har på många sätt präglats dels av svårigheter med deras försörjning, dels av den stora och gnagande ovisshet som väntan på ett uppehållstillstånd kan innebära. Emelie och Hamid har drömt om framtiden, men att planera för den har varit omöjligt. Att som Sofia välja att skjuta upp olika typer av avgörande beslut är inget Emelie vill – hon tvingas i stället till det. Det Emelie mest av allt vill ha är en grundtrygghet i form av ordnad försörjning och ett väl fungerande liv tillsammans med Hamid. Det är förklarligt. Den som saknar grundläggande trygghet idealiserar inte ett tillstånd av osäkerhet och drömmer inte om en öppen framtid.

Kulturantropologen Clarissa Kugelberg gör iakttagelsen att den som har ett arbete gärna tar det för givet för att i stället värna om andra värden, som exempelvis upplevelser, utveckling och självförverkligande, medan den som har en svag förankring på arbetsmarknaden är mycket mer upptagen av att uppnå ekonomisk trygghet. Det gäller förstås i särskilt hög grad den som inte har någon annan att lita till för sin försörjning. Detta är ett grundläggande, men ofta förbisett förhållande. I relation till den förlängda ungdomstiden skulle det också kunna uttryckas som att den för vissa står för något positivt (man vill dra ut på den) och för andra något negativt (man tvingas dra ut på den fast man inte vill). Klassperspektivet är tydligt: Tillgången till resurser av olika slag, ekonomiska men också sociala och kulturella, har här en helt avgörande betydelse.

Ung och vuxen samtidigt

För Frida innebar flytten från hemstaden i Dalarna till Stockholm ett stort steg. Det var sommaren efter gymnasiet. Hon hade träffat en kille där nere och bestämde sig för att ta jobb som barnflicka i en familj. Frida berättar att hon såg fram emot att flytta. Det var kul att packa, familjen verkade trevlig och den lilla lägenhet som väntade var nyrenoverad och fin. Några år efteråt konstaterar Frida att hon som 19-åring nog inte riktigt förstod vad flytten skulle komma att innebära, att hon faktiskt lämnade sin egen familj och nu hade att klara sig själv i de flesta avseenden, inte bara ekonomiskt. »Det blev ju lite av en chockupplevelse, så första månaden var jättejobbig.« Frida berättar att hon grät mycket den första tiden. Huvudtemat när Frida berättar är förlusten av en dittills ganska oreflekterad trygghet i form av en invand miljö, familj och en mamma som alltid fanns till hands som samtalspartner. Säkert förstärktes känslan av förlust också av att det avstånd hon överbryggat inte bara var geografiskt utan också socialt. Flytten gav Frida inblick i en familj med adlig bakgrund och stora ekonomiska resurser. Den innebar också krav på anpassning till denna familjs, från Fridas perspektiv sett, annorlunda och många gånger på gränsen till stö-

tande sätt att leva. Enligt Frida gick det hela dock bra. Efter den första »jäkliga« månaden var allt »toppen« igen. Frida själv gick stärkt ur upplevelsen. Hon hade tagit ett första och helt avgörande steg på väg mot full självständighet.

Vi föreställer oss gärna att vägen mot vuxenlivet består av ett antal olika steg: flytta hemifrån, utbilda sig, åka ut och resa, börja arbeta, skaffa en bostad, bilda familj. Mest centralt är arbetet eftersom det för de flesta utgör grunden för en självständig ekonomi och därmed också för ett självständigt liv. Också föräldraskap väger tungt på vägen mot vuxenlivet. I själva verket betraktas familjebildning ofta som det definitiva slutet på ungdomstiden. Men samtidigt som de här föreställningarna är starka är det tydligt att sådana övergångar av det här slaget inte riktigt ser ut som tidigare. Samhället förändras och med det vägen till vuxenlivet.

När Frida berättar om sin flytt är det ett exempel på en övergång av mer traditionellt slag. Flytten går att tidsbestämma och den är definitiv. För några av de ungdomar jag har intervjuat har flytten hemifrån varit en betydligt mer utdragen process, där de har varvat ströjobb på hemmaplan med resor eller studier. Tove berättar att hon inte hade en aning om vad hon ville göra efter gymnasiet. En idé om att åka utomlands som au pair avskrev hon sedan hon i slutet av sista terminen på gymnasiet träffat en kille. I stället bodde hon kvar hos sin mamma, gick arbetslös ett kort tag, och fick sedan jobb som lärarvikarie. Under de två följande åren varvade hon tillfälliga jobb på hemorten med halvårslånga resor. Därefter flyttade Tove hem till sin mamma igen och bodde där i nästan ett år till dess att hon sökte och kom in på en treårig yrkesutbildning i Örebro.

Flyttade Tove hemifrån när hon som 19-åring åkte iväg till Israel för att jobba på kibbutz eller när hon året därpå åkte som au pair till Paris? Eller var det först när hon 22 år gammal flyttade in i ett studentrum i Örebro för att studera? Till skillnad från exempelvis Fridas flytt till en egen lägenhet, kan Toves flytt inte tidsbestämmas. Den måste ses som en serie händelser – eller övergångar – som sammantaget leder fram till ett liv, där hon klarar sig på egen

Var och en sin egen (livs)manusförfattare. Samhället förändras och med det vägen till vuxenlivet. På Facebook är bilderna av ungdomars och unga vuxnas erfarenhetsrum och förväntanshorisonter legio. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075916).

hand. Toves bekräftar med sin berättelse att detta med att flytta hemifrån alltjämt är ett viktigt steg på väg mot vuxenlivet. Samtidigt illustrerar den att något nytt har hänt: Den utdragna flytten ingår i bilden av en alltmer utsträckt ungdomstid.

Fredrik ska gå från utbildning till arbete – eller arbetslöshet om han har otur. Konkurrensen på arbetsmarknaden är hård och han är, efter några försök att få jobb, fullt medveten om hur svårt det är att vara nyutexaminerad, samtidigt som han sätter stor tilltro till sina möjligheter att etablera sig inom det område han utbildat sig för. Han beskriver det väntande vuxenlivet i kontrast till den friare studietiden, då han haft möjlighet att, som han säger, »leva livet«. Något familjeliv vill Fredrik inte ge sig in i på länge. Flickvän är en sak, familj och barn en helt annan. Den som har barn blir uppbunden, resonerar han, och det vill han inte vara. Fredrik känner sig fortfarande mer som ung än som vuxen.

Av tradition tänker vi oss gärna övergången mellan ung och vuxen som en rak linje. Ett antal olika steg ska passeras, och sedan är man vuxen. Som ett stort antal forskare i olika discipliner har påpekat kan den inte längre förstås på det sättet. Nu handlar det snarare om en rad olika övergångar, var och en med sin egen rytm och logik. De pågår parallellt, men flätas delvis in i varandra på den unga människans väg mot ett allt större ekonomiskt oberoende och en ökande personlig självständighet. Den kombination Fredrik ser för sig – att yrkesarbeta och samtidigt vara kvar i ungdomstidens fria liv – är exempel på detta. Det är fullt möjligt att hoppa mellan olika positioner, att vara »vuxen« i arbetslivet och samtidigt vara »ung« på fritiden. Övergången från ung till vuxen har gått från att vara en rak linje till att bli en pendlingsrörelse. Beteckningen *unga vuxna* har vunnit spridning inom forskning, men också på andra håll i samhället. Den kan tolkas som ett konkret uttryck både för att innebörden i kategorierna *ung* respektive *vuxen* har förändrats, och för att många unga i likhet med Fredrik växlar mellan positionerna.

Två olika livsmanus

Under den intervju jag gör med Sofia som 22-åring säger hon att det värsta hon kan tänka sig är att »bli fast«. Frågar jag henne vad hon uppfattar som så negativt med det, blir svaret: »Jag är så rastlös i mig själv. Det är så mycket jag vill göra... kulturer, andra människor, sevärdheter. [...] Jag är inte sån där att jag skulle kunna nöja mig med att skaffa barn nu och jobba på Ica.«

En livsberättelse är individuell, men också kollektiv i meningen att den speglar gemensamma uppfattningar om hur ett idealt liv »bör« se ut och till hur det går till att berätta »sitt livs historia«. En ung människa som drömmer och planerar för framtiden använder sig ofta omedvetet av olika livsmanus – inom livsberättelseforskningen används den engelska termen *life-scripts* –, det vill säga kollektivt omfattade kulturella modeller för hur livet bör eller inte bör vara. Med några få meningar sätter Sofia här ord på två tydliga och varandra uteslutande livsmanus som framträder tydligt också i samtalen med övriga ungdomar. Det positivt laddade manus som de flesta av ungdomarna på något sätt förhåller sig till säger att en ung människa bör skaffa sig utbildning, åka ut och resa, etablera sig på arbetsmarknaden och ha någonstans att bo innan det är dags att bilda familj. Samma ideal säger också att en ung människa bör kunna röra sig fritt och skapa sin identitet oberoende av var hon befinner sig geografiskt. Just så ser också Sofias ideal ut. Detta livsmanus svarar mot de senaste decenniernas växande utbildningskrav och talet om en ökande globalisering. Enligt detta manus tar det tid att bli vuxen. Direkt inskrivet i det finns tanken om en förlängd ungdomstid. Så har det också blivit en norm att vänta med att skaffa barn till 30-årsåldern.

Det andra tydliga livsmanuset fungerar som en motbild till det positivt laddade manuset. När Sofia tar avstånd från att »skaffa barn nu och flytta ihop och jobba på Ica«, anknyter hon till det negativt laddade manuset som ger tidig familjebildning och egen försörjning företräde framför utbildning och resande. Så vill hon inte leva, och så bör ingen vilja leva som strävar efter att göra »rätt« i omvärldens ögon.

Julia är en av de ungdomar i studien som fick barn tidigt. Jag frågar hur hennes föräldrar reagerade när de fick veta att hon väntade sitt första barn. »Jo, det var bara positivt«, svarar hon. Hennes egen mamma fick också barn tidigt och såg inget konstigt med att Julia också skulle bli mamma vid ungefär samma ålder. Julia ser inte heller själv några direkta problem med att bli förälder tidigt, men konstaterar att det kanske ändå hade varit bättre att vänta: »Jag tog det lite fel väg. Man ska ju få ett fast jobb först och sen flytta till hus och gifta sig och skaffa barn [skratt]. Men jag tog det ju tvärtom jag.« Julia är ett mycket tydligt exempel på hur ett livsmanus används som måttstock när man utvärderar det egna livet. Julia är fullt medveten om i vilken ordning hon »borde« ha gjort saker och ting. Skaffa jobb, köpa hus, gifta sig och få barn är den önskvärda gången. Lite senare under intervjun kommer det också fram att detta med att åka ut och resa är något man »bör« ha gjort innan man bildar familj. Julias slutsats blir att hon har gjort »tvärtom«. Att det är »fel väg« handlar om att det är fel i förhållande till det dominerande livsmanuset, inte i förhållande till hur Julia själv ser på saken. Att Julia är medveten om vad normen säger påverkar hennes syn på sig själv. Med hjälp av livsmanuset ser hon sig själv utifrån och konstaterar att hon ur den synvinkeln inte framstår som helt lyckad.

Dessa båda livsmanus bygger på en klar idé om förhållandet mellan platser, klasser och kön. Det negativt laddade livsmanuset förknippas med mindre orter, en lågutbildad arbetarklassbefolkning och en traditionell könsordning och en lägre ambitionsnivå, medan det positivt laddade livsmanuset förknippas med motsatsen. Innehållet i dessa manus går knappast att förhandla med. Vad gäller ungdomar finns en rad sådana manus som genom att de upprepats ofta och i betydelsefulla sammanhang fått ett sådant genomslag att de kommit att uppfattas som »sanningar«. Därmed får de också en värdeladdad, normativ funktion. De två livsmanus jag presenterar här har en starkt schablonartad karaktär. Det innebär inte att ungdomarna förhåller sig till dem eller omsätter dem i sina liv på ett schablonartat sätt. Det finns många olika sätt att använ-

da, förhålla sig till och förhandla med dessa manus. Ungdomarna i studien relaterar till dem både när de talar om det som varit och när de planerar för framtiden. De tar spjärn mot dem för att tydliggöra vad de vill och inte vill i framtiden, och för att utvärdera sina egna och andras redan gjorda val. Det är tydligt att de ungdomar som uppfattar sig leva enligt det positivt laddade livsmanuset ser sig som fria och självständiga. Att detta utgör normen, att många andra gör likadant och att detta livsmanus därmed kan sägas ha en tvingande karaktär, påverkar inte deras uppfattning om att de har gjort ett fritt val. Ett liv i enlighet med det negativt laddade livsmanuset kan per definition aldrig betraktas som ett fritt val. Det tar sig bland annat uttryck i en föreställning om att man »blir kvar«, men aktivt väljer att flytta.

Avslutning

Genom några exempel har jag här visat på en del av den komplexitet som präglar ungdomstiden som övergångsfas. Det finns en rad kulturellt föreskrivna steg på vägen mot vuxenlivet, som att flytta hemifrån, utbilda sig, börja jobba och bilda familj – övergångar som kan äga rum vid bestämda tidpunkter eller vara utsträckta i tiden. Att bli vuxen i social och kulturell mening kan inte längre förstås som en enda linjär process. Det handlar i stället om processer kopplade till olika livssfärer, var och en med sin rytm, längd och logik, men ändå möjliga att omfatta samtidigt.

Det är inte bara de yttre förutsättningarna för att bli vuxen som har förändrats. Själva innebörden i att »vara vuxen« håller på att bli en annan och mindre definitiv. Det skulle också kunna uttryckas som att det går att vara vuxen på många olika vis. Ur den enskildes perspektiv handlar det också om möjligheter till utveckling och förändring över livsloppet. En av ungdomarna, Emma, formulerade den insikten under en intervju: »Jag tycker det är viktigt att man tänker på det att man är liksom inte klar som människa bara för att man är vuxen. Utan alla vuxna har ju – alla människor har ju nånting man ska eller man bör jobba på.«

En vinterdag, troligen år 1906, stod jag i dörröppningen utåt byvägen i Svedjan. Jag hade min nio år äldre systers sparade skinnkjol på mig och inget märkvärdigt därmed. En stor flicka – det var förresten Olars Kersti, 7 år äldre än jag – gick förbi och sa något retsamt om kjortelgossen under det att hon skrattade. Jag backade inåt farstun. Och minns jag rätt var min kolttid därmed slut.

Johan Larsson, född 1901 i byn Svedjan i Gagnef, Dalarna.

På flera orter i Dalarna brukades kolten av pojkar och kjorteln av flickor långt upp i åldrarna. Sagesmän födda under andra hälften av 1800-talet beskriver kolten som ett plagg som barnen använde upp till tolv års ålder och ibland senare, beroende på familjens ekonomi. Kolten kunde användas av flera generationer barn och det var inte ovanligt att man skarvade på med extra tyg så att plagget skulle bli längre. Det kan man också se på pojkkolten från Gagnef här intill. När barnet sedan övergick till vuxenkläder blev plaggen också markörer som påvisade att barnet hade blivit moget både i arbetsliv och i klädbruk.

Olle Homman, född i Mockfjärd, anställdes år 1922 vid Nordiska museet. Han skriver i en uppteckning från år 1961 att han tillhörde den sista generationen som bar kolt och att pojkarna i hembyn »inte längre ville se ut som flickor«. Och vidare: »Vi pojkar i Gagnef, Floda, Leksand och Rättvik måste gå i kolt till dess att vi konfirmerats av prästen.« Liljas Anna Eriksson, född 1871, från Leksand, beskriver sin far när han som tolvåring vid mitten av 1800-talet var tvungen att bära kolt: »i kjolpäls måste han hjälpa till i skogen och hur besvärligt det var i den djupa snön«. I en annan uppteckning från Leksand berättar Jobs Maria Persson, född 1886, att pojkar bar gulkjortel hela småskoleperioden »och en flicka ändå senare om hon var liten till växten«. När barnen hade konfirmerats räknades de i arbetskraft som fullt jämställda med vuxna, dvs. som »fullt jôn«.

I många andra landskap beskrivs dock kolten som ett småbarnsplagg som användes från det att barnet var cirka två månader och upp till cirka fyra år. Klara Larsson, från Västbo härad i Småland, ger en kärnfull berättelse om när den lilla pojken slutade med kolten och började med byxor: »pojkarne fingo ej byxer för än de kunde säga ifrån deras behov. De voro mycket fria i sina koltar varför de tyckte det var ett tvång med byxor. En liten gosse som fick sina första byxor lyfte först på ena benet och sa Aj! Sen på andra benet och sa Aj!«

ANNA-KARIN JOBS ARNBERG är föremålsantikvarie vid Dalarnas museum.

NM.0157304. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Kampen för kvinnlig rösträtt föregicks av ett antal jämställdhetsreformer under 1800-talet. En av de viktigaste var införandet av en kvinnlig myndighetsålder, som genomfördes etappvis under 1800-talets andra hälft – för ogifta kvinnor. Foto: Anna Backlund, Nordiska museet (NMA.0032617).

Makt och myndighet

Om åldersgränser och kvinnors rättigheter

ANN-SOFIE ANDERSSON är doktorand i historia vid Göteborgs universitet.

I Sverige blir man myndig när man fyller 18 år, utan förbehåll. Det är enbart åldern som avgör när man får bestämma över och företräda sig själv och ingå civilrättsliga avtal. Men så är det inte överallt, och så har det heller inte alltid varit i Sverige. Historiskt sett har kvinnor inte haft någon myndighetsålder alls, och Sverige var de facto ett av de sista länderna i Europa som införde en sådan på 1800-talet. På andra håll existerar inskränkningar i myndighetslagen fortfarande. Att till exempel ta banklån, studera på universitet eller åka utomlands, utan godkännande från en manlig förmyndare, är inga ovillkorliga och globalt spridda rättigheter.

I den här artikeln ska jag redogöra för hur det gick till när svenska kvinnor fick en myndighetsålder under andra hälften av 1800-talet – för de argument som användes i den halvsekellånga riksdagsdiskussion som fördes i frågan från 1800-talets början. *Myndighet* är ett komplext begrepp som dessutom är föränderligt i både tid och rum. Men kärnan är makt – makt att bestämma över sig själv.

Kön och civilstånd

I gamla svenska lagtexter uttrycktes civilrättslig myndighet ofta med frasen »rätt att sig sjelf och sitt gods förvalta«. Vem som har kunnat bli myndig genom historien har varierat, men också åldern har haft betydelse. I början av 1600-talet var myndighetsåldern för män enligt gällande lag 15 år, men denna höjdes sedan till 21 år i början av 1700-talet. Kvinnor hade ingen myndighetsålder, utan det var i stället civilståndet som avgjorde makten över den egna personen. Ogifta och gifta kvinnor var omyndiga och hade sina fäder eller män som förmyndare. Änkor var myndiga men miste sin myndighet om de gifte om sig. Det finns dock exempel på ogifta kvinnor som, genom att ange särskilda skäl, kunde bli myndiga före 1800-talet. Undantag från lagen var en möjlig väg, om än sällsynt, till självbestämmande.

I 1734 års lag fastställdes ogifta kvinnors omyndighet i text. Ärvdabalken lydde: »Mö, av hvad ålder hon vara må, stånde under förmynderskap« (19 kap. 2 §). Kungen kunde efter en omfattande ansökningsprocedur ge dispens från lagen, men de myndigförklarade kvinnorna fick inte samma rättigheter som de fullmyndiga änkorna. Kungamaktens befogenhet var länge underförstådd och bekräftades i skrift först 1810, då kvinnors omyndighet för första gången debatterades i ståndsriksdagen. Fram till 1800-talet hade man alltså resonerat på olika sätt när det gällde vilka som kunde bli myndiga och när. För män var det bara en fråga om mognad, och åldersgränsen för den hade alltså justerats uppåt i slutet av den svenska stormaktstiden. För kvinnor gällde det att ha överlevt sin man för att själv få bestämma över sina tillgångar. Var man ogift fanns det vissa kryphål, medan en gift kvinna aldrig hade möjlighet att vara myndig så länge äktenskapet varade. Där var mannens målsmanskap obetingat.

Införandet av en myndighetsålder för kvinnor genomfördes etappvis. Under 1800-talets andra hälft förändrades den aktuella lagstiftningen för ogifta kvinnor vid tre tillfällen. En kvinnlig myndighetsålder vid 25 år infördes 1858, men förutsatte anmälan till domstol. Villkoret om domslut avskaffades 1863; ogifta kvinnor

blev därmed myndiga på 25-årsdagen men kunde nu ansöka om att bli omyndiga. 1884 fick de samma myndighetsålder som männen, 21 år, men kvinnorna blev åter omyndiga om de gifte sig. Gifta kvinnor blev myndiga först 1921, med undantag för ingångna äktenskap. Redan gifta kvinnor fick rå sig själva först på 1950-talet. Allt detta reser en del frågor. Hur såg man på ålder och mognad förr? Hur resonerade lagstiftarna när de gick från en uppfattning om myndighet grundad i kön och civilstånd till en uppfattning som så småningom skulle utmynna i en generell myndighetsålder?

Åldersgräns för dispensansökan?

På 1800-talet blev åldern allt viktigare för myndighet. Frågan om kvinnor skulle få en myndighetsålder debatterades också flitigt under hela århundradet, och den väcktes redan vid den så kallade revolutionsriksdagen 1809–10, när Sverige fick en ny grundlag. Förslaget gick ut på att det borde införas en åldersgräns vid 30 år för att söka dispens från lagen om omyndighet för ogift kvinna. Myndighetsåldern för änkor borde samtidigt höjas till minst 21 år – mannens myndighetsålder – eftersom rådande lag gav möjlighet för en gift kvinna att bli myndig från 15 år om mannen avled. I bakgrunden anas att det är synen på mognad som är under förändring, eftersom motivet sades vara att unga kvinnor som fick sköta sin ekonomi riskerade att falla offer för bedragare och att änkan av rättviseskäl inte borde bli myndig före mannen.

Men alla höll inte med. Att råka ut för bedragare var inte könsrelaterat, menade de som pläderade för en oförändrad lag. Det var tillräckligt orättvist att kvinnor inte hade någon myndighetsålder överhuvudtaget, och denna orättvisa mildrades något av att de kunde ansöka om undantag från lagen – vid vilken ålder de ville. En änka hade rätt att bli myndig före det egna könets myndighetsgräns på grund av tidigare mognad, menade de, med stöd ur Bibeln: Holofernes hade väl tämligen långt skägg när han uppoffrades åt listen och Laban var väl inte någon yngling när han miste en stor del av sin fårhjord? Var det verkligen värdigt lagstiftarna att

förfördela ett kön »som warit wår barndoms wårdnad, ungdoms glädje, mandoms lättning och ålderdomens stöd«? Ingen förändring skedde dock. Ständerna enades om att överlämna dispensärenden för ogifta kvinnor till Kungl. Maj:t, vilket nu också skrevs in i lagen.

Ogift kvinna myndig – går det an?

Likafullt hade tanken på att också kvinnor skulle få en myndighetsålder nu formulerats. Men vilken? Och för vilka kvinnor? Diskussionerna i riksdagen de närmaste femtio åren visar att synen på mognad och när den inträdde var mycket godtycklig. Å ena sidan motiverades en åldersgräns oftast med att en viss mognad måste ha infunnit sig, å den andra stod kön oftast i vägen för att vinna denna mognad. Men så även civilstånd. Det är tydligt att olika synsätt började stötas mot varandra. När ålder och mognad blev allt viktigare började lagstiftarna få svårt att motivera att änkor sågs som mogna att sköta sig själva oavsett ålder, utan att någon egentligen visste hur denna lag en gång hade uppkommit.

Första gången ett förslag om att införa en myndighetsålder för kvinnor lades fram var 1815 och åldersgränsen sattes då till 30 år. Ogifta kvinnor skulle enligt förslaget bli myndiga utan förbehåll och ansökningar. Detta motiverades med att kvinnor, liksom män, borde ha rätt till en myndighetsålder. Men i debatten låg det tyngsta skälet i den åtskillnad som lagen gjorde mellan ogifta kvinnor och änkor. De båda civilstånden ställdes mot varandra: Vilka var mest lämpade att sköta den egna ekonomin? Många änkor vanvårdade sitt gods medan många ogifta kvinnor i mogen ålder klarade av att disponera sina egendomar utan förmyndare. Så varför denna skillnad i lagen?

Denna inkonsekvens förvånade allt fler lagstiftare under 1800-talet. Någon förändring i lagstiftningen beträffande kvinnors myndighet hade ännu inte skett i mitten av 1840-talet när en riksdagsman sammanfattade de motsägelsefulla budskapen i gällande lag på följande sätt: en man ansågs på inga villkor ha förmåga att

Det var skillnad på de olika ståndens ställningstagande i början och i slutet av den undersökta perioden. Under riksdagen 1809–10 pläderade ett samstämmigt adelsstånd för rättvisa för kvinnan och prästståndet öppnade för lokala beslut, medan främst bonde- och borgarstånden höll emot. I den sista riksdagsdebatten 1862–63 rådde helt omvända förhållanden mellan stånden och bonde- och borgarstånden drev på för en kvinnlig myndighetsålder. Litografi av O. A. Mankell och Gustave Janet, ur *Ny Illustrerad Tidning* (NMA.0041490).

sköta sin egendom och handla efter eget omdöme förrän han uppnått 21 år, kvinnan däremot kunde få möjlighet till det redan vid 15 år – eller aldrig under hela sin livstid. Av rättviseskäl borde samma rättigheter gälla för båda könen, ansåg en växande skara riksdagsmän. Men männens myndighetsålder, 21 år, nämndes aldrig explicit som möjlig för kvinnorna, där förslagen i stället varierar mellan 25 och 40 år, eller bara »mogen ålder«.

Ett nytt förslag om myndighet för ogifta kvinnor – denna gång vid 25 år – hade förvisso lagts fram 1826 utan att antas. Carl Jonas Love Almqvists roman *Det går an* hade därtill kommit ut 1839 och tydligt illustrerat behovet av en myndighetsålder för kvinnor. Huvudpersonen Sara Videbeck vill inte underkasta sig någon man med några äktenskapliga löften utan stå fri att försörja sig själv som egen företagare och leva jämställt med mannen så länge kärleken varar. Almqvist skapade en intensiv debatt och motståndet mot idéerna om »den fria kvinnan« var massivt och högljutt. Men allt fler stödde också tanken på att även kvinnor skulle kunna bli myndiga vid en viss ålder.

Från och med 1840-talet återkom frågan om kvinnors myndighet i varje riksdag. Liberalismen hade vunnit mark och det politiska klimatet var radikalare. Vid den riksdag som ständerna kallades till vid Karl XIV Johans död 1844 beslutades om lika arvsrätt mellan kvinnor och män, vilket inom kort skulle följas av en näringsfrihetsreform för ogifta kvinnor, änkor och frånskilda, som nu fick rätt att arbeta inom hantverk och handel, och de första stegen mot jämställdhet mellan könen i lagen var därmed tagna. Men i praktiken krävdes myndighet för att nyttja de nya rättigheterna. Ett förslag om att införa en kvinnlig myndighetsålder vid 25 år lämnades då återigen in, och följdes av intensiva debatter. Men föreställningar om könens olikheter stod fortfarande i vägen för en generell myndighetsålder för kvinnor.

För många undantag från lagen?

I skuggan av revolutionsstämningarna ute i Europa i slutet av 1840-talet fortsatte debatten om huruvida Sverige skulle införa en myndighetsålder för kvinnor. Men nu trängde sig sociala omvälvningar och mer praktiska omständigheter in i förgrunden. Befolkningen ökade, antalet äktenskap gick ned och gruppen ogifta kvinnor blev allt större: 1855 utgjorde dessa kvinnor nästan hälften av alla kvinnor över 15 år, i städerna ännu mer. Allt detta ligger i linje med att antalet ansökningar om myndighetsdispens till Kungl. Maj:t hade ökat kraftigt efter 1820. Enbart under år 1850 inkom drygt 160 stycken. Detta avspeglades i ständernas debatt.

Två huvudlinjer återkom i dessa debatter. Ogifta kvinnor borde bli myndiga vid viss ålder; en myndighetsålder för kvinnor borde därför bli fastställd i lag. Men de som inte ville se en så snabb förändring förordade i stället lättnader i dispensansökningsförfarandet så att Kungl. Maj:t, som ändå bara sällan gav avslag, skulle slippa besvären. Byråkratin och kostnaderna borde slopas. I stället kunde lokala domare få ta hand om myndighetsansökningarna.

Argumenten för en utvidgad dispensrätt till lokala domstolar hade hörts redan under 1809–10 års riksdag men återkom nu i debatten. Utöver det gjordes jämförelser med andra länder som länge tillåtit myndighet för ogifta kvinnor. Ett sådant land var exempelvis England, där endast gifta kvinnor var omyndiga. I Norge hade lagen ändrats 1845 så att norska kvinnor fick en myndighetsålder. Könens likheter betonades allt oftare. Kvinnorna kunde tävla med männen både i lärdom och med spade, menade riksstånden, och man räknade upp kända kvinnliga drottningar och författare. Somliga menade även att kvinnornas själsegenskaper och förmåga att driva ett gods vida översteg mannens. Flera anmärkte att det fanns kvinnor som aldrig skulle komma att gifta sig – skulle dessa kvinnor ha missat ändamålet med sin tillvaro? Dessutom var alltså dispensförfarandet krångligt och dyrt.

Mot en kvinnlig myndighetsålder

Den gängse praktiken med undantag från lagen blandades nu med synsättet att ålder också borde avgöra myndighet. Under 1850-talet gav riksstånden kvinnor som hade fyllt 30 år och önskade bli myndiga möjligheten att kunna ansöka om detta hos sin lokala domstol i stället för att besvära Kungl. Maj:t. Det påpekades att lagen var föråldrad och att det skulle vara statsekonomiskt lönsamt om kvinnorna blev myndiga. Men en successiv förändring förespråkades framför en brådstörtad, eftersom det var en alltför genomgripande förändring att låta kvinnor bli myndiga vid en viss ålder. Kvinnor föreslogs därför bli myndiga först efter ansökan och när sockenstämman kunde intyga hennes intellektuella mognad.

Detta förslag beviljades inte av Kungl. Maj:t. Men frågan var angelägen och diskuterades ivrigt i samtiden. Fredrika Bremer publicerade ett viktigt inlägg i kampen för kvinnors myndighet 1856: *Hertha, eller en själs historia*. Romanen var både en politisk stridsskrift och ett socialt dokument över den samtida situationen. Den krävde frihet för kvinnor på många områden, som giftomannarättens avskaffande och fler förvärvs- och utbildningsmöjligheter för kvinnor. Men den innehåller också ett avsnitt där huvudpersonen Hertha i ett rollspel vänder sig till kung Oscar I och håller ett passionerat tal för kvinnors rätt och behov av att bli myndiga. Bremer låter Hertha visa hur absurt det är att hon inte får bestämma över sig själv och sitt modersarv, men ser också till att huvudpersonen föreslår konkreta reformkrav.

Ett halvår senare lämnade Kungl. Maj:t själv in en proposition till riksdagen om att ogifta kvinnor utan restriktioner skulle bli myndiga vid en viss ålder. Nu medgav lagutskottet att civilisationens gång gjorde att man inte längre kunde hålla kvar vid den gamla lagen. Rätten till myndighet var gammal i de flesta andra europeiska länder, och trots att de skandinaviska länderna länge haft andra villkor så hade nu även grannländerna öppnat dörren för kvinnlig myndighet. Många riksstånd höll med och försvarade kvinnors rätt till självbestämmande och hänvisade till den sociala och industriella utvecklingen som fordrade nya lagar och yrkes-

Att kvinnor av rättviseskäl borde få en myndighetsålder precis som männen var ett återkommande argument, men ingen pläderade för att det skulle vara samma ålder. Snarare var det principen om att införa en åldersgräns som var viktig, vilket speglas i att ständigt nya åldersgränser föreslogs när frågan återkom genom decennierna. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv (NMA.0038271).

möjligheter för kvinnor. Motståndarna menade att det vore bättre om de som ville bli myndiga ansökte om det i domstol i stället för att de som ville förbli omyndiga skulle göra det.

Kvinnlig myndighetsålder införs

Kvinnor fick från och med 1858 bli myndiga. Men byråkratin kvarstod, om än på lokal nivå. Ständerna enades efter utdragna debatter om en kompromiss. Ogifta kvinnor hade rätt till myndighet från 25 år om de först gjorde en anmälan till sin lokala domstol. Till dess att anmälan skedde skulle de fortfarande betraktas som omyndiga. Ingick de äktenskap återträdde de i omyndighet. I princip fastställdes här rådande praxis: att kvinnor mot ansökan och intyg kunde bli myndiga. Den praktiska vinsten mot tidigare var att justitierevisionen besparades allt arbete med det växande antalet myndighetsansökningar samt, för kvinnornas del, att processen blev kortare och något billigare. Men skillnaden bestod givetvis främst i att den lagstadgade myndigheten för kvinnor från och med nu kopplades till ålder – åtminstone för de ogifta.

Efter fem år avskaffades kravet på domstolsanmälan och en allmän myndighetsålder för kvinnor infördes i Sverige. Från och med nu blev alla ogifta kvinnor myndiga när de fyllde 25. Önskade de bli omyndiga kunde de dock vända sig till domstol. Det hade tagit drygt 50 år att införa en kvinnlig myndighetsålder, och den omfattade som berörts långt ifrån alla kvinnor, något som skulle dröja ytterligare nästan 100 år. Mot slutet präglades debatten i högre grad än tidigare av ekonomiska motiv och andra grupper av kvinnor ställdes mot varandra. I stället för änkor mot ogifta ställdes nu de rika kvinnorna mot de fattiga. Ett kostsamt formellt hinder, när myndighetsrätten ändå var sanktionerad i lagen, ansågs orimligt och drabbade de fattiga. Motståndet gick antingen ut på att förlänga »övergångsregeln« eller på att kvinnor överhuvudtaget inte borde få bli myndiga. Ännu fanns inga tankar på att gifta kvinnor kunde bli myndiga. Självbestämmandet var exklusivt för kvinnor utan män.

Den godtyckliga åldern

Det var skillnad på de olika ståndens ställningstagande i början och i slutet av den undersökta perioden. Under riksdagen 1809–10 pläderade ett samstämmigt adelsstånd för rättvisa för kvinnan gentemot mannen och änkan. Prästståndet föreslog att dispensrätten skulle flyttas från Kungl. Maj:t till de lokala domstolarna – vilket förverkligades först 1858. Borgarståndet och bondeståndet föreslog däremot skärpta dispenskrav för ogifta kvinnor. I den sista riksdagsdebatten 1862–63 var förhållandena helt annorlunda. Bondeståndet och borgarståndet hade starka ekonomiska skäl att ta bort domstolsanmälan och behövde inte diskutera frågan. Men i de båda andra stånden var motståndet starkt innan adelsståndet till slut biföll och kravet på domstolsanmälan togs bort.

Det är påfallande att åldersfrågan var perifer trots att den fanns med under hela den långa debatten om en myndighetsålder för kvinnor. Att kvinnor av rättviseskäl borde få en myndighetsålder precis som männen var ett återkommande argument, men ingen pläderade för att det skulle vara samma ålder. Snarare var det *principen om att införa en åldersgräns* som var viktig, vilket speglas i att ständigt nya åldersgränser föreslogs när frågan återkom genom decennierna. I vägen för en myndighetsålder för kvinnor stod föreställningar om könen och civilstånd – och inte minst äktenskapet. Betänksamheten hade sin grund i hur man såg på kvinnor och de tankar om karaktär, egenskaper och anvisade platser och sysslor som var förbundna med denna syn. Detta var under en lång tid viktigare än åldern.

I dag är det allmänt förekommande att vi möter kvinnor med ursprung i andra länder som har sitt hår täckt med slöja. Ofta glömmer vi att det inte var särskilt länge sedan som också kvinnor i Sverige täckte håret helt eller delvis.

Under medeltiden blev kvinnans kropp förknippad med syndig sexualitet och den skulle därför regleras. I Paulus första korinterbrev, skrivet till församlingen, uttrycker han tydligt att en kvinna inte bör närvara vid gudstjänsten utan att täcka sitt hår med en slöja. Men håret var inte bara sexuellt anspelande utan också ett bevis på renhet och dygd. I 1400-talets kalkmålningar och altarskåp förekommer jungfru Maria med utslaget hår och ofta omgiven av en krans av rosor. Med denna framställning ville kyrkan visa den kyska och rena modern som en förebild för kyrkobesökarna.

Det var bara jungfrur som fick visa sitt utsläppta och förföriska hår. Om de, mot förmodan, blev av med sin oskuld innan de var gifta så skulle de genast börja bära huvudbonad. I Nils G. Bruzelius uppteckningar om allmogelivet i Ingelstad från 1800-talets mitt kan man läsa att »flickor hvilkas jungfruliga oskuld gått förlorad, måste bära halfklut såsom den gifta kvinnan«.

I Nordiska museets samlingar av folkliga kläder finns en stor mängd huvudbonader som visar hur man har manifesterat ålder och även civilstånd i det folkliga dräktbruket, från barn till vuxen, från ogift till gift. Vid första nattvardsgången var det vanligt att flickorna började använda en krans eller en särskild huvudprydnad som krävde en håruppsättning som inte helt behövde övertäcka håret. Med hjälp av band och andra detaljer förstärktes håret och syftet var att göra sig så tilldragande som möjligt inför vuxenlivet och det kommande giftermålet.

Från Värmland och Norra Ny socken finns en särpräglad huvudbonad som kallas hårnäver. Den består av två hopsydda näverremsor som är målade i olika färger i dekorativa blom- och bladmönster. I en bröllopsskildring från Klarälvsdalen år 1859 kan man läsa att »håret upplagt inlindat i band, och var ej håret rikt nog fylldes alltid »hårflätan« med halm eller annat. Och en målad hårnäver, som sattes upp som ett diadem. Hela bondstassen var hemgjord utom silket.«

I nacken skulle det önskvärt långa och stora håret delas upp i två halvor. Runt omkring respektive hårpiska lindades hårt ett band. Hårlänkarna korsades sedan i nacken och lades i flera varv som en krans runt bakre delen av huvudet. Denna uppsättning gav ett bra stöd för hårnävret som sedan träddes utanpå hårkransen. När kvinnan sedan blev gift skulle alltid en vit hatt, som övertäckte hela håret, sättas utanpå håruppsättningen.

ANNA-KARIN JOBS ARNBERG är föremålsantikvarie vid Dalarnas museum.

NM.0041469A–B. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Annas fotoalbum: »Vadning af Vistesajokk«. Gunnar berättar att de äkta männen bar sina »hälfter« på ryggen om älven var »lättvadad«, men i sin ålders kraft vadade kvinnorna på egen hand i denna strida jokk. Foto: Gunnar Ouchterlony, privat ägo.

I sin ålders kraft

Tre generationer fjällentusiaster

MARIANNE LARSSON är forskare och intendent vid Nordiska museet.

Gunnar och Lisa Ouchterlony var i trettioårsåldern när de sommaren 1905 genomförde sin bröllopsvandring i Torne lappmark tillsammans med Gunnars syster Anna och hennes make Anders Ryman. Tanken var att Gunnar skulle introducera fjällvärlden för sin hustru. Tillfället är väl dokumenterat, dels i Gunnars bidrag i *Svenska Turistföreningens årsskrift* 1909, dels i Annas privata fotoalbum. Fotografierna visar att sällskapet vandrade i karg natur, över grus och sten och på snötäckta glaciärer, högt uppe på kalfjället. Det var oftast Gunnar som stod bakom kameran och flera av bilderna återfinns i hans berättelse. Fjällvandrarna ser tillfreds ut på fotografierna men texten avslöjar att vandringen var tuff och äventyrlig. Ibland kröp temperaturen under noll och vid ett tillfälle fick sällskapet övernatta på underlag så sluttande att det var svårt att hålla sig kvar i tältet. En förmiddag måste de simma över en fors i det iskalla vattnet.

Numera används begreppet *generation* ofta om en grupp generationskamrater födda under samma årtionde eller tidsepok med fokus på deras gemensamma erfarenheter och referenser. Då talar man ibland om *historiska* eller *kulturella* generationer – en karak-

täristik som motsvarar paren Ouchterlony och Ryman, på plats i fjällen 1905. Den här artikeln handlar i stället om tre *biologiska* generationer. Utgångspunkten är en samling fjällkläder som lämnades till Nordiska museet hösten 2013 tillsammans med en mängd handlingar och fotografier, allt med anknytning till släkten Ouchterlony. Vi får följa tre generationer fjällentusiaster och konstnärer och motsvarande epokers fjällkläder och friluftsliv.

Stockholmsparet Gunnar och Lisa var omkring trettio år gamla när de gjorde sin bröllopsvandring. Nästa generation, dottern Wivica, skildras när hon var något yngre men närmade sig samma ålder. Barnbarnet Lennart Forsling och hans hustru Gunilla – som har skänkt kläderna till Nordiska museet – träffades när de var runt trettio år. Med fokus på trettioårsåldern och med fjällkläderna som titthål handlar artikeln om hur tre generationer har inspirerats av varandra och om hur intressen har gått i arv. Alla var vuxna och hade skaffat sig en utbildning men de hade ännu inga barn. De var unga, friska, starka och fria.

Fjällkläder som utgångspunkt

Gunnars sportkostym och Lisas mörkgröna fjälldräkt från bröllopsvandringen 1905 lyftes fram som de mest centrala plaggen i paret Forslings gåva till Nordiska museet. I övrigt medföljde en del udda friluftsplagg, de flesta använda av Gunnar och i några fall ärvda av Lennart. Hit hör en grupp ljusa vindplagg: en anorak från NK, ett par mindre och ett par omfångsrika vindbyxor samt ett par »fotpåsar« som användes vid rasterna till skydd mot snö. Bland Lennarts ärvda favoriter finns en blekt och sliten blå anorak. Till samlingen hör också ett par renskinnsskor, så kallade lapptussar, och ett par gröna långstrumpor av ylle.

Vid överlämnandet berättade Lennart och Gunilla om klädernas användning och bärarnas friluftsintressen. Släkten Ouchterlony stod i centrum. En rad personer i olika generationer och i olika giften nämndes, samt att Lennarts mor Wivica hade förvarat fjällkläderna i kartonger i sitt hem. Samlingens fylliga innehåll, goda

Annas fotoalbum. Gunnar berättar: »Natten är kall och vi plocka på oss allt hvad vi äga i klädväg, dubbla underkläder, sticktröjor, regnkragar och filtar«, men det blev ändå dåligt med sömn. Utanför låg Simon vid en falnande eld, »stormbelåten«, klädd i slitna kläder och täckt av en tunn regnkrage. »För den som kunde förvärfva en sådan afundsvärd okänslighet för temperaturväxlingen skulle utrustningen för fjällturer ställa sig mycket enkel.« Foto: Gunnar Ouchterlony/Simon Turuma, privat ägo.

proveniens och rika kontext gjorde att Nordiska museet valde att förvärva plaggen till samlingarna. Men vilken historia utgjorde själva kärnan? Hur skulle respektive plagg beskrivas i museets databas och på vilket sätt skulle arkivhandlingarna, med sin något spretiga proveniens, kopplas till de blivande museiföremålen? Vem hade egentligen använt vilka kläder och när och hur hade de använts?

Vid ännu ett möte med Lennart Forsling erbjöds museet flera föremål: en vintermössa med öronlappar, ett par broderade vantar,

Gunnars fjällkostym: kavaj, spetsbyxor och keps av gråbrun yllediagonal, bomullsskjorta med två lösa kragar, damasker av yllegabardin samt långa benlindor av ylletrikå, så kallade puttis. Benlindorna är märkta »Fox Wellington Somerset«. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Lisas fjälldräkt: jacka och livkjol av grönt kläde, rutig bomullsblus samt pälsmössa med bollar. Jackan är märkt »Hilma Lundell Kappatelier«. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

flera par vävda skoband samt en samiskt inspirerad ryggsäck av renskinn. Samtidigt började Lennart berätta om sitt eget intresse för fjällvärlden, vilket lett till ett helt liv med äventyrliga fjällturer. Han hade stått sin morfar Gunnar nära och därigenom fått ärva en del fjällutrustning. Fjällintresset delades även av modern Wivica och några av plaggen kunde knytas till henne. Lennart överlämnade en del handlingar, klipp och fotografier och museet fick låna två av Wivicas privata fotoalbum, vilka bland annat innehåller en mängd bilder från fjällen. Först vid detta möte föll pusselbitarna på plats. Fjällkläderna hade använts av tre generationer fjällentusiaster.

Helhetsbilden gjorde det nu möjligt att formulera en berättelse om hur lusten och längtan till den svenska fjällvärlden hade gått i arv. Men det var inte bara kläderna och fjällvärlden som knöt samman generationerna – de har också inspirerats av varandra i sina yrkesval. Både Lisa, Wivica och Lennart har utbildat sig på Tekniska skolan i Stockholm (i dag Konstfack). Lisa utbildade sig till formgivare och ciselör, Wivica blev teckningslärare, bildkonstnär och keramiker, Lennart gick reklamlinjen men sadlade med tiden om till friluftsmålare med fjällen som motiv.

Gunnar och Lisa Ouchterlony (30 år: 1905-06)

Gunnar Ouchterlony (1876–1970) och Lisa Pripp (1875–1952) var i trettioårsåldern när de träffades »i dansens virvlar« sedan Anna i brist på kavaljerer hade lockat med sig sin bror till en dansuppvisning i Rättvik. Anna och Lisa var aktiva folkdansare.

Fjällkläderna är främst knutna till Gunnar och Lisa. För män passade en kraftig yllekostym bra, antingen en sportkostym liknande Gunnars eller en gammal avlagd yllekostym. Det var annorlunda för kvinnor. Eftersom borgerligt mode dikterade fotsida kjolar, snörda midjor och höga kragar – plagg som hindrade kroppens rörelser – krävdes särskilda lösningar. Bland skidåkerskor och andra sportande kvinnor var en fotsid och rymlig, samiskt inspirerad »lappdräkt« vanlig under 1900-talets första årtionde. I modell och

materialval påminner Lisas fjälldräkt om dessa men den bär inga spår av samiska dekorer. Livkjolen känns ledig och följsam men det kraftiga klädet gör den ganska tung. Fotografierna antyder att Lisa häktade upp kjolen runt höfterna när hon rörde sig på fjället. Under den mörkgröna livkjolen bar hon en kort grönrutig bomullsblus som kunde hakas fast inuti livkjolen för att hållas på plats.

Gunnar började sitt yrkesliv som bokhållare vid Kungl. Järnvägsstyrelsen. Till tjänsten hörde fria resor på järnvägen – en förmån som han använde för att söka sig till fjällen så ofta han kunde. Fjällintresset var väl grundlagt. Redan som barn tillbringade syskonen Gunnar och Anna långa tider hos sin farbror Ernst Ouchterlony, som var jägmästare i Östersund. Gunnar blev med tiden stadskamrer i Stockholm, men hans identitet tycks snarare ha varit kopplad till fjällen än till yrket.

Även Lisa hade en utbildning, vilket inte hörde till det vanliga bland borgerlighetens kvinnor i början av 1900-talet. Vid tjugo års ålder gick hon på Tekniska skolan för kvinnliga lärjungar för att utbilda sig till konstnär. På somrarna vistades hon på Nääs slöjdlärarseminarium, där trä-, metall- och textilslöjd stod på schemat tillsammans med idrott, folkdanser och sånglekar. Lisa var sedan barndomen väninna med systrarna Maja och Ellen Hallén som gifte sig med konstnärerna Gustav Fjæstad respektive Fritz Lindström. Därigenom kom Lisa att ingå i kretsen kring den berömda Rackstadkolonin nära Arvika. Hon ägde således en växande konstnärsidentitet när hon mötte Gunnar Ouchterlony på dansgolvet. Hon formgav och tillverkade smycken, skålar och vaser i olika metaller, ofta med blomstermotiv. År 1909, när hon var drygt trettio år gammal, blev hon registrerad som guld- och silversmed med egen stämpel: LO.

Gunnars resor till fjällen ligger väl i linje med borgerlighetens nya längtan efter natur och frisk luft, vilket var en reaktion mot industrisamhällets allt trängre, smutsigare och bullrigare stadsmiljöer. Vid slutet av 1800-talet introducerades fjäll- och friluftsliv som nöje och rekreation för människor som hade ekonomiska möjligheter och tillgång till fri tid. Vid samma tid var utbyggnaden av järn-

vägsnätet av avgörande betydelse för fjällturisternas möjligheter att nå landets norra delar. År 1885 grundades Svenska Turistföreningen (STF) för att uppmuntra turism i fjällvärlden – främst med tanke på män som ville utmana sina krafter och erövra den svenska fjällvärlden. De första satsningarna handlade om vandringsleder, varvid föreningens första årsskrifter och böcker beskrev lämpliga vandringar i Jämtland och Lappland. STF fick stor betydelse för Gunnar Ouchterlony, som under många år var aktiv i styrelsen och skrev flera artiklar i föreningens årsbok. Det blev en livsstil för honom att göra minst en fjälltur om året, berättar Gunilla.

Enligt Gunilla Forsling var bröllopsvandringen i Lappland 1905 ett sätt för Gunnar att »testa sin tillkommande«, även om valet av bröllopsresa var gemensamt. Skulle konstnärssjälen Lisa anamma sin makes stora fjällintresse? Anna och Anders Ryman, som båda var gymnastikdirektörer, hade genomfört en egen bröllopsvandring i fjällen ett par år tidigare (även den dokumenterad i Annas fotoalbum). Kanske var det en tillgång för Lisa att ha sällskap av en fjällvan kvinna i den ännu oprövade fjällvärlden. Till sällskapet hörde också finnen Simon Turuma, »en kraftkarl från bygden«, som fungerade som bärare och medhjälpare.

Texter och bilder från bröllopsvandringen 1905 ger en unik inblick i hur det kunde se ut när kvinnor trotsade normer och utmanade tidens föreställningar om kvinnligt beteende. När damerna vadade över strida forsar med bara ben – tidens sedesamma inställning till bar hud hindrade dem inte – var underplagg och kjolar upphalade för att inte bli våta och ännu tyngre. På ett fotografi bär Anders Anna på ryggen över en jokk. Under den upphalade kjolen syns kängor, långstrumpor och knäbyxor. Utrustningen var praktisk för sin tid. Även om det vådliga fjälläventyret var planerat av män, vilket Gunilla påpekar, utmanar det på ett tänkvärt sätt vår tids föreställningar om oskariansk prydhet kring sekelskiftet 1900. Sannolikt hörde det inte till vanligheterna att kvinnor vandrade med ryggsäck, övernattade i tält på kalfjället och vadade över iskalla jokkar, kanske inte heller att de visade bara ben i ett fotoalbum eller klädde av sig bakom en kulle för att simma över en kyl-

slagen älv. På andra sidan väntade handduk, filtar »och en rykande kopp choklad vid den värmande elden«. Simon och Anders tog sig över med kläder och packning. Om utrustningen medgav att ett lager underkläder blöttes ner, framgår inte.

Gunnars artikel i STF:s årsskrift visar att fjället var kallt och kargt. De hamnade ibland på avvägar, det hände att de fick vandra dag och natt, och när de inte nådde målet i tid ebbade matförråden ut. Gunnars flödande landskapsbeskrivningar blandas med det hårda livet på kalfjället. Simon Turuma var inte bara bärare, han kände fjällvärlden väl, avvärjde alltför vågade idéer och kom med goda råd när det behövdes. Hans fysiska krafter utnyttjades till det yttersta när en enkel träbåt måste stakas uppströms för att hämta Anna när hon råkat ut för en olycka och inte kunde gå.

Vid närstudier av fotografierna ser det ut som om Gunnar bär den fjällkostym som museet har fått till samlingarna, åtminstone kavajen. Däremot stämmer inte Lisas fjälldräkt överens med den livkjol som har lämnats till museet. Plaggen är snarlika men den livkjol Lisa bär på bilderna har djupare urringning både fram och bak. Därmed antog Gunilla att den förvärvade livkjolen hade använts vid en senare vandring. Troligen var den uppsydd till den så kallade Ottsjöresan som Lisa och Gunnar gjorde 1912. Den resan »tog död på Lisas fjällintresse«, berättar Gunilla.

Lisa och Gunnar fick sitt första barn, Wivica, 1906. De fortsatte att fjällvandra tillsammans i några år men odlade efter hand sina egna intressen. Gunnar höll fast vid intresset för fjällen och fortsatte att gå på tur med STF och »likasinnade fjällrävar«. Av sina kamrater betraktades han som en fjällveteran. Med stark yrkesstolthet fortsatte Lisa sin konstnärliga bana. Hon blev intervjuad av Elin Wägner i tidskriften *Idun* 1909 och deltog i Baltiska utställningen i Malmö 1914. I motsats till många kvinnliga konstnärer vid förra sekelskiftet låstes hon inte fast i en hustru- och modersroll som tvingade henne att lägga yrket på hyllan. Gunilla berättar att Lisa fortsatte att hålla kontakt med sina konstnärsvänner livet ut, medan Gunnar, som Lisa humoristiskt brukade säga, »rantade omkring i fjällen«.

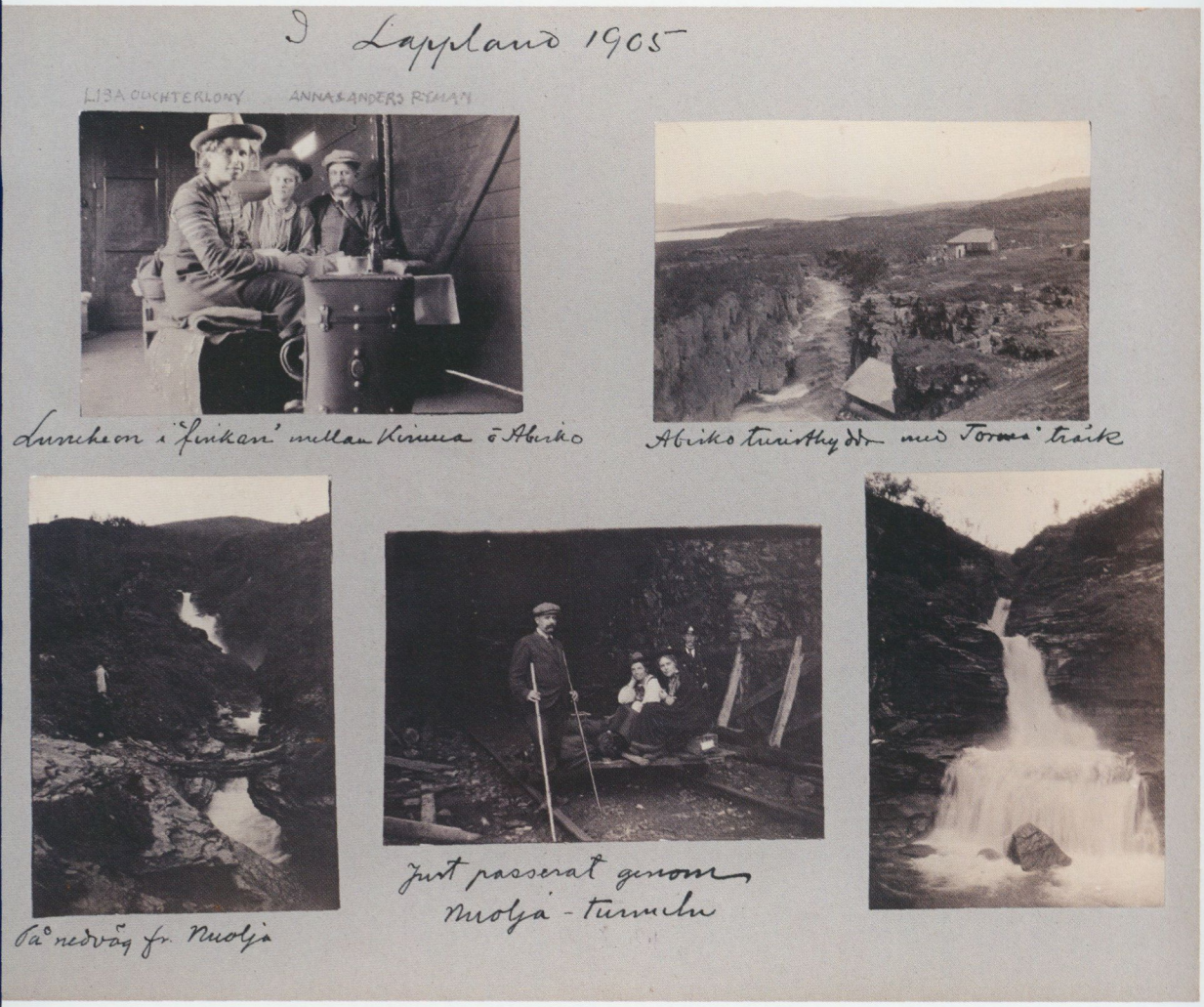

Annas fotoalbum med Gunnars bilder från bröllopsvandringen i Torne lappmark.
Foto: Gunnar Ouchterlony, privat ägo.

ANNA & ANDERS RYMAN 6 GUNNAR & LISA DOUCHTER LOUISE

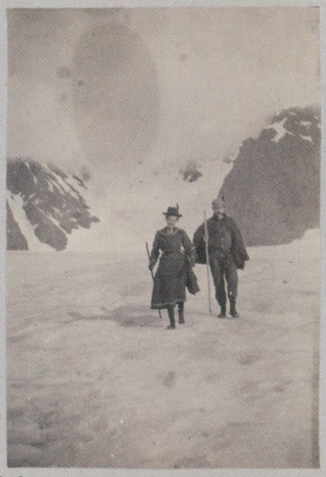

På inre glaciären på Kebnekaise.

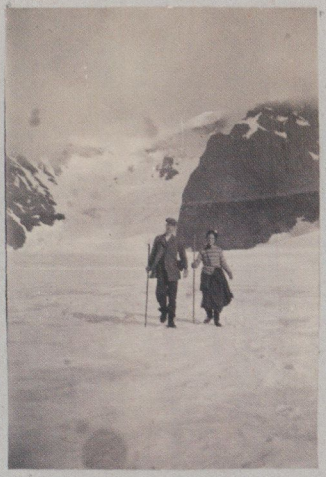

id.

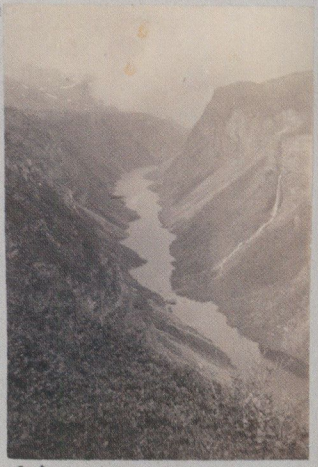

Sördalen i Norge.

Läger vid Rautasjaure.

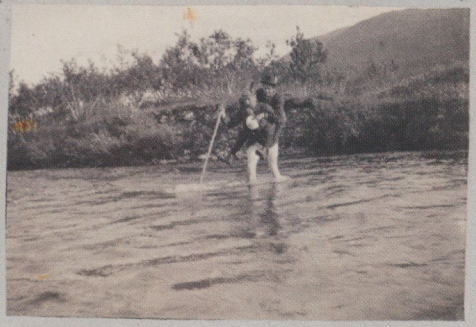

Vadning af Vistasjaure.

Wivica Ouchterlony, gift Forsling (30 år: 1936)

Gunnars och Lisas äldsta dotter, Wivica Ouchterlony (1906–1996), har förvarat lådan med fjällkläder som en kär släktklenod, men själv kan hon bara knytas till ett fåtal plagg. Det mindre paret ljusa vindbyxor har sannolikt tillhört henne, och helt säkert har hon ägt ett par vävda svarta skoband som är märkta med hennes namn. Skobanden virades runt vristerna och skoskaften för att hindra snö från att tränga in. Ett par eleganta, svarta, broderade tumvantar med foder av vit kaninpäls visar prov på Wivicas konstnärliga skicklighet. Enligt en papperslapp i den ena vanten sydde hon dem till sin mor på hennes femtioårsdag.

Wivica framträder inte lika tydligt som den äldre och den yngre generationen, men hennes fotoalbum ger intryck av en ung och skidintresserad kvinna som vid flera tillfällen vistades i fjällen. Redan vid unga år fick hon och hennes två yngre syskon följa med pappa Gunnar på fjällvistelser hos släktingarna i Jämtland. Wivica fortsatte att resa till fjällen på egen hand och fotografierna återger ett livligt kamratumgänge i både sommar- och vinterfjäll. Albumen saknar mestadels bildtexter och det är okänt vem som är fotograf, men att döma av kläderna torde bilderna härstamma från 1920- och 1930-talen. Wivica gifte sig med Bo Forsling 1933 och troligen visar de flesta av bilderna tiden innan äktenskapet.

I ett av albumen finns fotografier som visar en man som gör »luftkonster« på skidor. Lennart Forsling antar att de föreställer Olle Rimfors, »den svenska utförsåkningens fader«. Bilderna är odaterade, men enligt Lennart och Gunilla gick Wivica en av Skidfrämjandets vinterkurser i Storlien 1927 eller 1928. Utförsåkning stod på schemat och en av ledarna var just Rimfors. Samma luftkonster är fångade på bild i biografin *Olle Rimfors skidfärd* (2009).

På bilderna är Wivica och hennes kamrater klädda i moderiktiga skidkläder. Under 1920-talet började kvinnor använda mannens spetsbyxor som sportplagg. Byxorna, som var vida över låren och smala över vaderna, bars ofta till en knappt knälång vindjacka med skärp. Till utrustningen hörde också mjuka stickade mössor, vantar och halsdukar. Sportplaggen känns igen i Wivicas album. Allt fler

Wivicas fotoalbum (löst foto). Wivica, längst till vänster, glatt poserande tillsammans med Olle Rimfors, den svenska utförsåkningens fader. Vinterkurs i Storlien 1927 eller 1928. Fotograf okänd, privat ägo.

kvinnor ägnade sig åt friluftsliv och friluftskläder började lanseras i modejournaler, vilket var ett växande fenomen på 1920-talet. Efter århundraden med fotsida kjolar kunde kvinnor uppträda offentligt i byxor, men bara i sportsammanhang. Från bara en generation till en annan hade kvinnlig klädedräkt genomgått en radikal förändring. Möjligheten att semestra i fjällen var dock fortfarande en fråga om klass och ekonomi.

Sveriges stora friluftsboom ägde rum på 1930-talet. Friluftsliv blev ett viktigt inslag i det nya folkhemmets fostran och manifesterades bland annat i den stora utställningen *Fritiden* i Ystad 1936. När Sveriges första semesterlag antogs 1938 och gav de flesta arbetstagare rätt till två veckors semester, utvecklades frilufts-

liv till en bred folkrörelse. Det cyklades, badades, vandrades och campades, och om vintern åkte man skidor och skridskor. Under 1930-talet ersattes spetsbyxorna av hellånga, vida skidbyxor av ylle. På ett fotografi är Wivica klädd i en mörk skiddräkt med kort jacka och hellånga byxor, helt i linje med tidens sportmode. Friluftskläder hade blivit modernt och en fråga för konfektionsindustrin. Kanske var Wivicas skiddräkt dessutom »Godkänd av Skidfrämjandet«, liksom Lennarts vintermössa och en snarlik skiddräkt i Nordiska museets samlingar. Modern, nyfiken och aktiv närmade sig Wivica trettioårsåldern.

Wivicas fotoalbum. Wivica i moderiktig skidklädsel med jacka och långa, vida skidbyxor, sannolikt av mörkblått ylletyg. Vinterkurs i Storlien 1927 eller 1928. Fotograf okänd, privat ägo.

Lennart och Gunilla Forsling (30 år: 1967–72)

Lennart och Gunilla Forslings egna texter och berättelser ligger till grund för denna generationshistoria. När Lennart (född 1937) besökte museet för andra gången berättade han om sitt eget fjällintresse, som i hög grad hade utvecklats med morfar Gunnar som förebild. Bland de nya föremålen fanns vintermössan med öronlappar, som Lennart fått i arv av Gunnar.

Vid drygt tjugo års ålder planerade och genomförde Lennart sin första vinterlångtur i fjällen tillsammans med en kamrat. Ett par år senare deltog han i STF:s färdledarkurser i vinterteknik och fjällsäkerhet. Under en tioårsperiod ingick han i ledarteamet för dessa kurser, främst om vintern. Till färdledarna hörde också Gunilla (född 1942). Paret förenades genom intresset för fjällen, och deras »bröllopsresa« blev en färdledarkurs i Tärnaby över jul och nyår 1966/67. Då hade Lennart nått trettioårsåldern.

Den 19 februari 1966 invigdes »Europas längsta linbana« vid Abisko turiststation. *Norrländska Socialdemokraten* rapporterade om händelsen och Lennart Forsling var på plats. Den nära två kilometer långa linbanan skulle frakta skidåkare, turister och vetenskapsmän upp på fjället Nuolja (Njullá) 1169 meter över havet. Till invigningsdagen ordnades fem personer klädda i tidsenliga dräkter. Var och en höll upp en skylt som beskrev platsens historia. Klädd i morfar Gunnars fjällkostym företrädde Lennart STF:s födelse 1885, och Lisas fjälldräkt fick representera 1908, det år då arbetet med Kungsleden påbörjades. Dessutom uppmärksammades Abiskos första turiststuga 1902, Abiskos första vinterstuga 1925 samt den pågående invigningen av linbanan i Abisko. Normalt skulle linbanan ta femton minuter, men vid invigningen sänktes farten för att gästerna skulle få tillfälle att njuta av utsikten under en hel halvtimme. På grund av våldsam snöstorm och kyla ansåg dock tidningens reporter att den halvtimmen var 28 minuter för lång.

Lennart nöjde sig inte med lättsamma fjälläventyr. Vintern 1967 deltog han i »Färden på 69:e breddgraden«, ingående beskriven i *Dagens Nyheter* den 26 februari. Iklädd Gunnars vintermössa med öronlappar knäppta under hakan, moderiktig blå dunjacka, röd

Pälsfodrade yllevantar som Wivica sytt och broderat till sin mor Lisa på hennes femtioårsdag. Vävda skoband av ylle, märkta »Wivica« med rött garn. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Öronlappsmössa och anorak, troligen inköpta av Gunnar Ouchterlony på 1930- eller 40-talet. Ärvda, använda och älskade av Lennart på 1960- och 70-talen. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

snusnäsduk och med rimfrost i mustaschen fick »reklammannen« från Stockholm representera det äventyrliga sällskapet på färgbild. Under nio dygn, ibland under trettio minusgrader, skidade fem herrar – troligen alla i trettioårsåldern – över Norge, Sverige och Finland strax norr om den 69:e breddgraden.

Under flera år var Lennart färdledare under STF:s så kallade iglooturer och vid flera tillfällen fanns Gunilla med bland ledarna. Intill en notis i *Svenska Dagbladet* den 6 april 1969 förekommer paret på bild. Det berättas att iglooturen bestod av ett sällskap om fem kvinnor och sexton män, att den startade i Abisko och pågick en vecka. Deltagarna bar med sig mat och sovsäck, hann omkring två mil om dagen och till natten byggde de en igloo eller grävde en snögrotta. Detta var Lennarts fjärde och Gunillas andra iglootur som färdledare.

I januari 1970 publicerade *Västerbottens-Kuriren* ett reportage om »hurtbullar« som firade nyår i en snödriva på kalfjället. Färdledarna Lennart och Gunilla fastnade åter på bild: »Paret Gunilla och Lennart Forsling, Stockholm, vaknade på strålande humör efter nyårsnatten i snöbivack.« Lennart var uppenbart förtjust i sin gamla öronlappsmössa. På den »gamla goda« tiden bar Lennart regelbundet morfar Gunnars blå anorak och väl utprovade skidmössa med öronlappar, berättar Gunilla. Själv är hon utrustad med dunjacka och dunsovsäck, moderna och funktionella friluftsplagg som alltid ingick i ledarteamets utrustning.

De lätta och värmeisolerande vinterplaggen påvisar nya samhällsförändringar. Under 1960-talets så kallade rekordår ökade såväl välståndet som det materiella utbudet, samtidigt som friluftsliv och fritidsintressen blev en fråga för alltmer omfattande samhällsplanering. Fritid och friluftsliv hade blivit en angelägenhet för hela samhället och alla samhällsklasser. Under 1960- och 70-talen kunde fjällvandraren köpa funktionella dunplagg, sovsäckar och skalplagg i varuhus eller specialbutiker. Skyddande yttertyg av moderna syntetmaterial drog inte åt sig fukt på samma sätt som ylle. Fjällvärlden var ännu äventyrlig men kylan kanske inte lika påfrestande som på Gunnars och Lisas tid.

FOTO: ESKIL SJÖSTRÖM

Paret Gunilla och Lennart Forsling, Stockholm, vaknade på strålande humör efter nyårsnatten i snöbivack.

Nyårsnatt i snödriva

FIRA NYÅR går att göra på många olika sätt. Som t ex att gräva ned sig i en snödriva på kalfjället. Det gjorde deltagarna i STF:s (Svenska turistföreningens) färdledarkurs i Kittelfjäll. VK tog deltagarna "på sängen" då de vaknade efter första natten i det fria.

— Lätt att försova sig i en sådan här skön förläggning, tyckte "hurtbullarna".

Det här med att sova nedgrävda i snödrivor var nytt för större delen av deltagarna. Enda kruxet var att inte få det för varmt i grottorna — då droppar det från taket. I nollgradig temperatur sover man bäst . . .

Kursledaren Pelle Mohlin säger:

— Kursen anordnas för att lära folk tas med fjället och klara sig under svåra förhållanden.

SIDAN 20

Lennart och Gunilla Forsling, i ärvd anorak och supermodern dunjacka: »Hurtbullar firade nyår i snödriva på kalfjället«. Kittelfjäll, nyåret 1969/70. Ur *Västerbottens-Kuriren*, januari 1970 (foto: Eskil Sjöström).

Kring 1970 sadlade reklammannen Lennart Forsling om till fri konstnär och friluftsmålare. Ännu i dag, när han närmar sig åttio, ger han sig årligen upp i fjällen för att sitta i landskapet och måla akvarell, gärna under vintern i kombination med dagsturer ute på fjället. Ofta tar han skidorna till Iglooklubbens gamla fäbodstuga Storåsvallen, där han bor utan el och vatten. Kruxet med akvarellmåleri i det fria om vintern är att vattenfärgen kan frysa. Vid minusgrader bär han med sig ett friluftskök med brännare som hjälper till att hålla både vatten och akvarellpapper i lämplig temperatur. Om vattenfärgen ändå fryser innan den hunnit torka på papperet lämnas spår av iskristallers mönster i akvarellen. Lennarts friska friluftsmåleri beskrevs av journalisten Nils Petter

Lennart Forsling i ärvd öronlappsmössa märkt »Godkänd av Skidfrämjandet« och troligen inhandlad av Gunnar Ouchterlony på 1930-talet. Foto: Rolf Åkerberg, Dagens Nyheter (kopia i Nordiska museet).

Sundgren i *Månadsjournalen* 1986: »Lennart Forsling är ett med sin fjällvärld. Man väntar sig att han en dag skall packa ihop sin akvarellåda, ta på sig skidorna och försvinna in i sin egen akvarell, alldeles som den kinesiska konstnären i sagan.«

I sin ålders kraft

Gunnar och Lisa Ouchterlony fick inleda denna berättelse. Wivica har förvaltat fjällkläderna under många år. Lennart och Gunilla har tolkat och fördjupat släktens historia. Med utgångspunkt i fjällkläder, fotoalbum, skrifter och annat material om släkten har flera teman formats. Med fokus på trettioårsåldern bidrar jag med ännu en tolkning. Förhoppningsvis är den trovärdig även om många år

har gått och historien har gått i arv från den ena rösten till den andra. En sak är helt säker: kläder är en utmärkt källa till forskning, i synnerhet när kontexten stärks av ett så omfattande text- och bildmaterial, samt av givarnas innehållsrika muntliga och skriftliga redogörelser. Med utgångspunkt i fjällkläderna har materialet bidragit till en berättelse om ett spännande, lätt bohemiskt och normbrytande persongalleri under tre generationer på 1900-talet. Hundra år rymmer just tre biologiska generationer.

Berättelsen ger också en inblick i dessa tre generationers friluftsliv. I Klas Sandells och Sverker Sörlins antologi *Friluftshistoria* (2008) sammanfaller rubrikerna märkvärdigt väl med tiden för respektive generations trettioårsålder. Tre av bokens kapitel handlar om »Friluftslivets insteg«, »Friluftsliv i folkhemmet« och »Friluftsliv i välfärdsstaten«. Gunnar och Lisa gjorde sina fjällvandringar under 1900-talets första år då ett växande friluftsintresse fick borgerligheten att lämna staden och ge sig ut i den friska naturen. I nästa generation, på 1920- och 30-talen, tog Wivica del av den friluftsboom som var resultat av folkhemmets satsning på semester och friluftsliv för alla samhällsklasser. Och så Lennart och Gunilla, som sökte sig till fjällen på 1960- och 70-talen, då välfärdsstaten tog allt större ansvar för att planera för ett brett och hälsosamt friluftsliv för alla människor.

»Det var en man i sin ålders kraft, bredaxlad och muskelstark, föga över fyrtio år«, skriver författaren Zacharias Topelius 1901. Även om han refererar till en man – dessutom över trettio år – förmedlar meningen samma kraft som hos de entusiastiska fjällresenärerna. I trettioårsåldern befann de sig i sin krafts dagar. Som fullvuxna och mogna människor, men med större delen av det mer krävande vuxenlivet framför sig, hade de möjligheter att handla efter eget huvud och anta lockande utmaningar. De var unga, friska, starka och fria.

För noggrann läsning och kloka synpunkter på denna text vill jag tacka Lennart och Gunilla Forsling. För det slutgiltiga innehållet är jag emellertid helt och hållet själv ansvarig.

I det gamla bondesamhället var man barn tills man blev vuxen, vilket vanligtvis skedde vid konfirmationen. I stället för att tala om åldersskillnader eller könstillhörigheter så visade man det genom att bära olika klädesplagg i olika färger och mönster. Det var ett sätt för både folket och kyrkan att ha kontroll över människor i samhället.

I dag är vigselringen det tydligaste beviset på civilstånd. Under 1700- och 1800-talen var det för kvinnans del huvudbonaden. Från Skåne och Blekinge finns flera uppteckningar som vittnar om att den nyblivna maken under bröllopsnatten skulle förse sin brud med *klut*. Nils Henrik Sjöborgs skriver i sina uppteckningar från Blekinge år 1792: »Quinnorna hafva på hufvudet en liten rund lufva och däröfver et hvitt kläde eller klut. Andra bröllops dagen eller måndags morgon, då bruden för första gången upstiger såsom qvinna, skall denna klut af mannen bindas på henne.« Beskrivningen av dessa plagg stämmer väl överens med kluten och den broderade luvan från Blekinge som finns i Nordiska museets samlingar. Från Bara härad i Skåne berättas att »Pigdräkten är bruddräkten och först sedan kronan är dansad av bruden bindes för evigt kluten på henne«.

Huvudbonaden markerade också social klass och huruvida man var rik, fattig, änka eller lättsinnig. Att föda ett barn före eller utom äktenskapet var en stor skam, och dessa kvinnor skulle »skammarkeras« genom att få håret avklippt och tvingas bära utmärkande huvudbonader. I Djura socken i Dalarna var detta plagg detsamma som sorgdräktens stora slängkläde. I Skåne kunde däremot gifta kvinnor gå runt och inspektera pigornas bröst för att se om de hade mjölk i dem eller visade tecken på graviditet. Om havandeskap upptäcktes skulle pigan genast markeras genom att bära en viss sorts klut som varken tillhörde den gifta kvinnans eller den rena ungmöns huvudbonad. På vissa håll kallades plagget för *horklut* och förstärkte tron på att kvinnor var lössläppta och spred sjukdomar.

Bruket av horkluten hade inget stöd i lagstiftningen utan vidmakthölls genom folket. Från Hammerdals församling i Jämtland finns en uppteckning från mitten av 1800-talet som berättar om den sociala kontrollen och bruket av huvudbonadens färger: »från det jag minns och till mitt fjortonde år, ej mer än fyra ogifta kvinnor skaffade sig barn. Och kontrollen var ej svår, då dessa självmant genom sin huvudbonad i kyrkan gav sig tillkänna. Alla kvinnor hade då mössor; de gifta av svart sammet, flickor av högrött siden, men de s.k. 'Horor' av mörkbrunt klot. Vid skriftgång kommo svartmössorna först, så de röda och sist de bruna«.

Moral, härkomst och status angick hela samhället och den viktigaste förändringen för kvinnan var när hon gifte sig – när hustrukluten för alltid sattes på huvudet.

ANNA-KARIN JOBS ARNBERG är föremålsantikvarie vid Dalarnas museum.

NM.0001079. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074004).

Tomten, trollen och tiden

Om ålder och uråldrighet

TORA WALL är folklorist vid Nordiska museet.

För bara hundrafemtio år sedan var livet i Sverige väldigt annorlunda. Mycket av det vi i dag tar för givet fanns inte, och många av de saker som det då var självklart att alla kunde är det få som kan i dag. De flesta människor levde av att bruka jorden och hålla djur. Det var en annan värld, med helt andra livsvillkor.

Nu är vår världsbild präglad av ett naturvetenskapligt tänkande. Då var berättelser om trolldom och övernaturliga väsen en del av vardagen. Innan smöret såldes gjorde man kanske ett kors i det för att inte bli av med smörlyckan. När fåren drevs i vall om våren viskade man en trollformel över dem som skydd mot vargen. I barnens vaggor smögs järn eller åskviggar ner som skydd mot trollen. Människorna levde i föreställningsvärlden sida vid sidan med övernaturliga väsen. Tomten, trollen, skogsrået, vittror, vättar, näcken och andra varelser fanns ständigt nära, fast oftast osynliga för det mänskliga ögat. Ibland korsades människans väg med ett väsen och då kunde förfärliga (eller fantastiska) saker hända.

Väsendenas yttre vardagsliv påminde om människornas: de gifte sig och fick barn, bakade bröd och bryggde öl, gick med korna i vall i skogen och spelade fiol. Men likheterna var ytliga och inget man

skulle låta sig luras av. Som en röd tråd genom berättelserna går tanken att väsendena till sin natur är olika människorna och lever sina liv efter andra regler. I den här artikeln kommer jag att utforska en av de grundläggande skillnaderna mellan människa och väsen: tiden och åldrandet.

Människans tid är utmätt. Vi föds, lever korta eller långa liv – och sedan dör vi. Det som en gång var vår kropp kommer att återgå till den jord den kom ifrån. Tankar om döden och vad som händer när människan lämnar jordelivet verkar ha funnits i alla tider. Kanske också tankar om att naturväsendena, som har befolkat berg, skogar och hav och som varit så lika människorna men ändå så olika, stannar kvar.

Den uråldrige tomtegubben

Det väsen som fanns allra närmast människorna var tomten. Namnet *tomte* är en förkortning av *tomtegubbe* eller *tomtekarl*, och kommer ur ordet *tomt*. Tomten hörde till de rådande väsendena: skogsråret vakade över skogen, havsråret över havet, bergsråret rådde över berget och gruvorna och tomten över gården.

Tomten beskrivs i sägnerna som en uråldrig, vadmalsklädd liten gubbe. Han vakade över gården och såg till att människorna som levde där skötte sig. Han hjälpte till med djuren, skörden och andra sysslor som behövde göras. Hände det något farligt kunde han varna folket på gården. Varslade gjorde han också, om ofärd och olycka var att vänta. Han beskrivs ofta som ganska vresig och snarstucken. Med tomten, liksom alla väsen, gällde det att uppföra sig och hålla sig till de oskrivna regler som gällde vid samröre med det övernaturliga. Den viktigaste av dessa var att visa respekt. Varken tomten eller något annat väsen tålde att bli ohövligt bemött av människor. Tomten straffade folk som inte skötte sig med en örfil eller knöt tovor i hästens man, som var rent omöjliga att reda ut.

En föreställning krig tomten var att han en gång varit människa och byggt gården. Efter sin död har han sen blivit kvar för att se till att allt går rätt till där. Jag kommer att återvända till tomten

längre fram i artikeln, eftersom han är det väsen som var tydligast förknippad med – eller har kommit att bli – med ålder och tid.

Bergtagning och bortbytingar

I södra och mellersta Sverige berättade man om trollen, som bodde i bergen, under stora stenar eller i gamla gravkummel. Kanske var tiden hos trollen annorlunda än i människornas värld. Det berättades ibland om människor som blivit bergtagna av trollen (längre norrut sades samma sak om vittrorna). En del gick för alltid förlorade och återvände aldrig, ibland hittades deras ben efter en tid utanför berget. Andra slapp ut ur berget och kom tillbaka till sina familjer. Men de blev sig aldrig sig riktigt lika efteråt, sägs det ofta

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074005).

i sägnerna. Några gick tillbaka till trollen, andra blev tokiga.

Som så ofta när det gäller folklore ser bilden av livet i berget olika ut. En del beskriver trollens salar som vackra och fyllda med rikedomar (att trollen är rika är ett motiv som återkommer i andra sägenvarianter). Andra berättade att överdådet var en illusion och att trollen egentligen bodde i smutsiga jordhålor fyllda med krälande ormar och ohyra.

De som kom tillbaka från trollen gav ett förvirrat intryck och kunde inte säga hur lång tid de tillbringat i berget. Många forskare har pekat på likheten mellan bergtagning i skandinavisk folktro och keltiska föreställningar om människor som togs till älvornas rike. Även om det kändes som om de bara varit en kort tid hos älvorna, kunde hundra år ha gått när de kom tillbaka till människornas värld, och alla de kände var sedan länge döda. Eller så återvände de efter en dag hos älvorna, bara för att upptäcka att de under denna enda dag hunnit bli gråhåriga och böjda av ålder.

I sägner om bortbytingar anspelas ofta på trollens höga ålder. Bortbytingar kallades sådana där trollungar, som först inte gick att skilja från vanliga. På ett ställe hade de en sådan bortbyting. Han låg jämt, växte inget fast han åt, men var stum som en fisk: Någon lärde folket att koka gröt i ett äggskal och ge honom. Då kunde han tala: »Ja ha leve mä sju ekskoge ha vuxe äpp å sju ruttne ner, men aldrig har jag sitt, att di kokt gröt i ett äggskal förr.« Så reste sig bortbytingen, och de blevo av med det trollet.

En bortbyting var alltså en trollunge som trollen lämnade i vaggan när de rövade med sig människobarnet. För att få tillbaka sitt eget barn och bli av med den besvärliga trollungen, var människorna tvungna att få ungen att avslöja att den var ett troll – då bröts nämligen trollens makt. Ett sätt var att göra något som verkade så konstigt att trollet inte kunde låta bli att prata. I denna sägen blir synen av människor som försöker koka gröt i ett äggskal för mycket: »Jag har levt medan sju ekskogar har vuxit upp och sju ruttnat ner, men aldrig har jag sett dem koka gröt i ett äggskal förr.« Indirekt avslöjar trollet också sin ålder: har han sett sju ekskogar växa och multna, måste han vara väldigt gammal.

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074006).

Dömd att för evigt vandra

Ett motiv som återkommer i sägner och sagor är hur någon, som straff för sitt hårda hjärta, girighet eller annan förseelse, döms att för evigt vandra över jorden utan vila. En av de mest kända av folklorens irrande gestalter är Jerusalems skomakare, även kallad den vandrande juden Ahasverus. Om honom berättades det att hans hus låg längs den väg som Jesus tvingades bära sitt tunga kors. Jesus bad att få luta korset mot skomakarens vägg för att få en stunds lättnad från bördan. Men skomakaren vägrade, han nekade Jesus ens ett ögonblick av vila. Jesus dömde honom då till att vandra runt i världen, utan att någonsin vila, ända fram till domedagen. Skomakaren var tvungen att ge sig iväg i samma stund och har sedan den dagen irrat runt i världen, ständigt på vandring

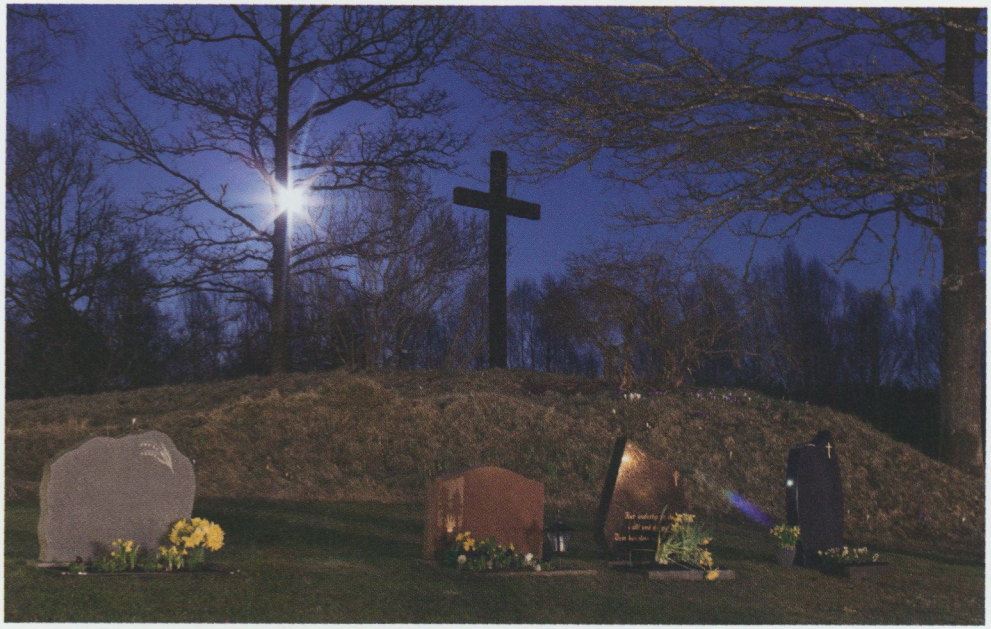

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074007).

och ständigt ångerfull för att ha förbrutit sig mot Frälsaren.

Ursprunget till sägnerna om Jerusalems skomakare finns i en folkbok, *Kurtze Beschreibung und Erzehlung von einem Juden mit Namnen Ahasverus*, som trycktes första gången i Tyskland 1602. I artikeln »Jerusalems skomakare i Sverige« gör Bengt af Klintberg en grundlig genomgång av hur denna skrift kom att ge liv åt en av folklorens mest fascinerande figurer. Det råder, enligt Klintberg, inget tvivel om att människor verkligen trodde på berättelserna om att den olycksalige skomakaren verkligen vandrade omkring på vägarna världen över. Det var också bokens syfte. Texten är skickligt formulerad. Den invaggar läsaren i tron att den är skriven av någon som personligen fått höra historien av Paulus von Eitzen, överintendent i Schleswig-Holstein och en mycket inflytelserik man under det sena 1500-talet. I boken sägs det att Paulus von Eitzen själv har träffat och talat med Jerusalems skomakare. Vem som skrivit och tryckt folkboken är okänt men vem det än var kunde han tryggt använda sig av von Eitzen som påstått ögonvittne eftersom denne dött några år tidigare. Syftet med berättelsen, skriver Klintberg, är tydligt apologetiskt och bekräftar sanningen i Bibelns skildring av Kristus korsfästelse. Kanske kan det också ha funnits en tanke om omvändelse av judar till kristendomen, men Klintberg tror inte att texten var medvetet antisemitisk.

Berättelsen om Jerusalems skomakare blev väldigt populär. Folkboken trycktes i många upplagor och översattes till flera språk. Men berättelsen spreds också i den muntliga traditionen. Ahasverus fick liv i människors fantasi och många berättade om möten med honom. I sägner beskrivs han som en uråldrig gubbe, ett vanligt motiv är att det växer mossa på honom. Mossan är förstås en illustration av hans svindlande höga ålder.

Ett i Sverige populärt sägenmotiv är att den vandrande skomakaren får lov att vila en enda natt om året: på julafton, när han får sätta sig på en plog eller harv om den glömts kvar ute på åkern. Lite grymt, kan tyckas, men man skulle vara noga med att ställa undan alla redskap innan vintern, för det som skomakaren satt på skulle bli förstört, och på åkern skulle sedan bara ogräs växa.

Salig eller osalig – olika perspektiv

Jerusalems skomakare blir odödlig men det är inget att avundas, snarare väcker hans lott fruktan och medömkan. När livet blir oändligt blir människan mindre mänsklig, omvandlas till något annat, okänt och skrämmande.

Tron på livet efter döden var stark i bondesamhällets föreställningsvärld. Döden var inte slutet, på gott och ont. Det som följde därefter var ett kvitto på hur man levat. För de som levt goda och gudfruktiga liv öppnades himlens portar och där väntade den eviga lyckan hos Gud. För syndarna väntade skärseldens fasor och det eviga straffet i helvetet.

Väsendenas tid på jorden ter sig oändlig i jämförelse med människans korta jordeliv. Men människan kan bli salig efter döden, och blir då del av en evighet som sträcker sig bortom domedagen. De övernaturliga väsendena kunde inte bli saliga. De var avkomman efter Lucifer, den fallne ängeln, sade en del – av Lilit, Adams första hustru som fördrevs ur paradiset, sade andra. De tillhörde djävulen och människorna tillhörde Gud.

Fast det finns också sägner som speglar föreställningen att även de övernaturliga väsendena får nåd efter domedagen. Näcken var ett manligt väsen som höll till i sjöar och vattendrag. Han dränkte kvinnor och barn och spelade musik så vackert som ingen människa kunde. I ett sägenmotiv sitter Näcken i bäcken och sjunger om att han skall få Guds nåd på domedagen. En förbipasserande hör detta och skriker åt honom:

»Du får aldrig Guds nåd.«

Näcken blir förtvivlad, slår sönder sitt instrument och gråter. Ibland slutar berättelsen med att Näcken förtvivlad sjunker tillbaka ner i bäcken men ibland får han istället upprättelse. I en del versioner har den som går förbi (ofta en präst) en stav i handen och säger till Näcken:

»Förr skall min torra stav blomma, än du får Guds nåd.«

När vandraren kommit en bit bort slår blommor ut från staven. Han får då vända om igen och trösta den gråtande näcken med att Gud har gett ett tecken som visar att Näcken visst kommer att få nåd.

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074002).

Folkloren är en brokig väv av berättelser som speglar tabun, sociala mönster, fantasi och tankar hos människor i olika tider och olika sorters samhällen. Perspektiven kan alltid förändras, och den erbjuder aldrig en absolut sanning. Föreställningar som motsäger varandra kan utan svårighet existera samtidigt och berättas av samma personer.

Ålder, tid och romantisering

Tiden och åldrandet är sällan det centrala motivet i de berättelser jag lyfter fram här. Ändå är det påtagligt närvarande. Den människa som råkar i det övernaturligas våld förlorar greppet om tiden, en markering av att något övernaturligt skett. Den tidsliga

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074008).

symboliken antyder att de övernaturligas värld och människornas värld gränsar till varandra men ändå inte riktigt är samma plats eller verklighet. Men på samma gång hör väsendena samman med den miljö de vistas i, finns alltid där synliga eller osynliga för det mänskliga ögat.

Åldersperspektivet är kanske särskilt tydligt när det gäller föreställningar om tomten. Viktor Rydbergs dikt »Tomten« har betytt väldigt mycket för hur vi i dag uppfattar tomtens roll i bondesamhällets folktro. I dikten sköter den trogna gårdsvakten sina sysslor i den kalla midvinternatten – och grubblar på en gåta som han aldrig kan finna svaret på. I det här sammanhanget är det speciellt tre av verserna som jag tänker på:

Tomten smyger sig sist att se
husbondfolket det kära,
länge och väl han märkt, att de
hålla hans flit i ära;
barnens kammar han sen på tå
nalkas att se de söta små,
ingen må det förtycka:
det är hans största lycka.

Så har han sett dem, far och son,
ren genom många leder
slumra som barn; men varifrån
kommo de väl hit neder?
Släkte följde på släkte snart,
blomstrade, åldrades, gick – men vart?
Gåtan, som icke låter
gissa sig, kom så åter!
...
Tyst är skogen och nejden all,
livet där ute är fruset,
blott från fjärran av forsens fall
höres helt sakta bruset.

Tomten lyssnar och, halvt i dröm,
tycker sig höra tidens ström,
undrar, varthän den skall fara,
undrar, var källan må vara.

Viktor Rydberg verkade i den nationalromantiska tidsanda som rådde vid förra sekelskiftet. Industrialiseringen hade gjort att samhället förändrades drastiskt på relativt kort tid. Många flyttade från landet och in till städerna, allt fler arbetade på fabriker och allt färre i jordbruket.

Snart insåg man att mycket av det som hörde till livet i bondesamhället höll på att falla i glömska. Ur oron för att så skulle ske växte en önskan om att bevara det gamla fram. Museer och friluftsmuseer grundades. Samlingar av föremål, kläder och berättelser påbörjades i ett försök att bevara delar av den förflutna kulturen. Bondesamhällets folklore tolkades ofta i konst och litteratur, till exempel av Viktor Rydberg, Jenny Nyström och John Bauer. Över alla dessa aktiviteter låg ett romantiskt skimmer. Och vår nutida bild av bondesamhällets övernaturliga väsen är ofta mer färgade av detta skimmer än vad vi inser. Dels för att vi påverkas av den resa folkloren gjort genom nationalromantikens konst och litteratur, dels för att folkloren i dag fyller en annan funktion än för hundrafemtio år sedan.

I Ebbe Schöns *Gårdstomtens långa minne* finns några exempel som jag särskilt fäst mig vid eftersom författaren är en av de folklivsforskare som har haft störst betydelse när det gäller förmedling av folklore och folkloristisk forskning utanför den akademiska världen i Sverige. Till skillnad från Schöns tidigare böcker är denna är en skönlitterär berättelse, som skildrar världen ur tomtens perspektiv. Tomten berättar om sitt långa liv som tar sin början under vikingatiden, och läsaren följer honom sedan genom olika historiska skeden fram till i dag. Tomten funderar på människor som levt på gården och hur världen omkring honom förändras. Tiden går, människor föds och dör men tomten finns kvar. Han är tveksam till 2000-talet och dess teknik, och han kämpar mot

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0074003).

giriga affärsmän som vill riva hans gård och anlägga en golfbana där den stått. Han funderar på om det finns någon plats för honom i denna nya tid.

Den skönlitterära formen ger författaren större utrymme att själv forma bilden av tomten, vilken blir mjukare och snällare än i bondesamhällets folklore. Ebbe Schöns tomte blir därmed del av den nutida folkloren (vilken, nu liksom förr, skapas i växelverkan med populärkulturen). I vår tid laddas bondesamhällets väsen med nutidens behov och blir inte sällan symboler för drömmen om ett enklare, mer genuint liv i samklang med naturen. Tomten själv blir här en symbol för oändlighet och uråldrig visdom. Samtidigt finns en vemodig klang i sentida tolkningar av detta väsen, som

ser människor födas och dö men själv är dold i skuggorna, utom synhåll och ensam.

Odödlighetens pris

Ett väsen som har blivit populärt de senaste två decennierna är vampyren. Dess ursprung finns i östeuropeisk folklore, men den variant som möter oss där är väldigt olik dagens romantiska vampyrer. Folklorens vampyrer var, i bokstavlig bemärkelse, levande lik, stinkande och blodtörstiga. Men med den gotiska skräckförfattaren John Polidoris berättelse *The Vampyre*, som publicerades första gången 1819, och senare Bram Stokers roman *Dracula* – det verk som kanske haft allra störst inverkan på nutida föreställningar kring vampyrer – började en ny bild växa fram. Undan för undan blev vampyren allt vackrare och mer attraktiv. Ett rovdjur utan samvete och känslor – livsfarlig men på samma gång lockande för människor.

Kärlekshistorier mellan människa och vampyr är ett vanligt tema i nutidens populärkulturella berättande. (Som en parallell kan nämnas att i bondesamhällets folklore var sexuella förbindelser mellan övernaturliga väsen och människor ett vanligt motiv.) Kärleken gör vampyren mer mänsklig och omvänder den från ondska till godhet, de monstruösa dragen tonas ned. För dessa blir sedan det eviga livet en plåga, kantat med sorg och saknad. De onda vampyrerna plågas däremot inte av evigheten. Men tiden påverkar dem, de mister allt mer av sin mänsklighet ju äldre de blir.

Vem har inte fantiserat om att vara odödlig? Tänk att ha en evighet av tid fram för sig, tid att kunna se, känna och uppleva allt man drömmer om. Slippa åldras, slippa se sitt ansikte förändras och kroppen brytas ner av sjukdom och värk. Tänk att lura döden och inte längre behöva känna rädslan för att inte finnas. Men de odödliga gestalterna i folklore och populärkultur påminner oss om att åldras och dö är en del av att vara människa. Tanken på att förlora sin mänsklighet, att gå från att vara människa till att bli något annat, är mer skrämmande än döden.

DEL 2

På detta livshjul visas en mans karriär genom livet med tillhörande textband på latin. På vänster sida är han som ung på väg upp med hjulet (»Jag skall ha makten«) och blir sedan sittande mitt på (»Jag har makten«). På höger sida faller han (»Jag har haft makten«) och slutar död under hjulet (»Jag är utan makt«). Kalkmålning av Albertus Pictor i Härkeberga kyrka, Uppland, 1400-talets senare hälft. Foto: Lennart Karlsson, © Historiska museet.

Ålderstrappan som motiv

En introduktion

LEIF WALLIN är intendent vid Nordiska museet och var sakkunnig i utställningen *Gamlingar* 2014–2015.

Genom historien har människan delat in livet i faser med olika karaktäristika för olika åldrar. Framför allt två versioner är vanliga i visualiseringen av dessa faser, den ena cyklisk och i form av ett hjul, den andra trappstegsformad. Under medeltiden var livshjulet ett vanligt motiv i kyrkmålningar. Det visar en människa som håller sig fast i hjulet genom olika stadier i livet, för att sedan falla av och dö. Ålderstrappan som motiv började dyka upp under senmedeltiden och påvisar en till viss del förändrad livssyn med en trappa med tydlig början och slut. De tidiga ålderstrapporna kan ha olika antal steg, och har ofta inte några år utsatta under trappstegen, men under 1800-talet var en åldersindelning i decennier, med början vid födseln och slutet vid 100 år, mest populär. Det var få förunnat att bli så gamla som 100 år men indelningen föredrogs ändå för att skapa en symmetri.

Livshjulet, eller lyckohjulet som det också kallas, berättar liksom de tidiga ålderstrapporna om dåtidens krassa syn på livet. Budskapet är att vi just nu kanske befinner oss på väg upp eller på toppen, men att vi ska alla dö – och att den som inte har levt ett gott liv inte kommer till himlen. Döden är tydlig och framställs med lik,

dödskallar och benknotor. Men detta moraliserande synsätt ändras och under 1800-talet blir döden mindre framträdande i slutet av trappan. I stället visas nu det ideala livet med familjebildning och en vacker ålderdom.

Innan tryckerikonsten hade utvecklats var det framför allt i kyrkorna man kunde möta livs- eller lyckohjulet. Med boktryckarkonstens utveckling från 1400-talets mitt blev det vanligare med ålderstrappor på bild. De breda folklagren kunde köpa kistebrev – bilder som ursprungligen sattes under kistlocken och senare användes som inredningsdetaljer på väggarna. Trycken var ofta enkla utan mer avancerade detaljer. Genom 1800-talets förbättrade tryckteknik och billigare papper fick bilder med ålderstrapporna stor spridning. Motivet förekom också inom det folkliga måleriet, bland annat på bonader. Under 1900-talet blev det mindre populärt men det syns ännu i dag i olika sammanhang. Typiskt för vår tids ändrade syn på åldrandet är att trapporna ibland endast går uppåt.

De närmast följande sidorna tjänar som allmän introduktion till Helena Lindroths närstudie som följer direkt efter. I nio bilder med tillhörande bildtexter möter vi i första hand ålderstrappan som motiv, med stora variationer över tid.

Detta kistebrev från 1807 bygger troligen på ett motiv från 1700-talets början och har, såsom brukligt i de tidiga ålderstrapporna, en mittsektion som skall leda tankarna till livet efter detta. Här sorteras människorna till himlen eller helvetet. Dödsängeln ser vi till höger om mittpartiet. Verser som beskriver de olika åldrarna förekommer också i Bondepraktikan. Kistebrev, träsnitt, »Menniskjones lifs-ålder«, tryckt i Växjö (NM.0252159). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Denna ålderstrappa har tretton steg men inga åldrar utsatta. Döden är fortfarande tydlig, här i form av dödskallar och benknotor på sista steget och en begravningsscen i mitten. Målaren Karl Henrik Ehrenberg (1728–1801) var också klockare i Skirö socken, Småland. Oljemålning, 1782 (NM.0011954). Foto: Bertil Wreting, © Nordiska museet.

Målningen på nästa sida är en variant på en ålderstrappa med rutor med kommentarer som löper runt en mittsektion, där vi känner igen cirkeln från livshjulet. Motivet, med ett yngre par under en grön kvist som rör sig in i cirkeln och ett äldre par som rör sig ut ur den, mot en avlövad kvist, har troligen varit ett vanligt förekommande motiv. Det återfinns bland annat i varianter på en målning och ett väggfält i Nordiska museets samlingar. Teckning, 1842 (NM.0114367). Foto: Bertil Wreting, © Nordiska museet.

Man säter mig med frid.
Och nallas till beswär.
En färg som kallas grå
Frimodig hål och kropp
Jag söker Jungfrur opp.
För alla beder jag
Till mig har mång bedes
För alla fäcktet jag
Förståndet far nu hwid.
Jag will med andra flera
Nu denna Wärld probera
Jag Wärlden har försökt
Hon har min jämmer ökt
Jag lik nu är ett barn
Besvärd i dödsens garn
Skall jag i Skolan gå
Jag lik wäl Leka må
Utmattad ser du mig
Så kan och hända dig
Min aldraförsta läth
War idel sorg och gräth
För alla har jag möda
Jag alla skall utöda
Jag går nu till ett slut
Från denna werlden ut.

Motivet på denna målade bonad, troligen målad av Anders Bengtsson (1723–1781) från Södra Unnaryd, Småland, är egentligen ingen ålderstrappa, då den saknar trappsteg. I stället är den utförd som en lång remsa, ca 350 cm lång och 36 cm hög, med män i olika åldrar. Ovan löper en vers – »I dag frisk sund och röd, imorgen sjuk, blek, kal och död« – som också återfinns i en variant på ett kistebrev från 1807 (ovan). Limfärg på väv (NM.0248086). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

På dalmålningar förekommer ofta ålderstrappor. I Nordiska museets samlingar finns bland annat två av Anders Juwfas Ersson (1757–1834), varav den till höger är den ena. De saknar symboler för döden och är prydda med kurbits. Den avbildade är signerad »A E S«. Dalmålning, limfärg på väv, gjord 1819, Kilen, Ås socken, Dalarna (NM.0208658). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

sluk,
70. blek,
80. kal,
90. och Död,
100 Åhr

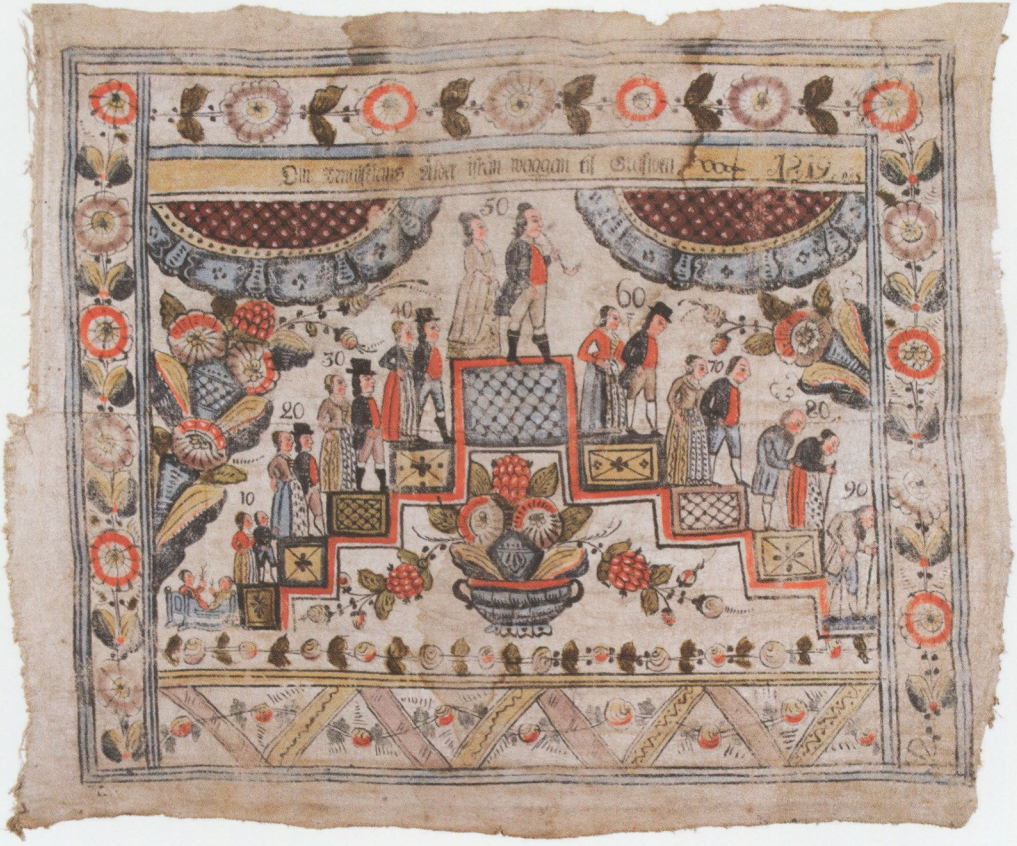
10
20
30
40
50
60
70
80
90

50 år.
Vid femtio, på sin basas höjd,
Hun väger lifvets aarg och fröjd.
40 år.
När fyratio är han hunnit,
Sin sträfvens mål han stolt har vunnit.
60 år.
Vid sextio vägen redan leter
Dit ned, der lifvets vandring slutar.
30 år.
Vid trettio med kommets lycka
Hans lefnad barn och maks smycka
70 år.
På stafven stödd, med grån här,
Han räknar sina ojutin år.
20 år.
Vid tjuge år en yngling skön
Om härtek bor sin varma bön.
80 år.
De åttio årens bärda pressa
Allt djupare hans hvita hjärna.
10 år.
Som tioårig glad han står
I lifvets första, ljusa vår.
Födelsen.
100 år.
Och så när hundra
år förflutit,
Sitt öga han i
dödsskimmer
slutit.
90 år.
En cittioåring, lam och böjd,
Knappt minnet har af lifvets fröjd.
MANNENS ÅLDRAR.

Dessa två oljetryck, med mannens respektive kvinnans åldrar, visar dåtidens idealbild av livet med dess utstakade könsroller och familjebildning samt en vacker ålderdom. Tydliga symboler syftande på döden är borta, och döden representeras endast av en vacker ängel på kvinnans trappa. Oljetryck, Leiber, 1906 (NM.0251299A resp. NM.0251299B). Foto: Hans Koegel resp. Bertil Wreting, © Nordiska museet.

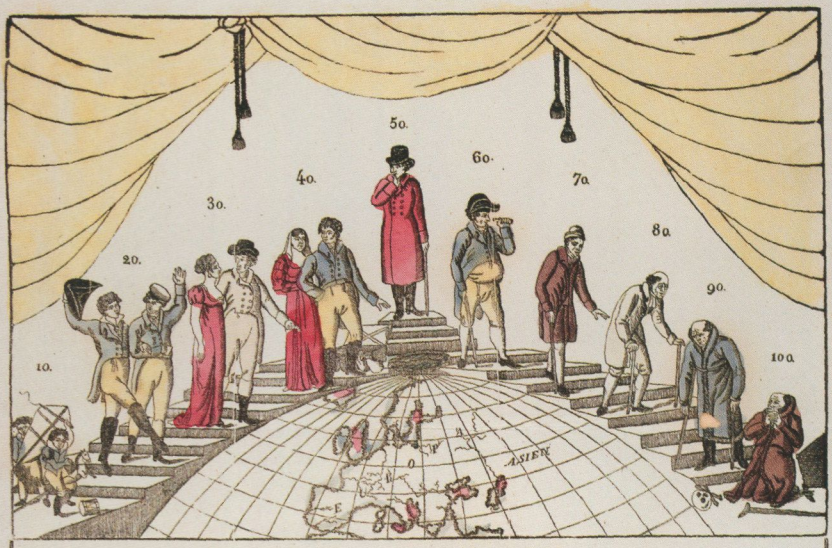

Ihmisen Waelukseen Jkä.

10 wuotta. Lapsuuden Jkä.

Jäs Jtits Kunnioita:
Tää on käsky Jumalan,
Joka lapsill annettan.
Jos sä rodell rahdot woitta
Hemaista annetta,
Mahdat tämän nuudatta,
Ja rakkaudell kohdata,
Tällä toinen tolstansa.

20 wuotta. Nuoruuden Jkä.

Esi Jtäin urhoollisuus,
Suomes aina asukon:
Miell metsä mieldyhdän,
Jän maata rakastaman:
Ilkon neuwoot toimtukset,
Toinda sädyis kaikis.
Jlk mielt, mieluttinen,
Kesäwahoon kansessa.

30 wuotta. Miehuden Jkä.

Tain sädyn pohän pohänd,
Me mehsin pitäkämme.
Ei isstahasti ikänd,
Me sitä hämäkämme;
Waan sen sunuksen sanalla:

Jhmisten tiädämiseksi,
Ja ikkenänsä kurwakii,
Nin se on kaiki kunniakst.

40 wuotta. Paras Jkä.

Käl iltoll pyhälle,
Suo pkämielisyytä,
Yhdelä elosansa.
Hanellinen oikoon heitte,
Heidän elendoansa!
Waeldakoot taiman tietä,
Aina pkämielisyyteä,
Toisen kuormaa kundakoon.

50 wuotta. Keski Jkä.

Siis kutumises täytä,
Tääll usollisest.
Sun saadut wolmas käytä,
Nin kuojas kunniakst.
Ja waelta wakaisesti
Itn aiati sädyisis.
Ja täytä taitawasti
Sun weiwollisuudes.

60 wuotta. Wanhuden alku.

Se mies on aina auuas
Kuin essä kurwaa Jumalas.

Hän HERran sunauksen saa,
Täält teoisensa kaikis.
Hän wakaana ain waeldaa,
Ja työnsä teke toimella;
Myös huomatseepi huonensa
Nin menestywän HERrasa.

70 wuotta. Wielä olla hyödyllinen.

Sun wirkas työs kaik toimita,
Waan älä myös unhoda,
Sun annees harrahasti,
Kukolta HERralda.
Min Hän sull kasuon andaa,
Ja sull sunauksen suo.
Siit Hänell kunnian kannat,
Ja myös ylistyksen annat.

80 wuotta. Tyyt alkaa monta wirhee.

Surkeutta Ja kurjuutta,
On elo tämä täynänsä;
Ah elomme ja menomme,
On wihteläisyet täynnänsä.
Se auuus kuin elämänsä,
Muisteler kuolemansa,
Ja aina pitää mielessä,
Wiimmeistä loppuansa.

90 wuotta. Wanhuden Jkä.

Jos tuonen tuskat koskahat
Woimani heikkondawat,
Ja ruumin kiwat kaskerat
Nun pääni sekottawat;
Nin kiedän ettäs huomatset
Myös huokauksen salaiset,
Ja rukouksen hartehaat,
Kuin rygös sähetännen.

100 wuotta. Se korkein Jkä.

Pois turha maailma! jää;
Taiwaisen porkiä,
Sieluni tahdo täältä,
Pois surun kurkian sädyä:
Jäältä kuo taiwaas,
Siel saamme pyhän seuras.
Tawarat taiwalliset,
Jäälset pysymätset.

Jönköpingissä,
painettu J. P. Lundströmillä,
wuonna 1846.

Texten på detta tryck är på finska och figurerna står inte stilla utan rör sig mellan trappstegen. Mittsektionen visar en karta. Kistebrev, tryckt 1846 i Jönköping (NM.0076586). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ålderstrappan i närbild

Kläder och kropp i tid och rum

HELENA LINDROTH är intendent med ansvar för dräkt och textil vid Nordiska museet.

Studiet av kläder, frisyrer, attribut, kroppshållning och ansikten kan ge oss kunskaper om olika ideal kring människans åldrar i tid och rum. Ålderstrappornas motiv, med brett varierande ursprung, ger uttryck för dessa ideal genom de detaljer som syns på och kring de olika gestalterna. Hur betonas ålder här? I det följande ska vi jämföra några utsnitt ur ålderstrappor och ålderstavlor och också se hur olika åldrar beskrivs i förhållande till varandra i en och samma bild.

Ålderstrappornas idealbilder kunde beskådas på en lokal plats eller fick större spridning via tryckta illustrationer. Många av dessa har tryckts om långt senare, i en tid då det specifika kläd- eller frisyrmodet blivit förlegat. En av ålderstrapporna i denna studie har dräktdetaljer från tidigt 1700-tal men är tryckt 1807. Kläder och andra attribut kan också tydliggöra relationer mellan modeideal, sociala förhållanden och ekonomiska förutsättningar. Hur kommer detta till uttryck? Vad skiljer en ung persons kläder från en åldrings, också avseende klädernas funktion och bekvämlighet?

Variationerna i den här artikeln är många. Den äldsta ålderstavlan är från cirka år 1700 medan den yngsta är tryckt 1906. Ibland

är bildens ursprung känt, ibland inte. Inom det folkliga måleriet märks ofta ett friare och mer personligt uttryck. Människans åldrar kan framställas antingen i ett plant perspektiv, i en lång bonad, eller som en tavla indelad i olika motiv, utan större storleksskillnader för olika åldrar – mer jämlikt. När åldrandet presenteras i trappor, visar det sig att människan inte alltid är mest representativ på det översta trappsteget – den tydliga höjdpunkten – utan på steget före, i 40-årsåldern.

Spädbarn

Spädbarn illustreras oftast i en liten skala och inte särskilt detaljerat i ålderstrapporna, och de små barnen syns tydligt endast i ett par fall. I den småländska folkliga bonadsmålningen från 1700-talets mitt ovan till höger betraktar det rosenkindade, lindade spädbarnet omvärlden liggande i sin vagga. Även armarna är här inlindade mot kroppen. Lindan är vackert röd och pryds av svart och vit dekor. Hättan eller mössan är också röd – en färg med status. För att få en stark och mer beständig textil färg användes krapprot eller torkade honlöss (sköldlus, kochenille) från främre orienten till färgningen. Röda detaljer i det lilla barnets klädsel kan också ha ansetts bringa lycka eller symboliserat liv och kärlek.

Genom att tillföra olika laddade föremål, material eller symboler i kläderna skulle lindebarnet ges skydd mot religionens eller folktrons »onda makter«, eller fungera som lyckobringare (jfr sid. 38). Psalmboksblad kunde lindas in, eller ett mynt, det senare för att hindra barnet från att bli bortbytt innan dopet, och det kunde bidra till att barnet blev rikt. Andra exempel på sådana »tillägg« var kol, svavel, vitlök, salt, stål, nål eller en sax, bergkristall, korall, bärnsten.

Barnet på bilden har täckt huvud, men det framgår inte av huvudbonadens modell om barnet var en flicka eller en pojke. Snittet kan annars avgöra den saken. En flickas hätta kunde ha två sidostycken med ett längsgående brett stycke emellan, en pojkes kunde vara sydd av kilar som möttes uppe på huvudet.

Spädbarn i vagga. Detalj ur bonadsmålning (NM.0248086).

Spädbarn i vagga. Texten lyder: »1. Min aldra första låth. War idel sorg och gråth.« Detalj ur kistebrev (NM.0114367).

Samtliga bilder utom de två på sid. 163 i denna artikel är utsnitt/detaljer ur bilderna i Leif Wallins introduktion. Se sid. 136–146 för uppgifter om fotografer och samlingar.

Spädbarn i vagga. Den läskunnige betraktaren påminns om livets förgänglighet: »Från Jorden till Jorden«. Detalj ur kistebrev/träsnitt, tryckt 1807 med motiv från 1700-talets början (NM.0252159).

»Födelsen. En ängel Gud med barnet sänder. / Ehvart dess lefnads väg sig vänder.« Detalj ur ålderstrappan »Qvinnans åldrar«, oljetryck (NM.0251299B).

Armarna lindades oftast tätt vid sidan av kroppen eller lades i kors över bröstet. I vaggan på bilden från år 1843 nederst på föregående sida anas dock att barnets armar är fria, vilket tyder på att den hyser ett lite äldre barn, mellan ett halvt och ett års ålder. Inga tydliga detaljer syns i kistebrevet ovan till vänster, men barnen bär någon form av huvudbonad, de är lindade – har inga urskiljbara kroppar under täcket. Antagligen är det en pojke och en flicka i analogi med trappans övriga åldersstег. Ett naket barn med full rörlighet ses i bilden intill, tryckt 1906.

Koltbarn och barn klädda som vuxna

1–13 år

I ålderstrapporna illustreras de mindre barnen och ibland, som på bilden nederst på nästa sida, även 10-åringar (»10+«) klädda i kolt. Kolten är ett klänningsliknande, enkelt tillskuret plagg som användes av både pojkar och flickor från det de kunde gå (jfr sid. 80). Med kilar i sidorna fick den enkla modellen bra rörelsevidd. En kolt för pojkar kunde sys med något veck eller rynk på ryggpartiet och knäpptes ofta med knapp och knapphål. Modellen för flickor var avskuren vid midjan/livet och hölls ihop med hake och hyska, som i kläder för vuxna kvinnor. Eftersom kläder och textilier var en mycket arbetskrävande och dyrbar del av familjens ekonomi ärvdes de självklart, eller skaffades begagnade. Fanns inte tillräckligt med resurser ärvdes kolten oavsett kön; pojkar i lägre ålder använde flickkolt och vice versa. På vissa håll var det heller ingen skillnad på koltarnas skärning.

Barnens kläder syddes ofta av avlagda, nötta och därmed mjukare vuxenplagg. Kolten som modell medgav fysisk rörlighet, och en annan fördel var att barnen lätt kunde utföra sina behov med kolten på, byxlösa som de var. Vintertid användes på sina håll en tjockare kolt, eller flera på varandra. Om inte dessa resurser fanns, och inte ens en värmande schal, hölls barnen inomhus vid kyla.

Den 10-årige pojken på bilden är klädd i fotsid, vackert röd kolt. Hans trekantshatt, tricorne, har vit och röd dekor. Hatten signalerar vuxenhet – snart är pojken där. Tricorne var en vanlig huvudbonad i det militära under 1700-talet samt i övrigt i både högre och lägre samhällsskikt. I just den här bonadsmålningen visas mannens olika åldrar från vaggan till graven. En folklig målare eller konstnär illustrerar de unga och gamla männens kläder i mode från 1730- och 40-tal.

Inom det folkliga dräktskicket skedde pojkarnas övergång till vuxenplagg när barnet var fysiskt moget för det (»torrt«), för både flickor och pojkar när familjens ekonomi så tillät eller, brukligt regionalt, efter konfirmationen. Bekräftelsen av dopet var en övergångsrit. Nu var man mogen att lämna hemmet och söka arbete,

Livets lägsta åldrar. Detalj ur ålderstrappa från Kilen, Ås socken i Dalarna, målad år 1819 (NM.0208658).

Pojke i kolt. Detalj ur bonadsmålning från Småland (NM.0248086).

Modedräkt från omkring 1770. Målning från 1782 (NM.0011954).

betraktas som vuxen, kunna läsa. En nykonfirmerad »gilldes«, fick delta i ungdomslaget eller i nattfrierierna där det förekom, men var fortfarande ung och obunden. Även flickorna skulle ha åldern inne för att bära vuxenkläder men på många håll fick de först visa att de kunde karda och spinna ull till tråd innan klivet ur kolten fick tas.

På bilden överst på sid. 152 ses de lägsta åldrarna och personer klädda i folklig modedräkt. Flera kvinnor bär vackra kattuntryckta förkläden, och kläderna har mycket rött och blått i sig – textila färger med status. Klädstil, modeinfluenser och frisyrer är från omkring 1770. Koltbarn leker i vaggan. 10-åringarna har övergått till vuxenkläder men markeras som yngre, inte fullt färdiga vuxna, genom mindre kroppsstorlek än 20-åringarna på steget ovanför. Flickans hår har satts upp och hon har en bindmössa, precis som äldre, vuxna. Hennes skor syns inte i bild men i *Albert Alms dräktalmanacka* för den närliggande Leksands socken (om de lokala folkdräkterna) kan man läsa följande: »Redan vid 7-8-års ålder, samtidigt med anläggandet av den övriga dräkten för vuxen kvinna, fick den lilla kullan sina första klackskor och hade att utstå mången snubbling och mången kullerbytta innan hon blev varm i skorna.« Dessa klackskor var mycket grova, av kraftigt läder och näver, och klacken kunde vara placerad så långt in som vid fotens mitt, vilket gjorde att tåpartiet sattes i marken före hälen vid gång. Ett särpräglat sätt att gå som också påverkade flickornas/kvinnornas barfotagång.

I ålderstrappan på föregående sida är personerna klädda i modedräkt från 1700-talets senare hälft. Tavlan är målad 1782 och trappan har tretton steg utan åldersmarkeringar. Pojken och flickan intill vaggan bär kolt men flickans är delvis dold under en mönstrad kofta. Hon har en bindmössa med spets framtill medan pojken är barhuvad. Han håller i hennes hängsmycke. På nästa trappsteg är barnen vuxenklädda. Dessa små, strikt klädda barn och de något äldre på nästa steg visas i successivt ökande storlek, som miniatyrer av vuxna. Den äldre pojken har en bok – han är konfirmerad.

Bilden till vänster på nästa sida är tryckt i Växjö 1807 men dräktdetaljerna är från omkring 1720. Rubriken till texten för första vuxentrappsteget lyder »10 år ett barn« men flickan och pojken är helt vuxenklädda och avporträtterade i vuxen kroppsstorlek. I dessa åtsittande kläder kunde inte barnen springa omkring och leka fritt. Femåringarna visas i mindre storlek men här har flickan visst modesnitt och moderiktiga skor med klack. Pojken har kolt.

Pojkarna i 10-årsåldern på bilden till höger är klädda snarlikt

1720-talets stil i tryck från 1807. Detalj ur kistebrev (NM.0252159).

Barnlek i vuxenmode från 1820-talet. Detalj ur kistebrev, tryckt i Jönköping 1846 (NM.0076586).

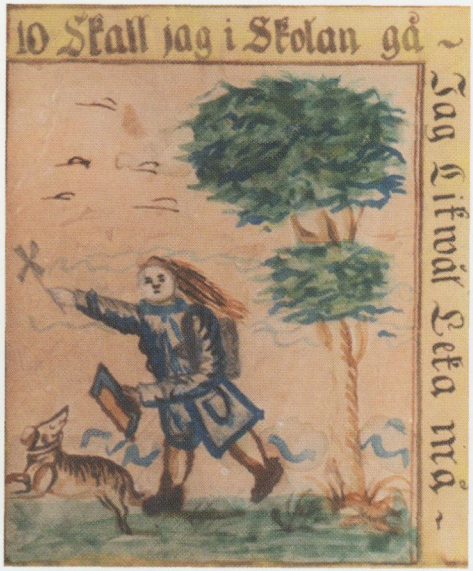

»10 Skall jag i Skolan gå. Jag likwäl leka må.« Detalj ur målning (NM.0114367).

20-åringarna – men de leker. Pojken med draken har lågskor med spetsigt tåparti samt långbyxor, vilket blev allt vanligare inom modebilden efter den franska revolutionen 1789. Adelsmännens kläder var inte längre ett ideal, och långbyxan – ett plagg för arbetare och sjömän – slog igenom som modeplagg. Långbyxor blev så småningom en del av kavajkostymen: den växande ämbetsmannaklassens representativa och närapå uniforma klädsel under 1800-talet.

Den vänstra pojken har en modern tröja (rock) med schalkrage och troligen med kort liv (inga skört syns) till långbyxorna. Pojken med käpphästen bär tajta byxor till under knäet, eller långbyxor instoppade i stövlarna. De knähöga läderstövlarna med V-formad front upptill var en praktfull lyx, från början en militär stövelmodell som sedan och i denna fina modetappning representerar dem som hade råd.

I den målade ålderstavlan på nästa sida, från Småland 1842, är männen – och således den vuxenklädda 10-åringen ovan – avbild-

Detalj ur ålderstavla (NM.0114367).

ade i kläder som var moderna strax före och omkring sekelskiftet 1800. Modebilden speglar brytningstiden efter franska revolutionen: från män i knäbyxor, strumpor och lågskor till män i långbyxor och lågskor eller med stövlar. Endast pojkar och män syns i de olika åldersstegen kring illustrationerna i mitten, där även kvinnor är med. I två av dessa visas kvinnorna i den representativa högstatusåldern omkring 40, och deras frisyrer och kläder är till skillnad från männens attraktivt mode på 1840-talet.

Inga flickor syns i den här ålderstavlan, men i ett samtida (1843) belägg om särskilda barnkläder ges följande råd i *Stockholms Modejournal*: »Småflickor klädas i almänhet såsom mödrarne själfva, med undantag av hatten, som måste vara av halm med ett enkelt band.« Flickornas kjollängd var nu också aningen kortare än den vuxna kvinnans.

Som vi kan se i åldersillustrationer där modedräkt från övre samhällsskikt avbildas är 10-åringarna strikt vuxenklädda. Men förändringar börjar ta form under 1800-talet. Romanen *Émile, eller Om uppfostran* av J. J. Rousseau år 1762 fick stor betydelse. Boken begrundades till en början av de mer välsituerade, men i samtida porträttkonst synliggörs eventuella förändringar inte i bild. Barn avbildas inte i vardagskläder, utan här ståtar ettåringar snörda i vuxenmunderingar. Men till vardags kan det sköra, utsökt dekorerade sidentyget ha bytts ut mot kläder av fint bomullstyg och klädernas tillskärning kan ha gjorts något mer tillåtande för rörelse.

Synen på barnen ändrades allt mer. Det ansågs vara av betydelse för barnets uppfostran, den individuella utvecklingen och i förlängningen – av godo för samhället – att barnet var mer bekvämt och praktiskt klätt. 1800-talets omfattande samhällsförändringar gav de nya idéerna skjuts på olika sätt: i ny teknik och ekonomi, billig bomull, tryckta källor, dräktreformföreningens verksamhet med mera.

För många pojkar, framför allt ur borgerskap och medelklass, blev kortbyxor en moderiktig övergångsfas mellan kolt och långbyxor. Längd och snitt varierade mycket, särskilt under 1800-talets andra hälft. Byxorna var längre till en början men blev tidvis så korta som

»Som tioåring glad han står / I lifvets första, ljusa vår.« Detalj ur »Mannens åldrar«, oljetryck från tidigt 1900-tal (NM.0251299A).

»Vid tio år i lek den lilla / Är fri från sorg och synders villa.« Detalj ur »Qvinnans åldrar«, oljetryck (NM.0251299B).

ovanför knäet och i olika modeller. De syddes tajta, vida, raka, med slitsar, veck, rynk eller knappar, allt efter växlande mode. Först vid konfirmationen övergavs de kortare byxorna, men till fint kunde även små pojkar ha långbyxor. Pojken på bilden på föregående sida är från tidigt 1900-tal. Kortbyxorna var tidvis tajta och vintertid användes långa stickade (ylle)strumpor, fästade med strumpeband på ett livstycke som pojken inte kunde ta av och på själv. Strumpornas knapp lossnade lätt och på de utsatta »strumpknäna« nöttes hål.

Flickor och kvinnor använde vid 1800-talets början spetsprydda så kallade benholkar, ett slags långa benkläder med öppen gren, under dåtidens antikinspirerade, kroppsavslöjande tunna klänningar. För vuxna kvinnor ändrades den modebilden radikalt vid omkring mitten av århundradet, då fotsida och mycket vida kjolar och klänningar hölls ut till oerhörd vidd med underkjolar och hårda krinoliner. Kvinnornas ben och fötter fick inte synas. Men flickor mellan kolt och konfirmation använde nu något kortare, vadlånga kjolar. De var vida med veck och rynk och väl synliga benholkar och underkjolar avslutade nedtill, ofta med maskintillverkad brodyr.

Enligt rön i tidskriften *Penelope: Nyaste journal för damer* från år 1859 ska flickan vara klädd som en vuxen kvinna, men smakfullt och enkelt, och om barnet var för överlastat utstyrt skulle det se utklätt, lillgammalt och rentav löjligt ut. Sömnadsmönster för barnkläder fanns nu tillgängliga i allt fler modetidskrifter och mönstertidningar, även illustrerade med bilder. Här fick sömmerskor och mödrar inblickar i sömnadsdetaljer och passande stilar för barnens kläder, vad som ansågs vackert, något mer praktiskt och passande. Bomullskläder kändes bekväma på kroppen, och de masstillverkade och nu billiga bomullstygerna var lättskötta. Olika aspekter på kläder avhandlades, för medborgarnas bästa, också i medicinsk och pedagogisk litteratur.

Flickmodet med kortare kjolar och benholkar illustreras inte i ålderstrapporna i den här artikeln. De flesta av dessa åldersbilder har äldre modeförlagor, och vissa ålderstrappor har övervägande fokus på män. I den borgerliga ålderstrappan »Qvinnans åldrar« från 1906 ses däremot en 10-årig flicka spela tennis i tidstypiska

barnkläder, nu utan långa benholkar, och med långt utslaget hår. Sport- och friluftsliv låg allt mer i tiden, även för kvinnor. Kvinnor i samma ålderstrappa är däremot klädda i sent 1890-talsmode.

Mitt i livet

40–70 år

Ålderstrappornas visuella »mitt i livet«, kulmen högst upp, sammanfaller med 50-årsåldern. Men människorna framställs ofta i sina yppersta modekläder, dekorer och frisyrer på steget före, vid cirka 40, liksom i tillhörande beskrivningar i verser och deviser. Skillnaderna i ålder visas med både subtila nyanser och närmast överdriven tydlighet.

De vuxna människorna i trappan på målningen från Skirö socken 1782 till höger har avbildats i samma kroppslängd trappan igenom, men de vuxenklädda små barnen nere till vänster och konfirmanderna på det närmaste trappsteget är illustrerade som olika stora miniatyrer av de vuxna i »bästa åldern« högre upp. På trappstegen ses personer i modekläder från 1700-talets senare hälft (1760- och 70-tal). Kvinnans höga frisyr förekom på 1770-talet. Under trappan visas en begravning med människor klädda i folkligt mode.

På steget näst högst upp bär kvinnan upp en otroligt hög, fantastisk frisyr, som i franskt mode. Med det egna håret som grund stöttades på olika sätt uppsättningen med tupering, tillsatt löshår eller fluffig bomull, ister och talg, hårpomada med mera. Kreationen avslutades med omsorgsfull pudring med exempelvis vete-, potatis-, ben- eller äggskalsmjöl, talk, vit lera eller gips. Dekor med vackra band och konstblommor eller hatt krönte kreationen. I svenska avbildningar sticker den här höjden verkligen ut – så här omfattande frisyrer användes inte i Sverige. Frisyren finns förevigad i satiriska karikatyrer, exempelvis i engelska grafiska tryck. I utländska skrönor kring dessa frisyrer spreds rykten att kvinnan sov sittande och att möss och annan ohyra rumsterade i håruppsättningen. Den arbetskrävande frisyren byttes inte ut särskilt ofta, och håret tvättades sällan.

Målning från Skirö socken i Småland 1782 (NM.0011954).

Människor som passerat livets mitt förskönas oftast inte i kläder och uttryck passande yngre åldrar. Det är inte en kamp mot åldrandet som visualiseras. Människorna blir helt enkelt äldre, fysiskt, kläd- eller attributmässigt, och framställs alltså oftast inte som yngre än de är. Men vissa ålderskomplex förekommer. Ålderstavlan på nästa uppslag föreställer den så kallade kärringkvarnen. Här kan äldre kvinnor malas ned och komma ut i nya, föryngrade versioner, och här inspireras drömmen om att hålla sig ung. Texten lyder: »Gamla gäntornas Förestälning och Förållande På deras ållerdom. För att Blifwa Glade och finna tröst i långsameten.«

Kvinnorna är här till största delen illustrerade i folklig modedräkt – kläder som kunde representera bondfruar på många håll i Sverige, men delvis i en mix med den traditionella lokala folkdräkten. Den ende mannen i bild är mjölnaren som tar emot de unga kvinnorna efter malningen. Han är klädd i Leksandsdräkt, bortsett från knäppningen i den så kallade svartrocken. Till den användes hakar och hyskor, men här syns dubbla knapprader. Och kvinnan på stegen har en röd (rött ser orange ut här) »gul-luva«, den enda kvinnliga huvudbonaden i bild som är karaktäristisk för Leksandsdräkten. Men håret skulle egentligen inte synas.

I övrigt ses folkligt dräktskick av mer allmänt slag, där konstnären också lagt in särskilda modedetaljer som pärlhalsband och kråskragar, liv med knappar – eller är det folkliga snörmaljor som utgör en vacker dekor? Svarta kläder kommunicerar allvar och högtid, kläder som kunde användas till både sorg och fest, likaså vitt i förklädena (svart är målat med inslag av blått i bilden). Men i Leksandsdräkten var den svarta kjolen en vardagskjol, och det fanns ett flertal olika förkläden, enfärgade eller i olika randningar avsedda för, och lokalt avläsbara vid olika högtider. Och en ordentligt klädd Leksandskvinna bar förkläde och halskläde. Klädernas modesnitt stämmer med tiden när kärringkvarnen är målad, 1843. Ett exempel är koftans (jackans) skärning med sömmen strax ovanför midjan, nära den kroppsliga midjans plats efter det tidigare 1800-talets, empirens, höga skärningar under bysten.

Den äldre kvinnan som står först i kön till kvarnen har ett för tiden moderiktigt, kort pärlhalsband. Käppen indikerar ålder, och hon röker pipa. Texten intill förklarar: »De woro af Den skröpliga naturen och sökte bot i tobbak.« I äldre porträtt kan äldre kvinnor ur folkliga samhällsskikt ses med pipa, också en antydan om viss pondus med stigande ålder.

Rosenkindade och föryngrade kommer två kvinnor ut ur kvarnen – »Känner ni igän os?« Jackorna (tröjorna) är öppna och spetskråsprydda blusar är i blickfånget, liksom vackra pärlhalsband. De yngre kvinnorna har röda strumpor, Leksandsdräktens är oftast vita. Skorna har lite klack, men de verkar vara av nättare slag än de

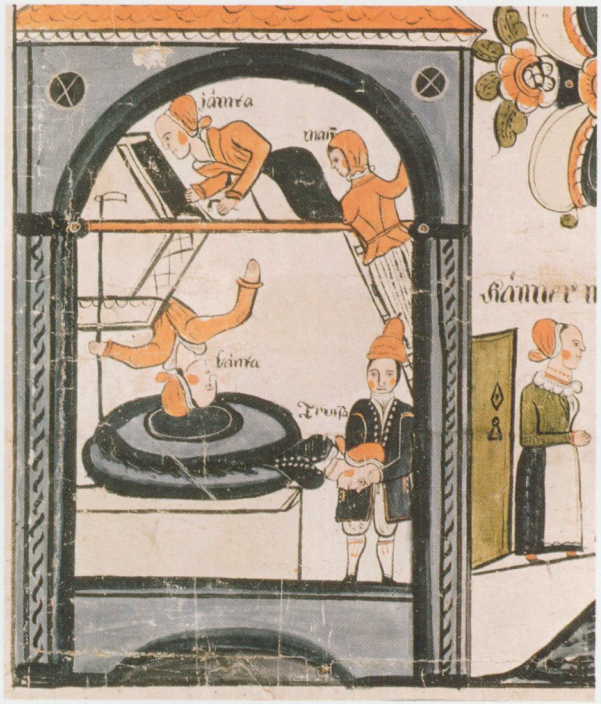

Kärringkvarn, målad av Hjelt Per Persson, Leksand, Dalarna 1843 (NM.0012382). Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

»Idag frisk, sund och röd. Imorgen siuk, blek, kal och Död.« Detaljer ur bonadsmålning från Södra Unnaryd, Småland, troligen målad av Anders Bengtsson (1723–1781) (NM.0248086).

folkliga som syns tydligt på den sittande äldre kvinnan på släpan. Dessa mycket grova näverbottnade skor hade klacken placerad mer mitt under foten. Liknande klackskor användes också i Skåne, Södermanland och Hälsingland.

Det finns en viss förväntan i bilden. De flesta ler så smått, utom de allvarliga kvinnorna och mjölnaren inne i kvarnen, kanske lätt oroliga för behandlingen och resultatet. Kvarnens dörr har ett lås så att inte vem som helst kan gå in och föryngra sig, när som helst.

I den folkliga bonaden ovan, från Småland, följer vi mannens åldrar i kläder från 1730- och 40-talen. Mannen, 40+, ståtar i franskt mode. Han har en vacker röd livrock och mönstrad väst, knäppta och dekorerade med fina knappar – en dyrbar, utbytbar statusdekor i mannens garderob. Genom fastsättningen i knapparnas öglor drogs, på klädernas insida, ett band eller en läderrem som lätt fästes och enkelt kunde tas bort vid byte till annat plagg. Kragen hölls ihop med en stolpknapp. Tricorne, trekantshatten, var modern under 1700-talet fram till franska revolutionen. Den användes i breda samhällslager, även militärt, och med olika dekor.

Mitt i livet användes dyrbara långa stövlar med relativt höga klackar och sporrar i stället för slejfskor med vackra spännen. Tidigare, strax efter sekelskiftet 1700 och dessförinnan, var herrskomodet ännu mer högklackat, men klacken fortsatte att vara en viktig statussymbol. Röda klackar signalerade länge status, även i bondesamhället, men dessa illustreras inte i bonaden. Med ökande ålder minskar både klack- och mungipshöjd i bilden. Det glada leendet blir redan vid 50 år alltmer betänksamt, så småningom ett streck som vartefter övergår i hängande mungipor. Och 50-åringens välmående rundade kinder tunnas snart ut till förmån för åldrandets rynkor.

Genom att förse den moderiktige mannen med skägg vid 60 år visar konstnären på den åldrande mannens förändrade ställning och status i samhället. I porträttkonst avbildas inte äldre män ur högre samhällsskikt med utsläppt hår och skägg vid den här tiden. Dessa män rakade sig – skägg var inte modernt, och inom adel och borgerskap bars oftast peruk, där håret vanligtvis hölls ihop baktill i exempelvis en tofs, en fläta eller en piska. I bondesamhället var det däremot vanligt med fritt hängade, halvlångt hår samt skägg.

Högre ålder ger lägre status. Vid 40: »Min Bästa ålders tid – man låter mig med frid.« 50: »Min ålder mognas har Och nalkas till beswär.« 60: »Min hår nu börjer få, en färg som kallas grå.« Detaljer ur kistebrev (NM.0114367).

Såväl kvinnors som mäns hår har på olika sätt varit laddat med status och indikerat ålder. Variablerna har varit många: visat eller dolt, uppsatt eller utsläppt, långt, kort eller rakat, frisyrer, färger, skägg. Efter konfirmationen satte bondflickan upp håret och började dölja det, och som gift och kysk kvinna visade hon det aldrig. Och så var det sedan länge, beroende på kyrklig tro och sed. I folkligt dräktskick behölls på många håll huvudbonader längre fram i tid och på ett striktare sätt än inom högre samhällsskikt, där håret tidigare, på olika sätt och i olika sammanhang exponerades mer.

Alice Trolle, född Gyldenstolpe 1872 i Stockholm, var 16 år då hon läste för prästen inför konfirmationen år 1888. Hon skriver att den svarta konfirmationsklänningen var den första långa klänning hon någonsin haft, och hon kände inte riktigt igen sig själv i den. Hennes hår hängde inte längre i en lång fläta på ryggen utan var dubbelvikt och fästad i nacken med en stor sidenrosett. »Några veckor efter konfirmationen skulle håret sättas upp på huvudet, det hörde absolut till, ty det uppsatta håret angav att man hade gått och läst och numera ansågs för »stor« och fullvuxen och skulle kallas för fröken av tjänarna och även av andra.«

En modeklädd kvinna och en man ur samhällets högre skikt är placerade överst, vid 50 år, på en av de folkliga ålderstrapporna, här till höger. Mannen röker i en ståtlig pipa. Övriga människor är klädda i folkligt mode och de är avbildade i något mindre storlek, inte lika iögonenfallande som de på topp. Illustrationerna är en tydlig visuell förstärkning också av samhällets sociala skiktning: på topp i samhället är på topp i livets ålder. Modekläderna i bilden är från 1760- och 70-talen men bonaden målad 1819.

Oavsett social tillhörighet visas här extra prakt i 30- till 50-årsåldern. Männen bär stövlar med krage – adelsmannens är extra markerade. Han har långa, vita strumpor, som med hans status troligen var maskinstickade av silke. De folkliga strumporna kan vara tillverkade av fint ullgarn eller, mer exklusivt, av bomull. Kvinnorna i folklig modedräkt bär till skillnad från adelskvinnan huvudbonad: en bindmössa, ofta med ett så kallat stycke undertill, prytt med vackra stärkta spetsar i framkanten. I andra samhällsskikt

50 år – livets höjdpunkt. Detalj ur bonadsmålning från Kilen, Åls socken i Dalarna 1819 (NM.0208658).

användes bindmössan också av präst- och borgarfruar, men så småningom mest av äldre kvinnor. Även förklädena utmärker den folkliga klädseln. De i bild kan vara randigt vävda eller kattuntryckta, mer varierat mönstrade bomullsförkläden – alltså extra fina.

Ledande stilikoner i samhället var naturligtvis de som hade råd: herrskapsfolk, prästfruar, rika bönder, och – likt i dag – ungdomar. De sistnämnda tog intryck genom exempelvis arbete i mer välsituerade hem. Unga spred nyheter i modet, blev tongivande där de befann sig, de vågade »sticka ut« och trotsa rådande klädkoder, trots överflödsförordningar och lokala påtryckningar om vad som ansågs opassande, såsom onödig lyx i dekor, nya material, mönster och färger, högre klackar, något kortare kjolar med mera.

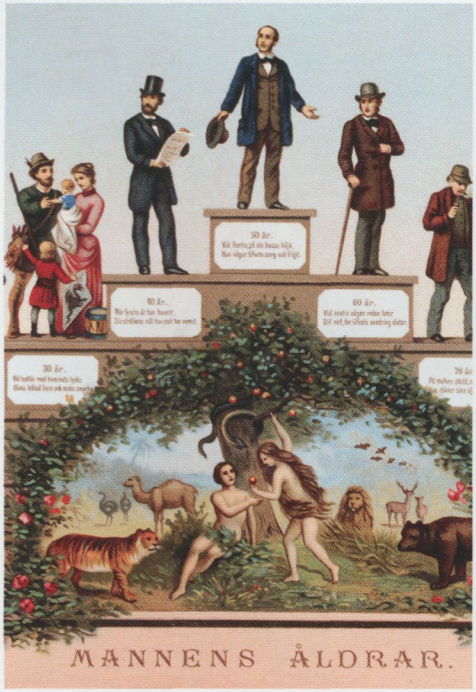

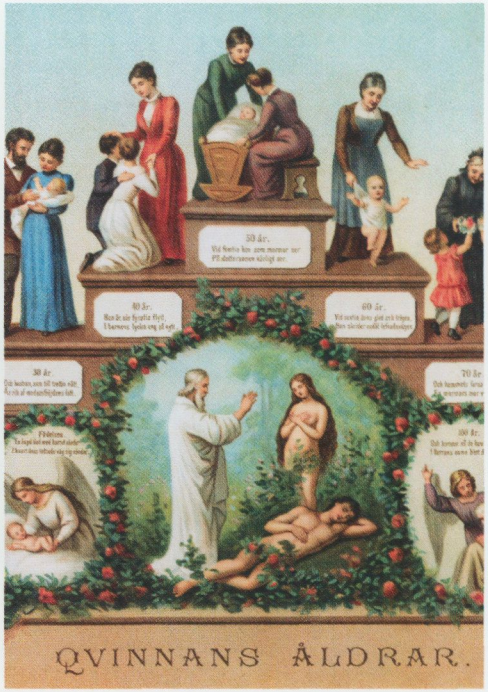

Vuxna i kläder från sent 1890-tal, barnen i kläder från tiden för trycket, 1906. Detalj ur »Mannens åldrar« respektive »Qvinnans åldrar«, oljetryck (NM.0251299A och NM.0251299B).

Idealbilderna för mannen respektive kvinnan i ålderstrapporna ovan är tydliga och förstärks ytterligare vid en nära jämförelse. I bilderna relateras även i ord till deras status. Kvinnan lever för andra, det är hennes lycka. Mannen är sig själv nog, världen kretsar kring honom: »hans lefnad barn och maka smycka«. Vid 30 år är han en jaktintresserad, sportig man, som tar ansvar för familjen. Vid 40 år ståtar han själv, en bildad man i fin bonjour (livrock), hög cylinderhatt och med ett dokument i händerna. Överst, vid 50 år, utstrålar kroppshållningen självförtroende och pondus, men

MANNEN	KVINNAN
30 år	
»Vid trettio med hemmets lycka Hans lefnad barn och maka smycka.«	»Och hustrun som till trettio nått Är rik af modersfröjdens lott.«
40 år	
»När fyrtio år har hunnit Sin strålglans mål han stolt har vunnit.«	»Hon är, när fyrtio flytt, I barnens lycka ung på nytt.«
50 år	
»Vid femtio på sin banas höjd. Han väger lifvets sorg och fröjd.«	»Vid femtio hon som mormor ser På dottersonen kärligt ler.«
60 år	
»Vid sextio vägen redan lutar Dit ned, där lifvets vandring slutar.«	»Vid sextio, glad och trägen. Hon skrider nedåt lefnadsvägen.«

han är nu eftertänksam. Han håller hatten i handen, visar ett högt hårfäste. Vid 60 bär han en kraftigare, mer vardaglig bonjour. Den rundkulliga hatten började dyka upp i denna form från mitten av 1800-talet, men det var inte en hatt för de fina salongerna. Och mannen behöver redan nu stöd av en käpp på sin väg nedåt i livets trappa.

I »Qvinnans åldrar« är mannen också med när de fått barn – familjen är viktig – men därefter visas inte kvinnan i egen person förrän på det sista ålderssteget. Hon förhåller sig till och delar sin tillvaro livet igenom med barn och barnbarn, längre fram dessutom i beroendeställning. Vad gäller kläderna är hon vid 40 år klädd i en vacker röd modeklänning från sent 1890-tal. Som mogen 50-årig kvinna har hon en mer strikt, enkel klänning, och vid 60 presenteras hon i mer informell klädsel, passande inom hemmet – i förkläde. Hon servar, har lägre status.

I bilden nedan ses en välmående man med rejäl mage. Den kroppsliga förändringen vid 60 års ålder berättar om ett liv i överflöd, eller av dålig karaktär. Människans kroppsbyggnad illustreras annars oftast i normalstorlek eller smal i de aktuella bilderna. Det verkar vara den vanligaste idealbilden. Den kraftige mannen har en bicorne, tvåkantshatt. Den försvinner snart efter detta ur modet men användes fortsättningsvis till högtidsfrack och inom det militära.

Självsäkert överblickar mannen världen, och han har viss pondus där på andra sidan livets topp. Men kanske är den fina kikaren ett hjälpmedel till att se bättre, och han har käpp. Den fick han redan vid 50 år, där han ståtar i en stilig toppmodern dubbelknäppt

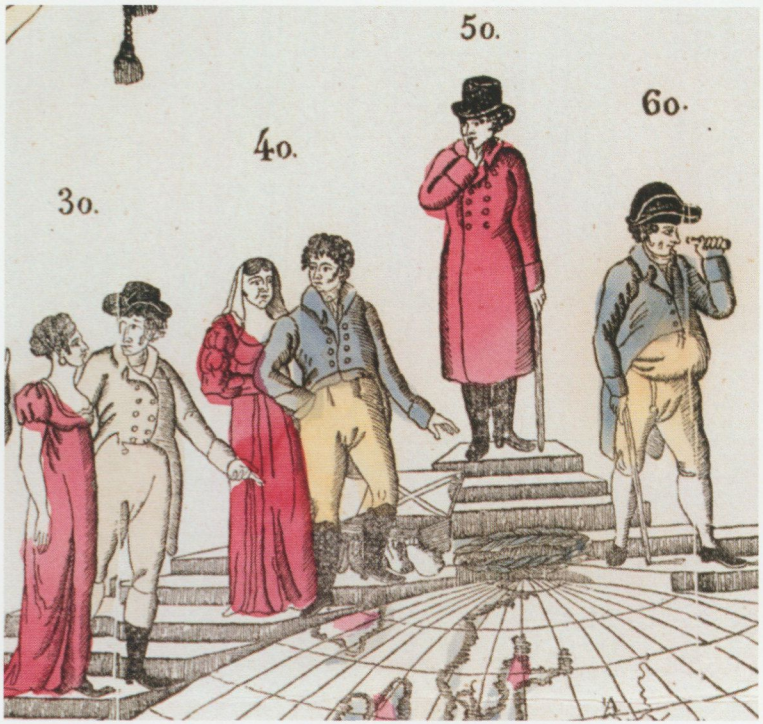

Kläder från cirka 1820. Bilden tryckt i Jönköping 1846 (NM.0076586).

röd (!) redingot (långrock). Det var lockigt hår som gällde. Vid 40 år visas det fritt, utan hatt. Kvinnan är med vid mannens sida till hit – han är gift – och visualiseras därefter inte trappan igenom.

I det år 1807 nytryckta kistebrevet nedan är dräktdetaljerna från cirka 1720, och den gifta 40-årskvinnan har en ålderdomlig huvudbonad från tiden före 1715. Hon blickar framåt och ser allvarlig ut, liksom ett flertal andra människor i illustrationen. Ålderstrappans bild- och textinnehåll var starkt grundat i samhället, dess trosföreställningar och idégrund. Bilderna var betydelsefulla även om människorna i dem visades i helt omoderna kläder. Modefaktorn var inte huvudsaken trots att bilder var, och snart kom att bli, än mer viktiga för modets spridning.

»40 år är bästa åren. [...] Lusten sedan mer förgår.« Kistebrev (NM.0252159).

De sista stegen

70–100 år

Under livets sista årtionden gör sig de allt svagare kropparna gällande. De lutar, behöver stöd av en käpp, två käppar, kryckor, närstående släkting, en stol, en säng. Ålderstrappornas människor grånar, får flint, skägg, rynkor, lutande gång, nedåtdragna mungipor, bekvämare och varmare kläder och skor, kort sagt mer informell klädsel för användning hemmavid. De kan få glasögon – och är oftast ensamma på slutet. Som vi sett förstärks den ökande ålderns allt lägre status också via detaljer i exempelvis kläder och frisyrer som var vanliga till vardags eller representativa för lägre samhällsskikt.

I den småländska längsgående bonaden till höger följer vi mannens sista åldrar i kläder från 1730- och 40-talen. Dekoren på kläderna minskar här när männen blir äldre: inga knappar, rockfickor eller uppvikta ärmslag. Stövlar och lågskor med klack övergår i bredare och mer bekväma tofflor och knästrumpor. Tofflor för herrar kunde ha hälkappa, och de var mest en inomhussko på våra breddgrader, passande de riktigt gamla människorna. Men enkla tofflor av trä och läder användes också som arbetsskor, och på många håll i landet ansågs tofflor vara fattigskor. Förutom då i finrummen, där de mer välsituerade kvinnorna hade lyxiga nätta modetofflor som endast täckte främre delen av foten.

Varierande huvudbonader eller ingen alls kan, som vi har sett, visa skillnader i samhällelig status och värdighet, naturligtvis med hänsyn till olika tider, samhällskikt, åldrar med mera. I många ålderstrappor bär mannen ännu hatt vid 60 och 70 års ålder, eventuellt döljande den begynnande flinten. Därefter visas ofta det allt kalare huvudet. Vid 80 år har den här mannen flint, kroppen börjar luta alltmer och käppen behövs. Vid 90 och 100 år används kryckor, allt kraftigare med åren. Och genom åren ser vi ansiktets begynnande rynkor – livets vackra eller sorgliga avtryck.

På nästa bild, på sid. 174, följs en kvinna och en man åt in i det sista, men de behöver också stöd av käppar, i bilden tunna och vackert dekorerade. En har en exklusiv krycka (handtag), kanske

Kroppens och den sociala ställningens förfall. Detaljer ur bonadsmålning av Anders Bengtsson (NM.0248086).

av silver, en annan är vackert röd – statuskäppar till de allt mindre representativa människorna. Den småländska målningen från 1782 visar bland annat kläder från 1760 till sent 1770-tal. I denna äldre ålderstrappa representeras döden förutom av skelettdelarna av en folklig begravning under livets trappa.

Kvinnorna åldras, kroppsformen ändras med tiden och de äldre bär bekvämare och rymligare kläder än tidigare, även i lager på lager för värmens skull. Vi ser en alltmer nedtonad modestatus vid högre ålder. Deras enkla bindmössor är allvarsamt svarta – de har sorg – i likadana huvudbonader som bondkvinnan under trappan. Bindmössorna pryds med en smal spetsdekor mot ansiktet, till skillnad från de stora dekorativa håruppsättningarna och huvudbonaderna tidigare i livet.

Männen ser inte ut att bli nämnvärt äldre ut med tiden. Här illustreras åldrandet på annat sätt. Genom männens olika sociala

Tillsammans i åldrandet – och döden. Målning från 1782 (NM.0011954).

klasstillhörighet i de fyra stånden adel, präster, borgare och bönder speglas en allt lägre representativitet i samhället. Ju äldre person, desto lägre rang. Överst av de fyra sista männen ses således adelsmannen, därefter prästen, sedan borgaren och sist bonden – som allvarligt sneglar mot begravningen och döden.

Kvinnornas svarta bindmössor passar in här. De användes vid tiden av prästfruar och äldre kvinnor inom dessa högre samhällsskikt, och längre fram under 1800-talet fortfarande av åldrande borgarfruar – samt mycket inom den folkliga kulturen.

Kvinnorna vid den folkliga begravningen under trappan är sorgklädda, mestadels i svart och vitt. Männen har tagit av sina hattar, sina tricorne. Männens hår är utsläppt och höga hårfästen blottas, men ingen kal hjässa visas. Visas en schablonbild av mannen eller är de alla yngre än medelålders? I många ålderstrappor där männen blir allt äldre i livets nedförstrappa (inte som i den här trappan, med jämn ålder men i allt lägre rang) illustreras blottade, kala hjässor från cirka 60-årsåldern. Där åldern är relevant att

visa, i livstrappan, är ofta den exponerade flinten ett tydligt ålderstecken.

På bilden på nästa sida, återigen från »Qvinnans åldrar«, omsluts kvinnan, 80 år, av sin vackert mönstrade och stora ylleschal. Schalen var i olika former under ett par århundraden ett viktigt modeplagg. Vid denna tid, i slutet av 1800-talet, användes den mer som värmande plagg hemmavid samt fortfarande mer allmänt i lägre samhällsskikt. I modesammanhang lades schalen av några årtionden tidigare då de vida krinolinkjolarna avlöstes av en modesilhuett med allt fokus baktill, upptill, med den så kallade turnyren som stöd. Damkappan kom in i modet, också konfektionssydd, på bred front.

I kombination med stigande ålder behövdes bekväma kläder, och det är möjligt att kvinnan i bilden har en hemmarock under schalen. Även hemmarockar syddes med moderiktiga skärningar och detaljer, men i mer lediga modeller – för vilande kroppar. Den åldrande kroppen snördes inte heller lika hårt undertill. Människans behov av att kunna återhämta sig på ålderns höst gör sig här gällande, av att inte behöva förhålla sitt yttre till världen utanför hemmets sfär utan kunna ta det lugnt i passande vardagskläder nära familj, vänner och eventuellt tjänstefolk.

I de olika ålderstrapporna får åldrade herrar oftast klara sig själva med käppar och kryckor före det de ligger inför den sista vilan. Kvinnor tas mer om hand i de fall de är med till slutet. Den äldre kvinnan får här stöd av sin sonson. I de ålderstrappor där både män och kvinnor illustreras är mannen ensam kvar på slutet.

Vid 70: »Mitt hår nu falla av Och jag blir swag att gå.« 80: »Två kryckor får jag här för ålderdoms besvär.« 90: »Jag lik nu är ett barn Besnärd i dödsens garn.« 100: »Utmattad ser du mig. Så kan och hända dig.« Därefter: »Jag går nu till ett slut – från denna werlden ut.« Detaljer ur ålderstavla (NM.0114367).

Vid livets början lämnas människan av en ängel. I slutskedet hämtas hon av samma varelse. De vuxnas kläder är från sent 1800-tal. Detalj ur »Qvinnans åldrar«, oljetryck från 1906 (NM.0251299B).

»En nittioåring lam och böjd / Knappt minnet har af lifvets fröjd.« Detalj ur »Mannens åldrar«, oljetryck (NM.0251299A).

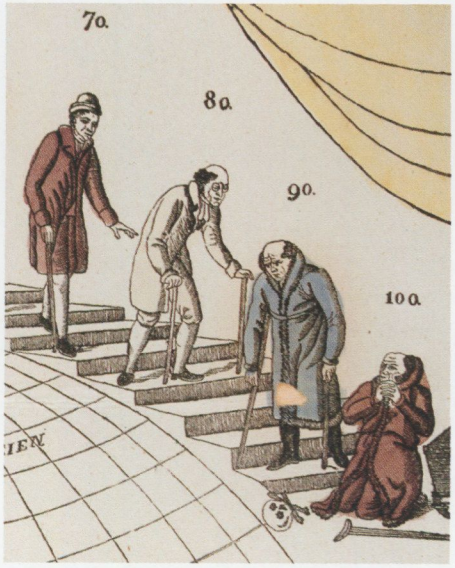

Med glasögonen på näsan. Detaljer ur kistebrev (NM.0076586).

De tre äldsta männen på den motsvarande »Mannens åldrar« (föregående sida) illustreras i bekväma hemmarockar av olika slag. 90-åringen har en skärm på huvudet och flinten är blottad. Hans rödmönstrade tofflor ser ut att vara av relativt rymlig modell och är troligen bekvämare och lättare att ta av och på än samtida smala modeskor. De kan vara tillverkade av kraftigt ylletyg – bra för värmens skull. De strumpklädda benen syns under rocken till skillnad från på åldersstegets dessförinnan, där mannen är klädd i långbyxor och bär riktiga skor. Den äldre mannen har mer informella kläder, framställs med allt svagare kropp samt »knappt minnet har af lifvets fröjd«.

I ålderstrappan ovan, från 1820-talet, blir hemmarockarna allt tjockare och varmare med åren. Rockarna är fina, har skärp och värmande, mjuka, fluffiga kragar och kanter. Vid 80 år får mannen hjälp med synen. Den här sortens glasögon kallas näsglasögon eller pincené – »klämma på näsan«. Glasögon var sedan flera århund-

raden en dyrbar statussymbol för de som hade råd och kunde läsa. Under 1800-talet blev de billigare och vanligare. Flinten är blottad, hatten har tagits av. 80-åringen har en käpp och får därefter en till som stöd till sista trappsteget, där han knäböjer och ber intill sin krycka. Hans ansikte är så insjunket att det närmast liknar dödskallen på marken intill.

Döden är illustrerad i många av de äldre ålderstrapporna. I kistebrevet på nästa sida ligger de äldsta människorna nederst vid kanten av sista trappsteget, i närheten av liemannen. Vad tänker de där de ligger? Är de rädda? Väntar de på befrielse? Livet efter detta kanske blir bra om man har skött sig. Men om inte? Åldrandet i ålderstrapporna berättar som vi sett om en successiv fysisk nedbrytning med allt mindre representativitet, status och engagemang i olika delar av samhället, på olika sätt visualiserat genom kläder och andra attribut, social tillhörighet, kroppsuttryck och viss text. Men innerst inne bär människorna på livets olika erfarenheter, i glädje och sorg. En respekt för människans dolda visdom anas via de symboliska ugglorna över den 80-åriga kvinnan och mannen.

Livet i bild

Åldrandet ingår i allas våra liv. Därför har människan länge fascinerats av åldersillustrationer. Dessa bilder har gett struktur åt ett utmätt liv och gett upphov till tankar kring identiteter och gemenskaper, från födelsen till slutet. Betraktaren har tolkat de nära eller fjärran sammanhangen utifrån tro, seder och moral, genom såväl personliga reflektioner som mer allmänna förhållningssätt. Ålderstrappan påverkar människans drömmar men väcker också hennes oro för livet.

80 år göra hiertat får.

Nu får sig den starke kröka,
Och det tredje benet söka
Til at trefwa up sin graf.
Qwarnen tystnar, drängen swiker
Huset darrar, smöden wiker,
Sängsens dörrar stå i qwaf.

90 år en skröplig ålder.

Se hur gamla Gubben kryper,
Karet gistnar, laggen dryper,
Huset börjar falla ner;
Moßet i hwar springa lyser,
Ungdoms, dåren der åt nyser,
Och sin fara intet ser.

100 år högsta åldren.

Hundra år är högsta ålder,
Wara tycks til pläga sälder
Den så länge får bli qwar;
Fåfänska, swaghet, fuhla lyte
Är den lätt och säkra byte,
Som wår högsta ålder får.

Döden.

Liljans fägring ingen sonar,
Döden häller ingen skonar
För des skönhet eller prackt,
Hielten dör, en arm tillika,
Döden plägar intet wika
För den största nöd ell' mackt.

»70 år den grå åldern / Nu begynne styrkan pröfwas / Och vårt mandelträd att löfwas. / Modet minskas mer och mer / Pannan djupa rynkor samlar / Tungan, handen, foten famlar / Ögat tamt och vilset ser.« Detalj ur kistebrev (NM.0252159).

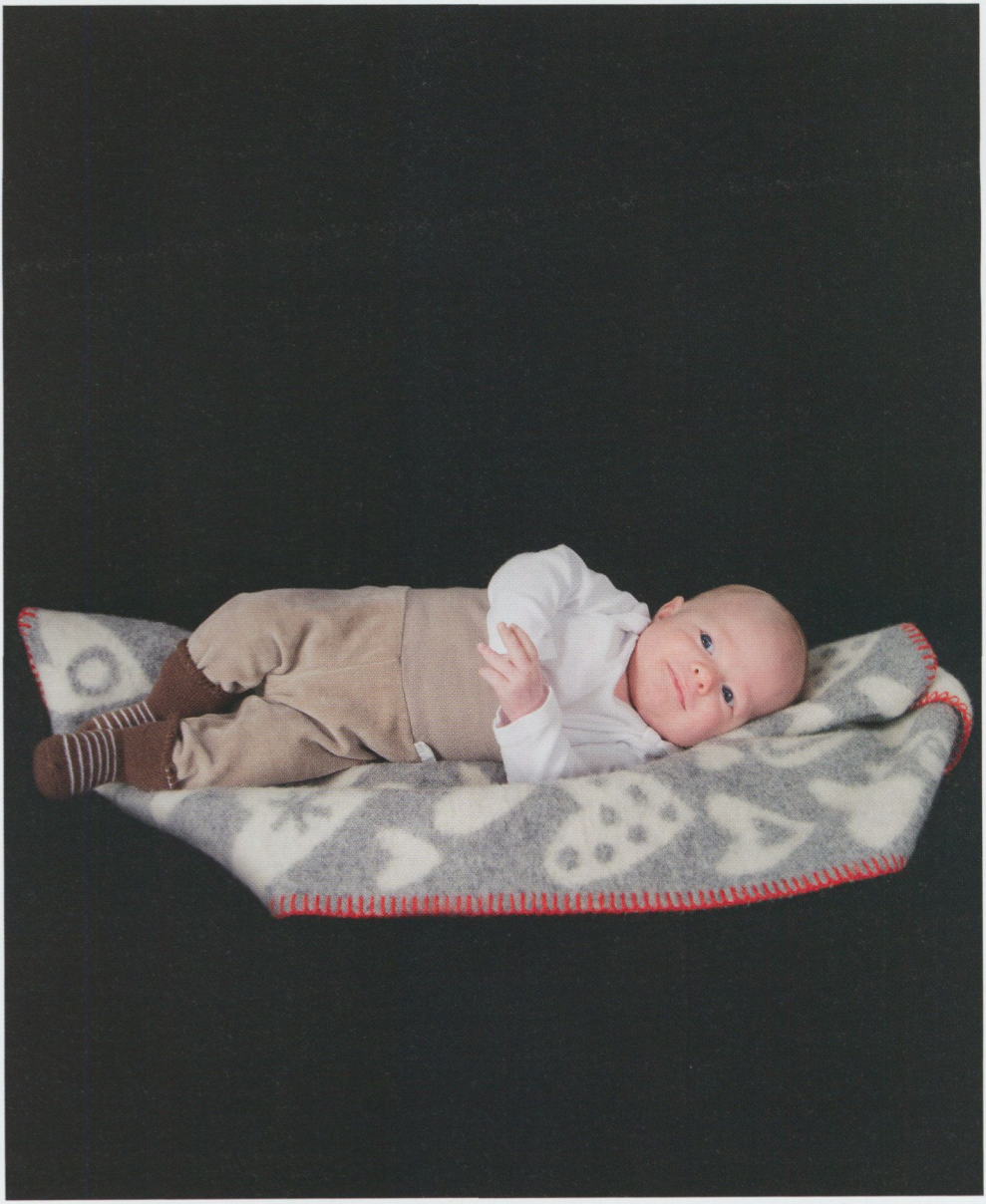

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075571).

Se ut

En fotoessä

KAROLINA KRISTENSSON är fotograf vid Nordiska museet.
EMMA FREDRIKSSON var verksam i samma funktion 2014–2015.

Som fotografer på en stor kulturhistorisk institution ställs vi ständigt inför frågan om urval. Hur arbetar vi, så att vi på ett representativt sätt förmedlar bilder av människor och samhälle i dag, när syftet är att bevara just bilder för framtida tolkning och användning? Vilket ansvar har vi för de bilder vi lämnar efter oss? Tidsmarkörer är lätta att se – i efterhand.

Vi har i detta projekt, med en serie porträtt, velat ta fasta på det vardagliga snarare än på det som sticker ut, och har bett personer i olika åldrar att komma *som de är* till vår studio på museet. Eventuella uttryck för ålder, identitet och tid står våra modeller själva för, men valet av personer är alltså vårt. Bilderna är resultat av ett nedslag i Stockholm under ett par veckor i mars 2015.

Vi har valt att inte presentera modellerna med vare sig namn eller ålder för att på så vis understryka att de ska kunna ses som just representanter. Men är det överhuvudtaget möjligt? Vår förhoppning är att denna bildessä ska väcka frågor snarare än ge svar. Är ålder en synlig kategori? Vilkas berättelser och erfarenheter får synas? Hur ser vi ut i dag? Syns det att vi är svenskar? Vilka är vi?

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075583).

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075578).

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075574).

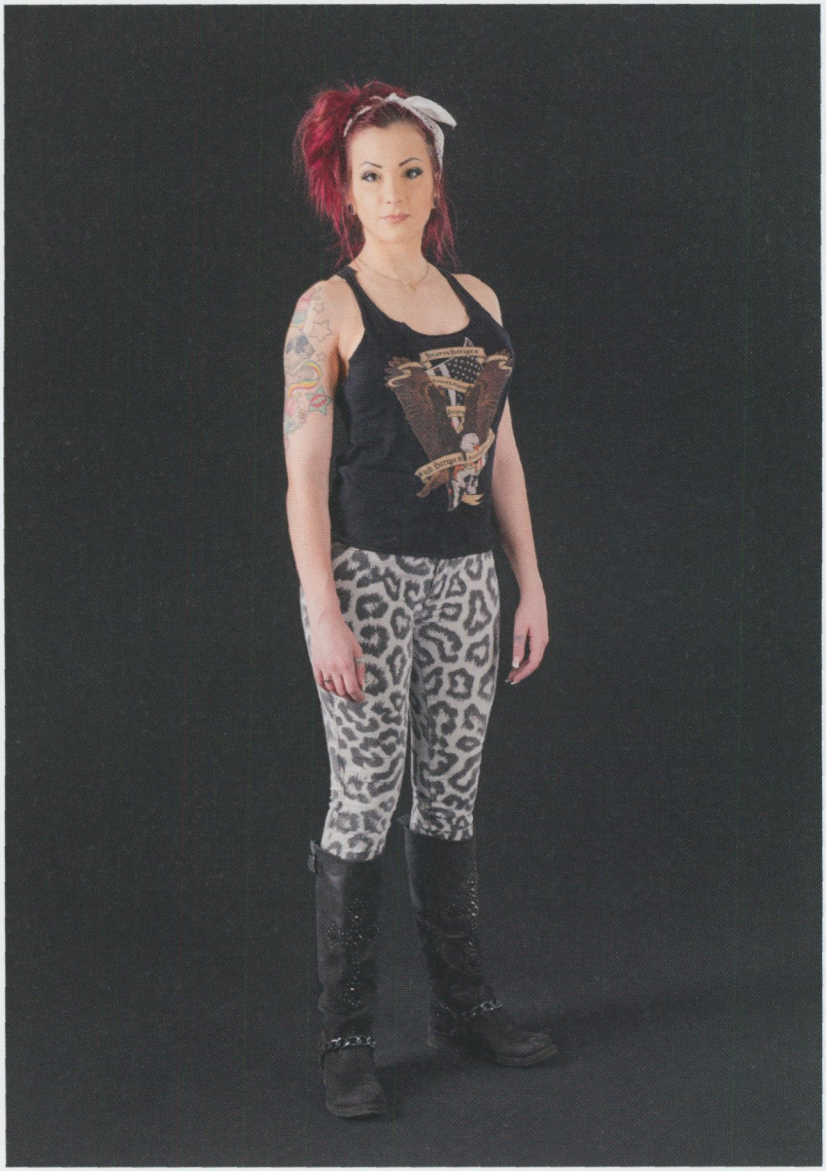

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075581).

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075572).

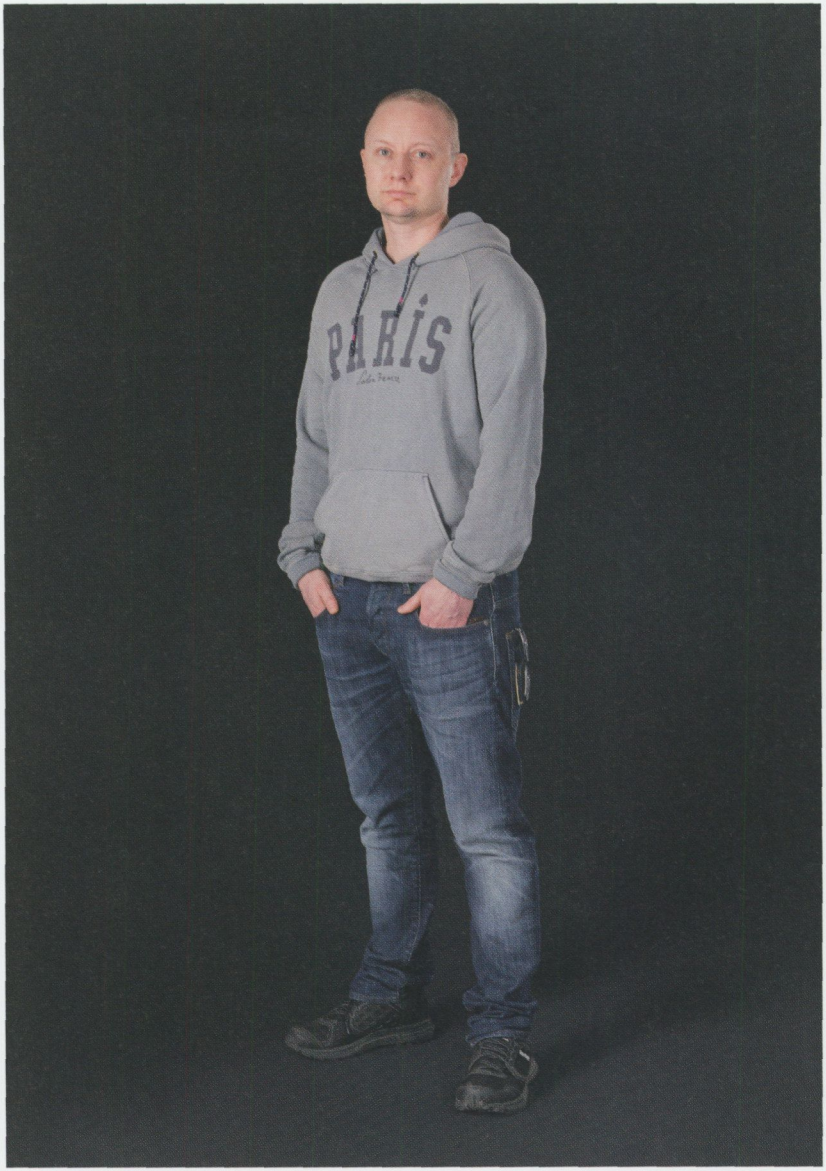

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075570).

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075575).

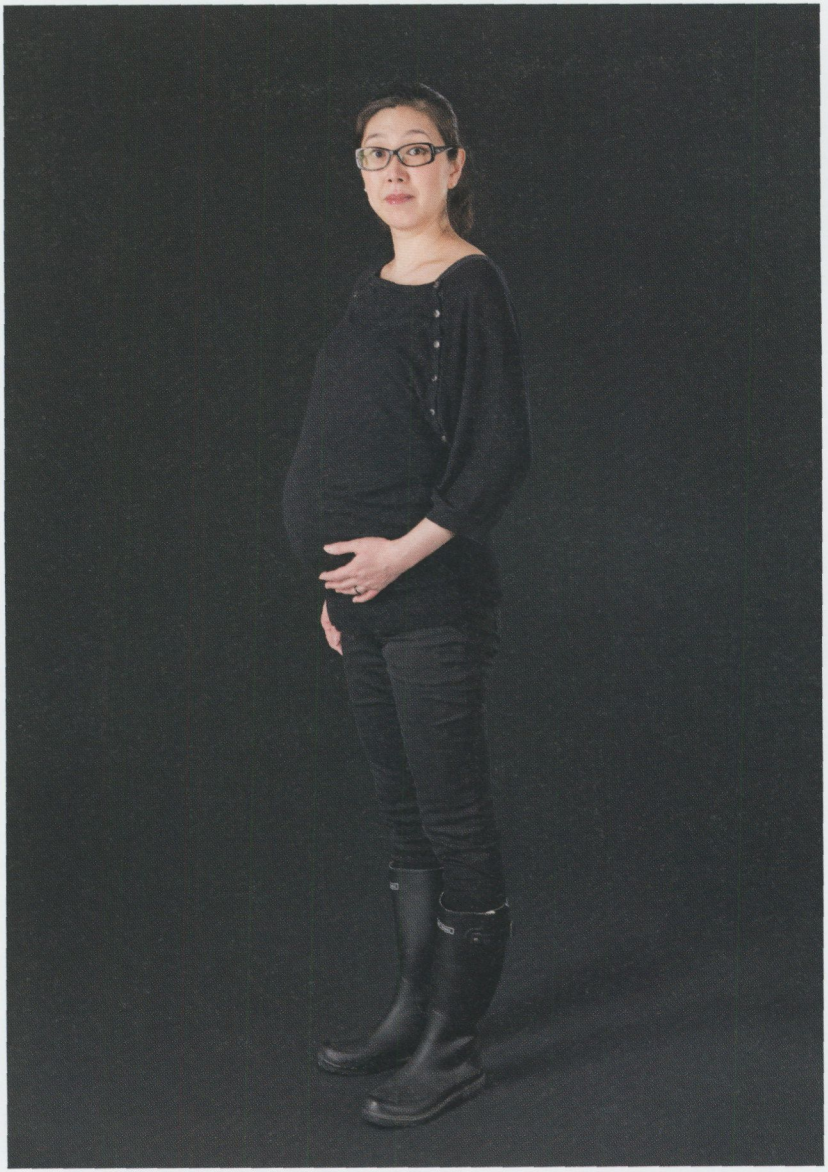

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075579).

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075573).

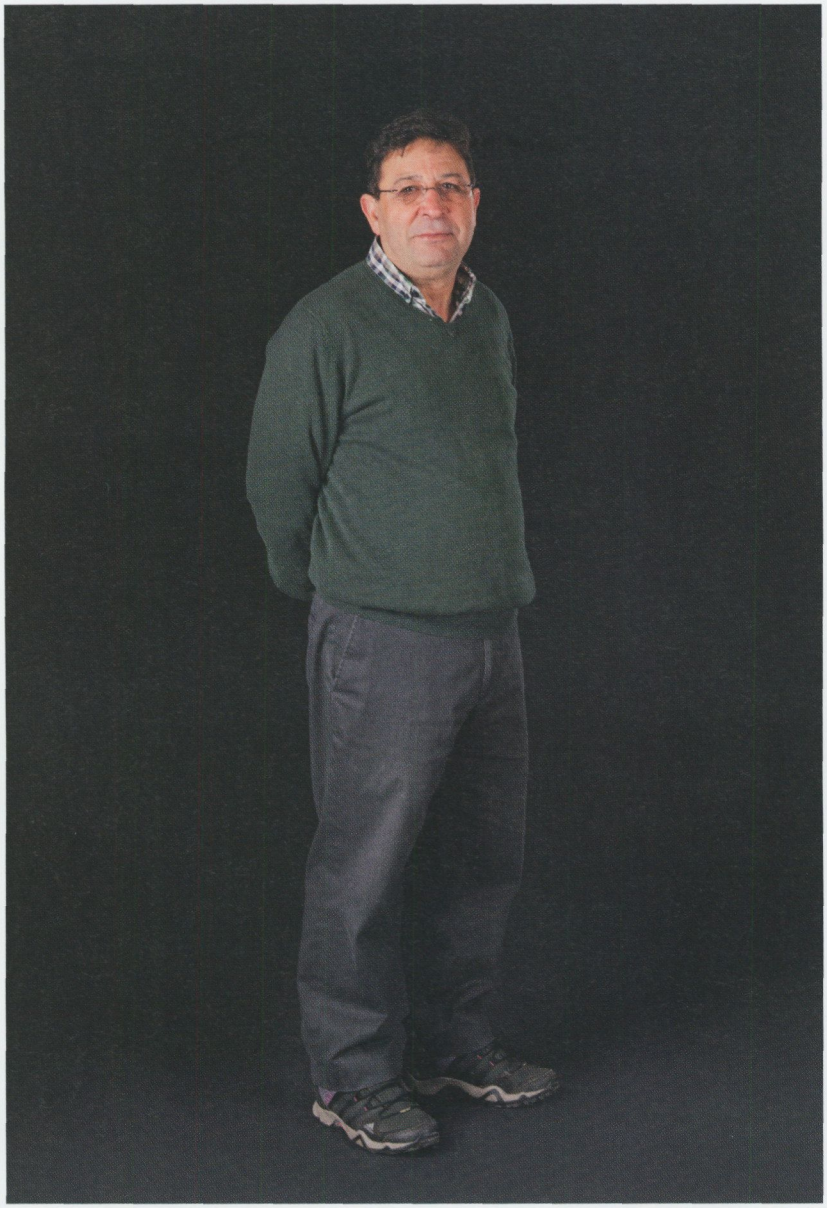

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075577).

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075580).

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075582).

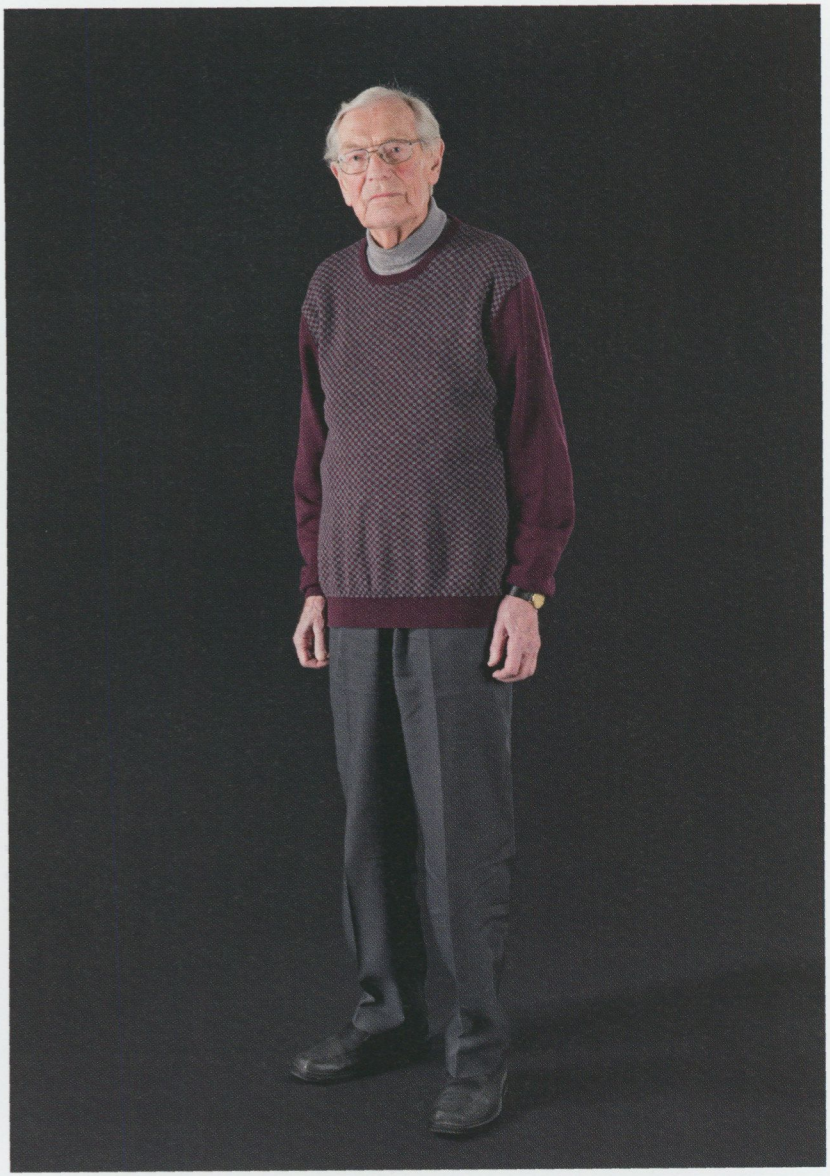

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075584).

Foto: Emma Fredriksson, © Nordiska museet (NMA.0075576).

DEL 3

Var och en åldras i sin samtid. Likväl är föreställningarna om ålderdomen tämligen stereotypa och ofta (minst) sekelgamla. Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0030164).

Alla dessa åldrar

Om livets samtidigheter

BODIL JÖNSSON är professor emerita i rehabiliteringsteknik vid Lunds universitet.

Livet är ett konstverk som kräver den största uppmärksamhet.

KLAUS RIFBJERG

... särskilt när man börjar bli gammal.

BODIL JÖNSSON

Ingen blir gammal i ett vakuum. I stället lever och åldras man i ett ständigt växelspel med den omgivande världen, främst den nära (familjen och hemmet, vännerna och närsamhället) men också den mer generella. Man präglas av rådande tankemönster och av de materiella förutsättningarna, inte minst av teknologin och medicinen som i dag ger tidigare otänkbara förutsättningar för individen att också vid hög ålder kunna klara sig och leva ett gott liv i växelverkan med andra. När en människa efterhand blir årsrik har var och en av hennes årsringar fått sin grundfärg av den tidsanda som rådde när den formades. Det hör till livets underverk att de flesta trots alla tidsandeförskjutningar klarar att hålla ihop sina »jag« från olika delar av livet.

När jag i den här essän diskuterar individens möjligheter till egna *ålderssamtidigheter* gör jag det mot bakgrund av 2000-talets

förändrade åldrande och dess senarelagda annorlunda ålderdom. De revolutionerande förändringarna har ännu inte satt sig som en insikt i det allmänna medvetandet, arbetslivet eller politiken, varken för det individuella eller för det kollektiva med fyra snarare än tre generationer som lever samtidigt. Just därför har vi nu ett gyllene tillfälle att sätta de till synes eviga fenomenen ålder och åldrande under lupp och *make the familiar strange* samtidigt som vi *make the strange familiar*.

Över hela min text lyser en förundrans sol. Tänk att få leva nu och höra till en generation med denna långa mellanålder i intervallet mellan det formaliserade yrkeslivets avslut och den sena ålderdomen! Ibland tänker jag på oss som ett nytt folkslag på jorden.

Årsringar

Frågar du vuxna människor hur gamla de känner sig, svarar de allra flesta att de upplever sig som yngre än vad födelseåret säger ut och vad spegeln visar. På det kan omvärlden (och du själv) reagera olika. Ett sätt är att förneka alltihop, nedvärdera det eller förtränga det utifrån tankar som »Så löjligt, så pinsamt!« eller »Man är förstås så gammal som man är!« eller »Obegripligt så fåfänga människor kan vara!«. Ett annat sätt är att våga stanna upp inför den bedövande statistiken bakom att de flesta människor känner sig yngre än de är och se detta som ett faktum i sig: »Ja, men då är det väl så, då, så vad kan det bero på?«.

Fundera ett ögonblick över 85-åriga Anna. Hon är inte bara någon som är 85 år utan bär också på alla sina andra årsringar, bl.a. Anna 5 år, Anna 25, Anna 45, Anna 65, och så den allra yttersta, Anna 85. Varför i all sin dar skulle hon identifiera sig bara med den allra senaste årsringen, den som hon har haft kortast tid, den som hon varken hunnit växa in i eller begrunda? Nuet är visserligen viktigt men det utgör inte på egen hand grundvalen för identiteten och självbilden. I 85-årsåldern kan Anna vara åhörare (inåt) till hur Anna 15 talar med exempelvis Anna 25. Däremot har hon inte en aning om vem Anna 95 kommer att bli och hon vet inte heller nå-

Samspelet mellan generationer förtjänar något utöver att bara problematiseras. Vi kan ju också ha så väldigt roligt tillsammans. Med så små medel. Foto: Peter Gullers, © Nordiska museet (NMA.0076682).

got om hur Anna 95 kommer att kunna tala med Anna 85. Hennes erfarenhet sträcker sig alltså från det nuvarande och bakåt men inte ett uns framåt. Hennes upplevda ålder blir därför kalenderåren *minus* ett antal år. Hur många beror på hur starkt hon upplever alla de tidigare Annorna.

Som en kontrast: en av figurerna, sköldpaddan Cassiopeja, i Michael Endes bok *Momo* har ett annorlunda tidsförhållande.

Cassiopeja säger att hon »vet bara framåt, kan inte bakåt«. Så vad har då hon för ålder? Själv kan hon rimligen inte uppleva någon ålder alls. För henne finns ju inget bakåt. Men om omvärlden skulle tilldela henne någon ålder och kunde börja med hennes kalenderålder, borde man rimligen till denna *addera* tid, inte subtrahera, för att täcka in hennes förmåga att se framåt men samtidiga oförmåga att alls minnas.

Själv har jag länge upplevt mig som bestående av just årsringar mellan vilka det pågår ett ständigt samtal. När jag nyss berättade om detta för en medmänniska, fick hon något nyfrälst i blicken och sa: »Ja, och så är det förstås precis som i naturen, det är de goda åren som ger de bredaste årsringarna!«. Jag gjorde henne nog dessvärre besviken genom att berätta att för mig är det precis tvärtom. Det är som om alla de goda fantastiska åren av obruten lycka har avsatt sig som smala årsringar. De finns där som en stark ström av glädje och som något som jag inte vill vara utan. Absolut inte. Det är ju de som utgör själva livet när det bara flyter på. Men det är det svåra, övervunnet eller inte, som är det som avsatt de tydligaste spåren och de bredaste årsringarna.

Dagens äldre och gårdagens

Det är så mycket som har hunnit ändra sig på bara en generation att varken vi äldre själva eller samhället, arbetsgivarna och övrig omvärld hunnit ställa om sig från hur det var förr. Den stora skillnaden ligger inte bara i att fler blir äldre utan också om att åldersjukdomar kommer senare och om att en 75-åring i min generation medicinskt är som en 65-åring i mammas. En tioårsförskjutning av åldrandet inom loppet av trettio år – det är så oerhört stort och glädjande att varken vi själva eller omvärlden hänger med. Synvändor behöver komma till och nya frågor ställas. Den viktigaste handlar om vad samtidens och framtidens äldre kommer att kunna och vilja *göra* som inte förra generationen kunde eller ville.

Något omedelbart svar på det har vi inte. Ännu. Men det finns all anledning att börja spana efter de nya mönster som håller på

att växa fram. Att tänka in de tio årens skillnad i det egna åldrandet jämfört med den föregående generationens påverkar både ens självbild i nuet och föreställningarna om framtiden. Därtill kommer konsekvenserna av att en generation till kommer att leva samtidigt. Förr var det ovanligt att en mormor fick se sina barnbarn bli vuxna och ännu ovanligare att hon fick träffa sina barnbarnsbarn. Numera hör detta till det vi räknar med.

Hjärnforskare har kunnat konstatera att äldre människor har bättre kontakt mellan känslor och tankar än vad yngre har. Detta har tidigare varit uppenbart genom enstaka och enastående individer som exempelvis Bertrand Russell och Arne Naess. Nu blir det spännande att se vad som händer. Hela kulturens kunskapsutveckling kommer rimligen att påverkas när det inte bara är ett extremt fåtal utan många som kan bidra till den sent i livet utifrån sina utvecklade relationer mellan känsla och kunskap.

Forskningen har i dag demonstrerat hur en ökande ålder visserligen gör människan sämre på detaljer (komma ihåg namn och sifferkoder, lära sig nya mobiler, komma på varför man egentligen gick ut i köket) men samtidigt göra henne bättre på helheter. Inte bara på att referera till gamla sådana utan också på att upptäcka nya. Vilken potential för generationssamverkan! Det enda som krävs är att man utan konkurrens förmår erkänna sina respektive svagheter och klarar att bygga på varandras styrkor.

Late bloomers

Ett träd är inte ihåligt innanför sin senaste årsring – utan sitt inre hade det fallit omkull. Vi årsrika människor hade också »fallit omkull« om vi enbart hade formats av vår ålder i just detta ögonblick. Om jag bara vore min 72-åring hade jag exempelvis aldrig kunnat skriva denna artikel. Det tidigare, det som hänt mig, det jag har gjort och upplevt, inverkar i allra högsta grad inte bara på hur jag är nu, vad jag tänker och vad jag gör, utan också på hur jag föreställer mig framtiden.

Lika lite som man åldras isolerad från sitt förflutna, lika lite åld-

ras man avstängd från sin samtid. Man blir med andra ord inte gammal i ett vakuum. När åldrandet förändras snabbt, så som nu har skett mellan två närliggande generationer (mammas och min), visar sig omvärldsberoendet i en ny vilsenhet. *För individen*: Måste inte en hög ålder främst vara förknippad med multisjuklighet, ensamhet och fattigdom? Kan den stå också för något annat? *För det gemensamma*: Måste inte samhället digna under en åldersbörda, kan även ett samhälle bli årsrikt i positiv bemärkelse? Är det främst fantasilösa extrapolationer som skapar de nuvarande extrema hotbilderna förknippade med ett åldrande samhälle?

I dag hör *late bloomers* inte längre till undantagen utan snarare till vanligheterna. Förr ställde sig döden i vägen för de allra flesta så att de inte fick någon chans att alls visa hur de *hade* kunnat bli som äldre och vilka förmågor de *hade* kunnat utveckla. Inte heller för dem som faktiskt blev gamla var möjligheten att blomma upp sent i livet särskilt stor. Det fanns så många hinder i vägen. Man hade ont, såg dåligt, hörde dåligt, hade svårt att röra sig och sov dåligt. Bara små rännilar blev över för den positiva utveckling som åldrande också kan innebära.

Äldreforskningen avlägsnar sig nu allt mer från uppgång och fall-paradigmet och formulerar sig i stället kring *livslång utveckling*. Somligt blir tveklöst sämre, annat blir bättre med åldern. Men ännu viktigare än dessa delförsämringar och delförbättringar är vad som sker med helheten, dvs. med den nya individ som hela tiden växer fram ur sitt tidigare jag.

Att man kan blomma upp sent i livet och komma till sin rätt först då har snabbt blivit märkbart på individplanet. Samhälle och arbetsliv reagerar långsammare. Även yngre människor påverkas av förändringarna för de äldre. Kommer exempelvis 35-åriga småbarnsföräldrar framöver att vilja jobba sig halvt fördärvade i arbetslivet när de får syn på vad en 75-åring kan göra? Eller kommer de i stället att vilja omfördela arbetet över livet och utföra somligt senare?

Medan somliga blir till *late bloomers* har andra äldre stora svårigheter både vad gäller hälsan, ekonomin och omvärldsattityderna.

Människor föds med olika förutsättningar och utvecklas sedan olika under vitt skilda levnadsbanor. »Äldre« är därför mer olika varandra än vad yngre är, och just nu är *klyftorna* inuti seniorgruppen på väg att öka drastiskt. Det är hög tid för samhällsinsatser som motverkar åtminstone de största ekonomiska effekterna av detta.

Samtidigt: de orättvisor som finns i dag är ett intet jämfört med orättvisan mellan tidigare generationer och de nu levande. Själv bär jag därför på ett enda stort *Tack!* för den oskattbara tur jag har haft och har som får leva just nu.

Förändrade tankemönster och generationsattityder

Somliga fenomen förefaller eviga, som exempelvis åskan och blixten. Men låt dig inte luras av det: de förfäder som trodde på asagudarna upplevde *inte* blixten och åskmullret så som vi gör i dag. Vad de »såg« och »hörde« var en Tor som red omkring svingande sin yxa. Vad jag nu »ser« och »hör« under åskvädret är ingen Tor men väl elektriska urladdningar. Våra tolkningar påverkar våra upplevelser. Så skedde också när Galilei med hjälp av kikaren kunde »se« himlafenomenen så att han förstod att jorden omöjligt kunde vara alltings centrum. Men inte gjorde därigenom den katolska kyrkan detsamma (fast också den med hjälp av kikare skulle kunnat titta uppåt utåt). Det dröjde faktiskt ända till år 2000 innan den hävde bannlysningen av Galilei – makten över tanken är så avgörande att det gör ont att släppa den ifrån sig.

Men ibland sker tankeförändringar smygande och hos de allra flesta samtidigt i detta som manifesterar sig som tidsanda. Dit hör den förskjutning som skett i relationen mellan vuxna och barn. På 1940- och 50-talen sågs inte nyfikna barn, en grupp jag själv hörde till men inte riktigt vågade bekänna mig till, med blida ögon. Tidigt snappade jag upp att vi som kallades förvetna ungar inte stod högt i kurs och skulle lära oss att vara tysta, ju förr desto bättre. Helst skulle vi inte märkas överhuvudtaget. Själv fick jag en barndom karakteriserad av att jag teg och undrade, undrade och teg. Det är lätt hänt att utifrån dagens fokus på det positiva i barns nyfikenhet

beklaga oss som var barn då. Men var det verkligen synd om oss? Många av oss hade fantastiska barndomar. Ser man till hur det senare gick för oss, blev vi uppenbarligen inte snöpta för livet av att inte ha något frågeföreträde som barn och som unga inte sträva efter att »bli något« utan att först och främst bli »som folk«.

När chansen sedan väl kom, tog vi den. Vi välte murar och blev med tiden uttalat starka individer. På sitt sätt var den utvecklingsgången betydligt lättare än vad det är för dagens barn och ungdomar, som först intalas att de är allt och har allt och utgör hela världens medelpunkt långt upp i tonåren. Sedan kommer den hårda kväsningen: de var uppenbarligen inte så unika som de intalats, de kommer inte in på de utbildningar de ville och långt ifrån alla får något jobb överhuvudtaget.

Det är som om det oerhört välmenta i att bemöta varje liten ny människa som den unika varelse hon är (vilket också vi i mor- och farföräldragenerationen i allra högsta grad nu spelar med i trots att vi själva upplevt det motsatta) desavoueras av det som kommer sedan. Att vara tonåring i dag är verkligen inte det lättaste, särskilt inte om man är flicka.

Normbildningar kring åldrande och pensionering

Ett drastiskt hopp till en helt annan del av livet: pensioneringen. Den normbildning som finns kring denna skapades i en helt annan tidsanda och under helt andra förutsättningar än dagens. Den mest iögonenfallande skillnaden mellan förr och nu är förstås att många då inte uppnådde pensionsåldern överhuvudtaget och att de flesta av dem som gjorde det sedan inte levde så länge. I dag kommer i stället pensioneringen för många när de är mitt inne i en intensiv del av sitt yrkesliv. Det är inte helt enkelt att hamna i denna mellanålder, särskilt inte om man känner att förväntningarna på att man skulle sköta sig i yrkeslivet nu omformas till att man ska sköta sig som »pensionär«. Vara en i en grå massa utan »mål och mening« – samtidigt som det egna suget efter mål och mening ökar. Man blir också alltmer medveten om att man aldrig

varit så olik sina generationskamrater som nu. Långa liv med alla sina vindlingar åstadkommer mycket större heterogeniteter än homogeniteter. Bara en i mängden? Glöm det!

Uppbrottet vid pensioneringen skakar om. Det är inte bara själva den fysiska arbetsplatsen som försvinner utan också struktureringen av tiden. Visst är det skönt att kunna sova på morgonen. Men hur går det med den egna rytmen när den inte längre sätts av arbetsdagen, arbetsveckan, semestern? Det är lätt hänt att vilsenheten övermannar: »det kan väl inte vara fredag igen, det var det ju nyss« eller »så konstigt att det snart är jul, den förra har ju knappt slutat«.

Många av oss fortsätter att »arbeta« (vad nu det är) som om pensionsåldern inte berör oss. Men då och då blir vi satta på plats:

Pianostämmaren ringer.
– Passar det att jag kommer tisdag förmiddag?
– Tyvärr, det går inte.
– Men torsdag eftermiddag, då?
– Nej, inte det heller. Men på måndag kan jag efter klockan 11.
– OK, jag kommer då. Men får jag fråga: Är det verkligen så att du jobbar fortfarande?
– Ja.
– Minsann.
Tystnad.
– Ja, det förstås, själv tänker jag ju fortsätta att arbeta så länge jag kan.

Så låter det allt oftare. Ena människan förundras över att någon lite äldre (som rentav fyllt 70) fortfarande arbetar, men för egen del tänker han ju arbeta *länge*. I det läget höjs förstås röster för en högre pensionsålder, och ett utökat arbetsliv kan vara inte bara rätt utan också självklart för många. För andra är det inte så. Och jag vill gärna lägga till att det också är *dags att börja fundera över om det förlängda livet bara ska utnyttjas till att förlänga medelåldersidealen och göra dem till norm fram till livets slut.*

En av mina idéer i riktning mot något annat ledde till projektet *Uppdrag Kunskap:* 20 seniorer som tidigare arbetat inom äldrevård/-omsorg fick chansen att under hösten 2013 och våren 2014 vidareutveckla sina specialområden med bästa tänkbara akademiska stöd. Resultaten skulle knappast ha kunnat komma fram på något annat sätt än genom att människor med starka drivkrafter och stora erfarenheter, via en chans till systematisk eftertanke, kunde bidra till framtiden. Vilken kultur har råd att avstå från något sådant och se sina seniorer som »förbrukade«?

Som sagt: forskningen av i dag beskriver inte hjärnans utveckling främst i termer av uppgång och fall utan mer som en livslång utveckling. I den sena utvecklingsprocessen är mycket av hjärnans arbete inriktat på att föra samman det tidigare och av det göra ständigt nya helheter. Det är då inte självklart att det bästa man kan göra för gemenskapen är att arbeta *längre* och *i samma former* som tidigare. Några kanske brinner mer för att få stöd att vidareutveckla sin yrkeskunskap så att den blir mer tillgänglig och mer användvärd för yngre. En kunskapsutveckling mindre inriktad på den egna framtiden och mer på andras, alltså.

Det fanns en tid då barn inte uppfattades som barn utan som små vuxna – och behandlades därefter. Det var ju inte så mycket med dem med vuxenmått mätt. Så ser vi det som bekant inte längre – vi vill att barn ska få vara just barn. På motsvarande sätt är äldre människor inte stora vuxna. Också den senare delen av livet har sina egna förtecken.

Generationer som kommunicerande kärl?

Vi äldre har lättare för att känna igen oss i unga än vad de har i oss. Kvar i våra årsringar finns ju den egna 2-åringen, 12-åringen, 22-åringen. Visserligen kan jag i dag inte sätta mig in i hur det är att vara 15 år nu 2015, men jag vet i alla fall massor om hur det var i slutet på 1950-talet.

Konstigt, förresten, att detta inte nyttiggörs i rollgestaltningar. På teater och film hör det till vanligheterna att yngre spelar äldre,

Den senaste årsringen hos »Anna, 85« är visserligen just den åttiofemte, men där innanför finns också alla de andra. Bland annat den som bär på siminlärningens strapatser. Kroppen minns. Har den lärt sig simma, glömmer den inte det. Men den glömmer inte heller det kalla, det omöjliga, det farliga som utgjorde motståndet under lärotiden. Foto: KW Gullers, © Nordiska museet (NMA.0035091).

detta trots att unga inte har någon som helst egen erfarenhet av ålderdomen. Men du ser nästan aldrig en gammal människa spela ung – även om hon alltså vet mer om ungdomen än de unga vet om ålderdomen. Det är som om det vore en förbjuden tanke att skyla rynkor i stället för att sätta dit dem, ha peruk i stället för att gömma håret, frekvenshöja röster i stället för att minska frekvensen, etc.

Tveklöst spelar både film, teater och böcker en stor roll för att både bidra till och motverka vardagens generationsfrämlingskap. Filmer med äldre i rollbesättningen är inte så många men det finns en hel del manusförfattare, regissörer och skådespelare som har lyckats göra starkt engagerande äldreporträtt och fått spännande människor att träda fram. Några exempel: *Den tatuerade änkan* – det är ju Mona Malms alla årsringar, vad de gjort med henne och vad hon nu utifrån dem kan göra med sin omvärld som gör filmen oförglömlig. Så är det också med *Arga män utan ben* – inte går det att föreställa sig den med två 20-åringar i huvudrollerna? De hade helt enkelt inte haft tillräckligt mycket att komma med vare sig i sina ursprungliga grannträtor eller i sin senare förenande kamp mot den bittra fienden. Krösa-Majas vidskeplighet behövs i Emil i Lönneberga-filmerna, Totikis kärvhet i Mumindalen. Och *En vandring i solen* hade inte alls nått samma höjd utan de tre badande äldre damerna.

Så här skulle jag kunna fortsätta länge. Med Carin Mannheimer. Med Allan Edwall. Med den magnifika Madam Flod i tv-versionen av *Hemsöborna*, som Sif Ruud gestaltade. År 2000 tilldelades hon professors namn för »sina karaktärsroller fyllda av medkänsla och kraft«, så tydligt hämtade ur växelspelet mellan de egna årsringarna.

Medkänsla och kraft väcker också Folkoperans uppsättning av *Carmina Burana*, detta körverk om livets förgänglighet. Från Folkoperans scen får 80-åriga kvinnor berätta om sina livsöden och växelverka med kör och solister. Det är bara strålande – och det går rakt in i publiken, oberoende av dess ålder.

Informationsteknologi som välfärdsteknologi

I Norden och inte minst i Sverige har vi all anledning att vara stolta över det välfärdssamhälle som undan för undan byggts upp utifrån det som efterhand kom att kallas för den nordiska modellen. Kärnan i det som byggts upp har förts vidare till oss väl så mycket genom *välfärdsteknologin* som genom ideologin. Det är framför allt teknologin som har gjort att människor undan för undan sluppit svälta, frysa, drabbas av farsoter etc. När sociologen Bruno Latour säger att »technology is society made durable« pekar han i en enda mening på hur tidigare generationers viljor och förmågor lever kvar inte bara genom det talade och skrivna ordet eller genom det i olika konstformer framställda, utan också – och framför allt – genom *teknologin*. Många generationer senare möter vi våra förfäders insatser i den byggda miljön, landskapsplaneringen, kommunikationerna, maskinerna, elektroniken. Därför är det där som en stor del av det samhälleliga kulturarvet sitter.

Den senaste grenen på välfärdsteknologin, den som ska ge en ökad välfärd åt *alla*, är *informationsteknologin*. Dess snabba framväxt har dessvärre under den första it-eran skapat stora svårigheter och ibland rentav ett utanförskap för den växande gruppen äldre. Så kommer det inte att förbli – i dag är de allra flesta som går in i sin pensionsålder redan it-vana och de kommer att fortsatt utveckla sina it-förmågor under senare delen av sitt liv. Ja, internet kan till och med, med tiden, komma att bli av större betydelse för äldre än för yngre genom sitt oberoende av tid och rum, något som är extra viktigt om den egna funktionsförmågan snävas in. Samtidigt stör informationsteknologin genom sin olidliga fladdrighet: sina ständigt nya detaljer och sitt huvudfokus på yta snarare än djup och helheter. Det passar ju egentligen inte äldre människor som vill kunna *relatera till sammanhang och samband*, sådana som vi blir bättre på ju äldre vi blir. Vilket bland annat yttrar sig i att vi blir mer noga med vår tid än vad yngre är.

Det allra viktigaste med informationsteknologin framöver blir nog att vi äldre inte kommer att bli lika ensamma som tidigare generationers gamla blev. Vi kommer inte bara att ha barnbarnskon-

takter utan också att *ha kvar varandra* över internet. Och ha bättre möjligheter att *utöva våra intressen*. Släktforskningen, exempelvis, som många äldre ägnar sig åt, tog ett *stort* kliv framåt när den blev möjlig över nätet. Allt mer information bakåt är direkt sökbar, man kan lätt hitta fram till andra grenar av släkten, man kan hjälpas åt – och man kan själv göra sina resultat tillgängliga.

Det är lätt att bli rent matt vid tanken på den mängd material om oss själva som var och en av oss nu kan förse framtidens släktforskare med. Förr var det enbart härskarna som kunde lägga stor vikt

Genom tiderna är det få band som har varit så starka som de mellan mor/farmödrar och deras barnbarn. Båda har tid. Den ena vill så gärna berätta och den andra vill bli berättad för. Hon känner sammanhangen och barnbarnet suger blixtsnabbt i sig detalj efter detalj. Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0029599).

att påverka historieskrivningen kring de egna insatserna. Numera – i Facebooks tidevarv – är detta en möjlighet som står till buds för alla.

Perspektivförskjutningar

Samtidigt sker det stora förskjutningar i föreställningsvärldarna. Mark Zuckerberg, en av de viktigaste profilerna bakom Facebook, hade och har en medveten ideologi: han vill att vi, genom allt det vi lägger ut på Facebook, skall göra en och samma bild av oss själva och att denna bild ska vara tillgänglig för alla våra Facebook-vänner. Han menar också att effekten av att man efterhand vänjer sig vid detta blir att var och en upplever sig själv som en mer hel individ.

Det är en oerhörd tanke, på sitt sätt också vacker – även om den för mig är helt otänkbar. Jag vill ju kunna anpassa mig efter situationen, efter människor jag möter och efter vad jag för stunden vill dela med mig av. Inte visa alla sidor av mig lika för alla, inte lura andra och mig själv att tro att det överhuvudtaget går att göra min tillvaroväv tillgänglig genom att lägga ut samma ytbilder till alla. Summan av dem kan ju ändå inte beskriva vare sig djupet eller helheten.

En sådan idé som att vi skulle kunna ha bara ha *en* profil (om än aldrig så mångfasetterad) mot omvärlden kan bara en mycket ung människa komma på. Så tänker jag – men utan något välvilligt översittarleende, för jag har stor respekt också för den föreställningsvärld som Mark Zuckerberg lever i. Det attraktiva hos Facebook har ju visat att han på sitt sätt har »rätt«: både unga och gamla dras dit, till det ständiga småpratet om alla dessa detaljer på ytan.

Okej, säger jag – bara de inte tror att ytan är allt, och bara de inte låter den ta all tiden. För vi människor är inte bara våra ytor och våra senaste händelser, vi är också våra djup, våra sammanhang och vår historia. Mer och mer ju äldre vi blir.

Livets åldrar, från födelse till död, har sedan medeltiden varit ett vanligt motiv inom konsten och återfinns också på kistebrev och i spel. Lekfulla aktiviteter har alltid varit ett sätt att skapa gemenskap och mötas över ålders- och könsgränser och har också gett möjligheter att pröva idéer och roller för framtida bruk. Genom sagor, lekar och spel överförs värderingar, föreställningar och kunskaper från en generation till nästa. Det kan handla om vänskap, kärlek, pengar, makt, olyckshändelser – och död.

Motiv med sedelärande innehåll har varit vanliga i spel från slutet av 1700-talet i de högre samhällsklasserna. I London utgavs 1790 ett spel kallat *The Game of Human Life*, som består av 84 rutor, en för varje levnadsår, och skildrar människans utveckling från ungdomens livsaptit till åldringens visdom och trötta gestalt. Glädjen i ett dygdigt liv ställs mot de fatala konsekvenserna av omoraliska handlingar. På den första rutan syns ett barn i färd med att lära sig att gå och på den sista »den odödlige mannen«, en åldring som har uppnått evig berömmelse. Intressant nog varar barndomen och ungdomen bara från 1–12 år. Som 13-åring har man uppnått vuxen ålder, efter 25 står man på höjden av sin levnad och redan vid 49 hör man till de äldre. I åldern 61–72 år räknas man som skröplig och från 73–84 år som senil.

Det engelska spelet om människans livscykel är en variant av det klassiska gåsspelet, ett spiralformat tärningsspel som spelades inom adliga kretsar på 1600-talet och senare blev ett familjespel för alla åldrar. I Nordiska museets samlingar finns en modern version från 1930-talet som handlar om »Pojken som vandrade ut för att söka landet där solen alltid lyser«. På första rutan ger han sig ut på sin resa och längs vägen stöter han på hinder och faror som även förekommer i de äldsta gåsspelen: värdshuset, brunnen, bron, labyrinten och döden, här symboliserad av lie och timglas. Förutom dessa återkommande symboler för hinder och villovägar finns bilder av moderna nöjen som idrott och strandliv. Lyckans land är slutmålet för den långa vandringen.

Livets spel i dag? *The Sims* är sedan början av 2000-talet ett populärt datorspel som handlar om livsstilar och individuella vägval och går ut på att bygga upp en virtuell värld med hus, familj och vänner. Rollfigurerna åldras under spelets gång och när liemannen framträder vet man att döden är nära. Men åldrandet kan fördröjas genom en magisk dryck. Se där ett uttryck för vår tids önskan om evigt liv.

KARIN DERN är intendent vid Nordiska museet.

Gåsspelet

NM.0327573. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

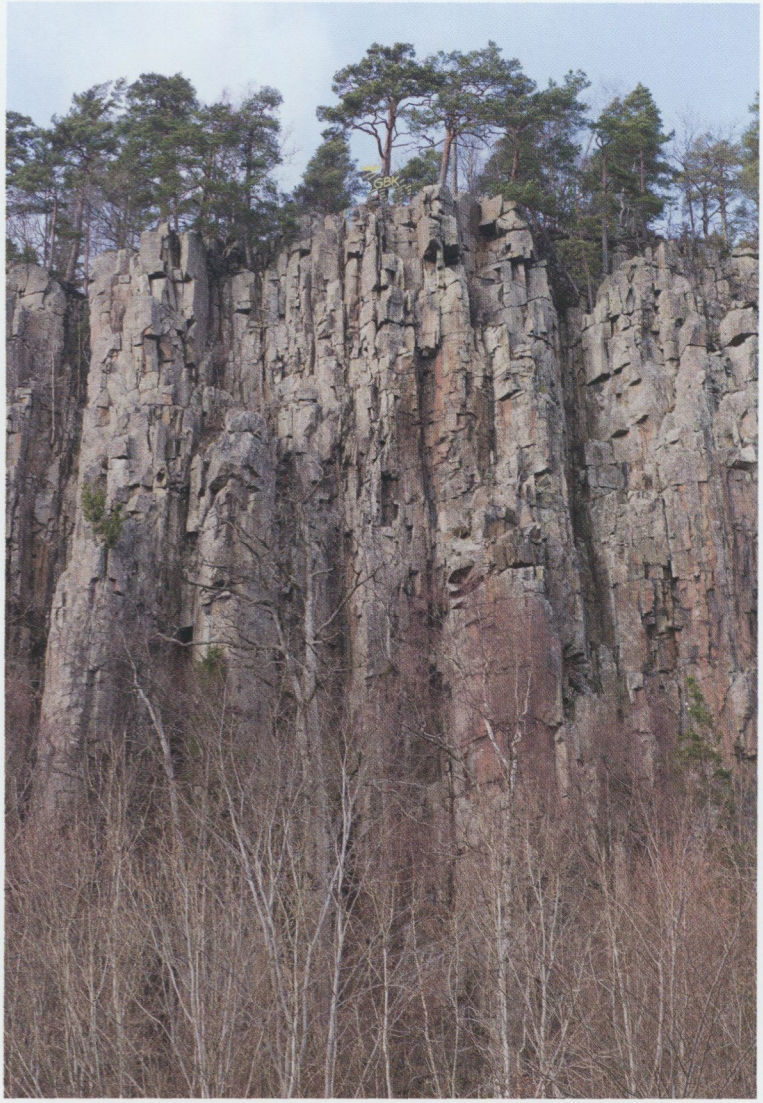

Det branta stupet på sydvästra sidan av Halleberg – ett av många stup som, enligt traditionen, ska ha använts för att störta gamla och sjuka i döden.
Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075603).

Ätteklubba och ättestupa

Seglivade myter

CECILIA HAMMARLUND-LARSSON är intendent vid Nordiska museet och var sakkunnig i utställningen *Gamlingar* 2014–2015.

»När de gamle vart åtteti år å varken hörde eller så, så slo de ihjäl döm, för dä var ont ätter föda.« Så berättade en 92-årig man 1931 för Gunnar Granberg, medarbetare vid Landsmålsarkivet i Uppsala. Året därpå fick Granberg höra att det på kyrkvinden i Tidersrums kyrka i Östergötland fanns en »släktklubba«, en kraftig träklubba försedd med ett långt skaft. Om denna berättades: »Då när di vart gamle då slo di ihjäl döm mä den. Dä va ett allane långt skaft; då skulle hele släkta hålle i den när di slo te.« Det var de gamla på ålderdomshemmet som berättade detta. Och mycket riktigt – på kyrkvinden hittades en träklubba med långt skaft. Klubban kom senare att hamna i Nordiska museets samlingar. Det långa skaftet förklarades alltså av att hela släkten, ätten, gemensamt skulle utföra dådet och därmed ta ett kollektivt ansvar för handlingen.

Vad är en ätteklubba? Har man verkligen någonsin slagit ihjäl gamla människor med en träklubba – eller knuffat dem utför ett brant stup, en ättestupa? Har det existerat en sedvänja enligt vilken de gamla själva skulle ha valt att kasta sig utför ättestupan? Dagens historiker svarar nej på frågan. Några belägg finns inte, det rör sig istället om en tradition som saknar verklighetsgrund. Förmodligen

har den sitt ursprung i den isländska Gautreksagan, som kan dateras till 1200-talet och som nedtecknades på 1400-talet. I Sverige blev den känd två hundra år senare. Sagan genrebestäms numera som en *fornaldarsaga*, dvs. en skämtsaga full av överdrifter och drastiska skildringar, avsedd att roa och locka åhörarna och läsarna till skratt. 1600-talets historiker, som gärna använde sagan som historisk källa, spred dess uppgifter om »aetternis stapni« vidare.

I Erik Dahlbergs *Suecia antiqua et Hodierna* (1705) finns så en påstådd ättestupa avbildad. Erik Gustaf Geijer tog upp temat i del två av den mycket spridda *Svenska folkets historia* (1832), där han skrev: »De ålderstigne störtade sig utför höga klippor, som deraf kallas Ättestupor«, och vidare: »Inhemska sägner förmäla äfven, att om någon af ålder blef sängliggande och skröplig, slägtingarne församlat sig och med klubba ihjelslagit honom.« Att Geijer angav *sägner* som källa för uppgifterna hindrade inte att såväl ättestupan som ätteklubban av många läsare uppfattades som en historisk realitet. I sockenbeskrivningar användes den för att förklara märkliga platsnamn och dramatiska klippformationer. Det dröjde heller inte länge förrän ättestupan hamnade i skolböckerna. I *Sweriges historia. Försök till Lärobok för skolans lägsta klasser*, i kapitlet »Landets utseende och folkets seder och bruk under hedniska tiden«, fick barnen läsa: »Den, som blifvit swag af ålder, förkortade lifwet derigenom, att han lät stinga sig med spjut eller ihjälslå sig med klubbor, eller störtade han sig utför ättestuporna.« På så sätt införlivades ättestupet och ätteklubban i det kollektiva minnet och blev så småningom också till folklore.

I arkiven finns i dag många uppteckningar om både ättestupor och ätteklubbor. Av dem framgår det att föreställningen ofta användes för att kontrastera den hedniska tiden mot det samtida kristna samhället där mord och självmord var förbjudna. Det var något man gjorde förr men inte nu – ett »förr« som emellertid var mycket opreciserat, om än alls. Ibland nämns just den »hedniska« tiden, men ibland är tidsangivelserna så vaga att det är högst osäkert huruvida man menar att ätteklubbor och ättestup använts och varit i bruk också under de senaste hundra åren. I flera upp-

Träklubban (NM.0197292) som förvarades på kyrkvinden i Tidersrum i Östergötland kom till Nordiska museet 1934. Enligt traditionen på platsen var detta en så kallad »dö-klubba«, dvs. en klubba som användes för att slå ihjäl gamla med. Vad den verkligen har använts till är okänt. Kanske till att ge kyrkklockan en dovare klang? I bakgrunden stupet på Halleberg. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

teckningar framskymtar också tanken att man i andra socknar haft ätteklubba och ättestupa, men inte i den egna. Alltså tankegången att *andra har utfört fasansfulla och brottsliga handlingar, men inte vi.*

Just därför att föreställningen fanns blev den också ett tacksamt redskap, ett slagträ, att använda i 1900-talets debatt om åldringsvården. Mest känd för att ha använt ättestupan och ätteklubban som argument är författaren Ivar Lo Johansson. »Det äldsta ålderdomshemmet var ättestupan«, skrev han polemiskt 1952 i boken *Ålderdoms-Sverige. En stridsskrift*, i vilken han gick till storms mot ett riksdagsbeslut från 1947, enligt vilket staten skulle satsa på en utbyggnad av ålderdomshemmen, de tidigare fattigstugorna. Ivar Lo Johansson ville i stället se en utbyggnad av hemvården för äldre och sjuka. Hans jämförelse mellan ålderdomshemmen och fattigstugorna var drastisk men hade verkan. Riksdagsförslaget lades på is. I stället inleddes uppbyggnaden av hemtjänsten och en satsning på moderna pensionärshem.

Historikern Birgitta Odén använder i artikeln »Ättestupan – myt eller verklighet?« föreställningen om ättestupan och ätteklubban som utgångspunkt för en analys av och diskussion om hur historiska myter har använts som argument för att förändra samhället. Hon reflekterar därvid över historikerns ansvar för att avslöja myter som just *myter*. Risken finns att myter används för politiska syften. Uppfattningen om mytens innebörd kan snabbt skifta och det gör den farlig, understryker Odén. Ivar Lo Johansson använde myten i sin kamp för att förbättra de äldres levnadsvillkor. Men vad skulle hända om myten i stället gavs en omvänd innebörd, dvs. går från att användas som ett exempel på äldre tiders råa grymhet till att tjäna som positiv förebild, som en lösning på hur vi ska ta hand om gamla i livets slutskede? Naturligtvis inte så att vi plötsligt skulle börja störta de gamla och orkeslösa ut för bergsstup. Men för att ge uttryck för inställningen att åldrandet och åldringar utgör ett problem, en belastning för samhället. Eller, mer drastiskt, som argument för eutanasi. Just på detta vis är myten farlig – för att den kan brukas för olika syften, ges politisk sprängkraft, rättfärdiga beslut, legitimera maktutövning.

Vad säger det om vår egen tid att ättestupan och ätteklubban än i dag dyker upp i debatten om hur vi ska vårda och ta hand om våra äldre? Kanske att historisk analys kan kommuniceras bättre. Historiker säger *inte* att det *aldrig*, i något samhälle, har förekommit att äldre och sjuka har dödats för att de har ansetts ligga familj eller släkt till last. Förmodligen har det skett i enstaka fall. Det man framhåller är i stället att det inte finns några historiska belägg vare sig för att detta har varit en utbredd sedvänja eller för handlingar som varit godtagna eller sanktionerade av samhället eller stämt överens med människors moraluppfattning.

I både reklam och genom vuxnas agerande framställs rakningen som ett steg in i vuxenvärlden. Som en initiationsrit där pojkar blir män i samma stund som de för rakhyveln till den fjuniga hakan, såsom de sett sina pappor göra så många gånger förr. Och där flickor blir kvinnor i samma stund som de tar mammas rakhyvel från badrumshyllan för att raka fram normens hårlösa kropp.

Vägen till att bli vuxen går genom gränslandet puberteten. Det är där vi utvecklar de tydliga kroppsliga drag som förvandlar oss från barn till vuxna, från pojke till man och från flicka till kvinna. En av dessa förändringar är håret. De fjun som sedan fosterstadiet täckt vår kropp förändras och blir mer framträdande. Somliga ser fram emot detta, som en bekräftelse på att de blivit vuxna, medan andra upplever en stor vånda.

Var på kroppen detta hår förväntas finnas, och på vem, avgörs inte bara av biologin utan också av djupt rotade normer gällande kvinnligt och manligt – normer som vi har utvecklat under 2–3 miljoner år, dvs. alltsedan människans pälsbeklädnad började glesna och kvinnans kropp kom att förlora mer päls än mannens. Normen som råder i dag är tydlig: män ska ha hår, det är manligt, men det är också tillåtet att behålla eller ta bort hår utan att manligheten rubbas. För kvinnor lämnar normen ingen motsvarande valfrihet: en kvinnas kropp ska vara hårlös med undantag av huvudhår, ögonbryn och ögonfransar.

Uppfinningsrikedomen kring att få bort det bortvalda eller oönskade håret är och har länge varit stor och präglar såväl forntidens slipade flintaskärvor som vår tids lasermaskiner. Däremellan har rakknivar och rakhyvlar vunnit stor popularitet. Den första säkerhetsrakhyveln för män tillverkades 1762. Sedan 1915 marknadsförs särskilda rakhyvlar för kvinnor.

Ett föremål som en rakhyvel kan vara oerhört laddat för barnet i dess kliv över tröskeln till vuxenlivet. I citat som dessa, hämtade från ungdomar i anslutning till utställningen »Hår« på Nordiska museet 2013, märks stolthet och samhörighet sida vid sida med rädsla över att inte passa in i vuxenvärldens normer:

Ung man: »Jag har inget skägg eller mustasch. Dom flesta i min klass har ju skägg. Vad är det för fel på mig?«

Tjej över 15 år: »Jag är så hårig … Hur mycket jag än rakar får jag aldrig så där slät och vacker hud som många andra tjejer … Jag är aldrig barbent … inte ens när jag är ensam hemma. Kroppsbehåring är så hämmande, den har verkligen lagt hinder för mig i mitt liv och orsakat så många negativa känslor och tankar … Om en ande dök upp och gav mig tre önskningar, skulle jag önska mig hårfri hud innan jag önskade fred på jorden.«

CECILIA WALLQUIST är intendent vid Nordiska museet.

Rakhyveln

NM.0315439. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Ålderdomshemmet i Nybble stod klart 1904 och placerades vid sjön Öljaren strax söder om den gamla fattigstugan. Flygfoto från 1930-talet (NMA.0073955). Fotograf okänd, © Nordiska museet.

Från fattigstuga till ålderdomshem

Två byggnader på Julita gård

FREDRIK EHLTON är byggnadsantikvarie vid Nordiska museets avdelning Julita gård.

Synen på fattiga, gamla och sjuka har förändrats över tid. Redan det faktum att alla dessa grupper länge innefattades i begreppet *fattigvård* ställer en del frågor som lånar sig till historiska studier och jämförelser. Hur har man alltså sett på fattig- och äldrevård i Sverige? Vilka var det som fick vård och under vilka förhållanden levde de? I den här artikeln ska jag försöka belysa dessa frågor utifrån två byggnader på godset Julita gård i Sörmland.

»Huru skal iag wedergella Herranom«, står det skrivet på godsets huvudbyggnad. Citatet är från *Psaltaren* (116:12) och fortsätter: »allt det goda han mig gör«. Samma ord inleder ett donationsbrev som Axel Gottlieb Palbitzki skrev 1742 gällande 6 000 daler kopparmynt, placerade i hemmanet Lilla Åby i Slaka socken, vars årliga ränta skulle gå till den nyuppförda fattigstugan i Nybble i Julita socken. Vid sekelskiftet 1900 uppförde Arthur Bäckström, som då ägde godset, ett nytt ålderdomshem vid Nybble. Dessa två byggnader har ingalunda tystnat utan talar till oss än i dag.

Skröpelige, gamle och fattige

Vården av de fattiga i samhället har sedan medeltiden skötts av kyrkan. Det ansågs inte som en skam att vara fattig eller att inte klara sig själv. Fattigdom var en olycka som berodde på Guds vilja. Det var en dygd att hjälpa de behövande, ett sätt att sona för sina synder. I och med reformationen i Sverige på 1500-talet förändrades detta synsätt. Rikedom började nu anses som ett tecken på Guds nåd och fattigdom betraktades som ett personligt misslyckande. Detta synsätt förändrades något under 1600-talet då de väl bemedlade istället skulle visa tacksamhet mot Gud genom att hjälpa de fattiga. Ansvaret för de fattiga fördes över från kyrkan till staten och det var även under 1600-talet som den första reglerade fattigvårdsförordningen dök upp. I praktiken var det fortfarande socknarna som bedrev verksamheten, men då ingen direkt reglering fanns skedde det i mindre omfattning. Först i 1734 års lag tvingades församlingarna att uppföra fattighus.

I Julita socken var det framför allt en präst vid namn Laurentius Zander som under 1720-talet arbetade för fattigvården. Gång på gång påpekade han att fattigstugan i socknen var förfallen och behövde stora reparationer. Vid tidpunkten fanns alltså en fattigstuga i Julita och prästen fick slutligen sin vilja igenom då en ny fattigstuga uppfördes i och med Julita gods ägare Axel Gottlieb Palbitzkis donation 1742. Byggnaden uppfördes i tegel och försågs med fönster, vilket ansågs som en klar förbättring mot den befintliga. Samtidigt uppfördes även en skolbyggnad i Risinge, bara någon kilometer från fattigstugan. Perioden innefattade alltså en större satsning på vård av både barn och äldre i ett tidigt skede. Den svenska folkskolestadgan kom först hundra år senare.

Enligt donationsbrevet skulle fattigstugan ha en föreståndarinna som helst var änka eller ogift samt saknade små barn att ta hand om. I stugan fanns plats för fyra stycken »skröpelige, gamle och fattige« att bo och få underhåll. De boende kom från Axel Palbitzkis torp och hemman.

Nybble gamla fattigstuga, återställd till så som den såg ut vid mitten av 1700-talet. Fotografi från 1945. Foto: Olof Ekberg, © Nordiska museet.

Vårdens utformning

Hur fattigvården skulle skötas har sedan länge varit en stor fråga som lösts på olika sätt. Innan de (för kommunerna) mer tvingande förordningarna kom på 1800-talet fanns fyra huvudprinciper för hur de äldre skulle försörjas och vårdas då de inte längre kunde sköta sin gård. Gårdsinnehavare kunde skriva ett så kallat undantagskontrakt med efterträdaren. I kontraktet reglerades deras framtida försörjning och de kunde ställa krav på bostad, uppvärmning, livsmedel och omvårdnad. Företeelsen förekom bland såväl självägande bönder som godsens arrendebönder. En annan form var att de äldre och egendomslösa bodde med sina barn. De vuxna barnen var skyldiga enligt lag och tradition att ansvara för sina föräldrar. Ogifta barn ingick också i ansvaret, och för samhället var detta en viktig vårdresurs. Enligt en tredje reglering bar även arbetsgivare ett visst ansvar och dessa fick då inte förskjuta den som inte längre klarade av sitt arbete. Dessutom skulle skälig försörjning utgå till den anställde, förutsatt att den anställde oavbrutet hade arbetat för arbetsgivaren sedan de var trettio år fyllda och fram tills arbetsförmågan upphört.

Det sista alternativet till fattigvård utvecklades under 1800-talet i form av den kommunala fattigvården. Kommunernas ansvar reglerades av en statlig ramlagstiftning som infördes 1848 och de fick stora friheter att själva utforma sin fattigvård. Den fattige kunde inte överklaga om det fanns brister och kommunen hade även rätt att sätta vårdtagaren i arbete.

Ålderdom och *fattigdom* var ända in i modern tid två begrepp som gick hand i hand. De äldre som hade sin egen gård, eller ett arrendekontrakt som gick i arv, kunde genom undantagskontraktet säkra sin ålderdom och fick då ofta bo i ett mindre hus på gården, det så kallade »undantaget«. Detta kan möjligtvis jämföras med dagens pensionsförsäkringar. De egendomslösa, till exempel drängar och pigor som arbetade hela sina liv på en gård, fick istället förlita sig på fattigvårdssystemet. Det var dessa som inackorderades, gick rotegång eller hamnade i fattighuset. Det gällde alltså att noga för-

bereda sig inför att bli gammal, annars var risken stor att man blev fattig när man inte längre kunde arbeta.

Vem var fattig? Människorna i fråga hade i de flesta fall inte valt sina livsöden och saknade till stor del arbete och givetvis egendom. Det fanns även människor som valde att inte arbeta. Dessa »lösdrivare« betraktades med misstänksamhet av samhället och behandlades som kriminella. Lösdrivarna kunde sättas i tvångs- och straffarbete på speciella inrättningar som genom disciplin och hårt arbete skulle forma dem till produktiva människor.

Fattigunderstöd kunde ges i pengar eller i natura. På landsbygden kunde detta te sig på lite olika sätt, bland annat genom utackordering till någon som fick betalt för att ta hand om den behövande. Fördelningen kunde ske genom en sorts bakvänd auktion. Den som bjöd lägst, dvs. krävde minst pengar för att ta hand om den behövande, vann budgivningen. En annan understödsform var så kallad rotegång. De fattiga gick då runt i grupper mellan olika gårdar som i turordning tog ansvar för dem. På så sätt undvek kommunerna inackorderingsavgiften och därför var rotegång vanligt i de allra minst bemedlade kommunerna. En sista form av understöd skedde genom de så kallade fattighusen. Äldre, sjuka, sinnesjuka och även föräldralösa barn samlades på landsbygdens fattighus.

De människor som bodde ute på gårdarna och inte ägde någonting kallades *hjon*, ett begrepp som också kunde innefatta familjemedlemmar. Drängar och pigor som arbetade för en husbonde på en gård kallades *tjänstehjon*. Även inom fattigvården fanns olika begrepp för de människor som vårdades. *Inhyseshjon* kallades de som togs om hand genom inackordering, *rotehjon* innefattade de som gick rotegång och de som bodde i fattighuset benämndes *fattighjon*.

I den ekonomiska redovisningen för fattigvården i Julita från mitten av 1800-talet utgick fattigvården på tre olika sätt. Det så kallade fattiguttaget delades upp i första, andra eller tredje klassens fattigvård. De behövande fick alltså antingen helt, halvt eller del av fattiguttaget. De med helt uttag var boende i fattighuset. De som fick halvt eller del av fattiguttag bodde inhysta i något av tor-

pen på ägorna. Uttaget bestod av mjöl, potatis, sill och salt. Även kontanter delades ut till de fattiga.

Anders Karlsson, som föddes 1861 i Julita socken, meddelade i en intervju att de boende i Nybble fattighus fick gå ner till Julita gård och hämta sitt mjöl, sill, ärter samt sin kontanta ersättning var tredje månad. Var tredje dag hämtade de mjölk. De som delade ut varorna kallades fattigfogdar och valdes årligen på en julstämma. De boende i fattighuset åt i sina sängar då det inte fanns något bord. Föreståndarinnan och hennes familj åt vid en långbänk. Under 1860-talet var det bara sex till åtta personer som fick helt fattiguttag och därmed bodde i fattighuset. Resten, ett trettiotal, var inhysta ute bland torpen och arrendegårdarna.

Vid mitten av 1800-talet hade fattigstugan i Nybble slitits hårt sedan den uppfördes på 1700-talet. Man genomförde då en stor modernisering och upprustning, som även bidrog till att fler boende kunde placeras i stugan. En innervägg togs bort och den före detta förstugan sammanslogs med det större rummet. En ny mindre förstuga byggdes till och nya fönster sattes in i byggnaden. Det befintliga torvtaket ersattes av ett tegeltak.

Förutom den lilla putsade fattigstugan i Nybble användes ytterligare en byggnad för äldrevård, nämligen Nybble Västergård. I Nybble fanns under 1800-talets andra del fem olika boställen. Förutom Västergården fanns Nybble soldattorp, torpet Utsikten, fattigstugan samt Nybble Östergård. På Västergården bedrevs från början jordbruk som arrendegård under Julita och beboddes före 1800-talets mitt av två familjer. På 1860-talet flyttade ett antal änkor in i byggnaden som inhyseshjon. Antalet varierade men hölls till omkring sex stycken änkor som i vissa fall hade barn med sig. Rent administrativt fick de helt fattiguttag och tillhörde med andra ord fattighuset.

Fattigstugan och Västergården har alltså fungerat parallellt med varandra. Generellt bodde de som var sjuka eller handikappade i fattigstugan och de äldre i Västergården. Änkorna spann lin och stickade strumpor, och de hjälpte även till med gårdens tvätt och slakt.

Fattigstugan i Nybble som den såg ut 1849–1945. Fotografi från 1930-talet. Fotograf okänd, Nordiska museet.

Nybble Västergård användes som komplement till fattigstugan under slutet av 1800-talet. Gården revs på 1960-talet. Fotografi från 1942. Foto: John Granlund, © Nordiska museet.

Fånig, svag eller ofärdig

De människor som på något sätt hamnade inom fattigvården vid Julita har inte lämnat några större spår efter sig. De som bodde i fattighuset var ofta människor i samhällets periferi som på olika sätt saknade ett socialt skyddsnät. Individerna kan skönjas i husförhörsböckerna, där beskrivningarna av deras tillstånd kort framgår. I Nybble fattighus möter vi Anna som var »venerisk«, den »ofärdige« Pehr, Lars-Gustaf som var »fånig« och pigan Catharina som var »svag till förståndet«. Begreppen speglar inte bara en tidsspecifik människosyn utan hade även en byråkratisk funktion. De låg nämligen som grund till beslut om huruvida personen i fråga var berättigad till skattelättnader eller skulle befrias från skatt helt.

I husförhörsböckerna möter vi också tragedier som när Lars »Långe-Lars« Ersson misshandlade en annan boende i fattigstugan samt slog ut samtliga fönsterrutor. Efteråt sprang han ut och dränkte sig i brunnen. I husförhörsböckerna möter vi samtidigt tecken på givmildhet, som när gamla pigan Lena-Stina »underhålles av hela socknen«.

Det livsöde som kanske berör mest är Brita Jonsdotters. I husförhörsböckerna som berör fattigstugan vid Nybble framkommer att hon »född ett oäkta, dödfött barn, och ett som är dödt«. Brita föddes själv i mars 1795 vid Gimmersta gård. Hennes föräldrar, Karin Andersdotter och Johan Johansson, var gifta och fick även fyra söner. Familjen bodde på torpet Lund och Johan arbetade på Gimmersta. Några år efter att Brita föddes flyttade familjen till torpet Stenstugan och Johan började arbeta som snickare. Hennes mor dog i kallbrand när Brita var 14 år gammal. Fadern avled bara ett par år senare av hög feber. När hon kommit upp i arbetsför ålder bodde hon på Berga och vid 27 års ålder flyttade hon till Lövhagen och blev piga. 1833 blev hon gravid, med vem nämns inte i källorna. I samband med detta flyttade hon till torpet Kulan där hon i december samma år födde en pojke som var död vid födseln. Barnet beskrivs som »oäkta« då Brita inte var gift.

Vad det var som hände på Lövhagen framkommer inte av källorna. Möjligen var det någon av brukarna där som var fadern till bar-

net. Inom det patriarkalt styrda tjänstefolkssystemet förekom sexuella övergrepp, mycket på grund av den maktrelation som fanns mellan tjänstefolket och bönderna. Kort efter förlossningen flyttade hon till Skalltorp, men återvände till Lövhagen under samma år 1834. Där stannade hon som piga fram till 1858 då hon flyttade till fattighuset i Nybble. Tio år senare dog hon i lunghinneinflammation, 74 år gammal. Brita gifte sig aldrig, drabbades av två fosterdödsfall och saknade möjlighet till vård när hon blev äldre och inte längre kunde arbeta. Hennes bröder verkar heller inte ha brytt sig om henne då. Brita Jonsdotters liv är ett tragiskt exempel på de människoöden som funnits i Nybble fattigstuga.

Fler inblickar i de boendes liv finns i ett brev skickat 1896 till godsägare Arthur Bäckström med klagomål på hur föreståndarinnan skötte verksamheten. Brevet skrevs av Charlotta Larsson, vars bror Gustaf bodde i fattighuset, och vittnar om att förhållandena i fattigstugan verkar ha varit minst sagt bristfälliga mot slutet av 1800-talet. Hon ansåg att föreståndarinnan var vårdslös och krävde nödvändiga åtgärder för en förbättring. Då systern var på besök kände hon inte igen sin bror – han var täckt av smuts och bar trasiga kläder, och naglarna hade växt in i tårna på honom på grund av bristande vård. Sängkläderna hade inte tvättats på mycket länge och väggarna kryllade av ohyra. Maten var inte bättre den. Varje dag ställdes en gryta med kokt potatis in, som skulle räcka till samtliga boende hela dagen. Systern hade även synpunkter på klosetterna, som fanns i rummet. Hennes bror tömde dessa varje dag men klarade inte av att hålla dem rena. Därför spred sig en vidrig stank i rummet. I Charlottas brev fortsätter kritiken mot föreståndarinnan – som hette Anna Lotta Larsdotter – och systern menade att hon mest satt inne på sitt rum och drack kaffe hela dagarna samtidigt som Gustaf fick mögligt bröd. Gustaf flyttade in i fattighuset 1895 efter att hans hustru Johanna avlidit på grund av lunghinneinflammation. Han bodde kvar fram tills det att Nybble fattighus slutade att användas och det nya ålderdomshemmet uppfördes. Då flyttades han dit tillsammans med övriga boende i fattighuset. Gustaf avled 1906, 89 år gammal.

På väg mot välfärden

Både fattigstugan och Västergården, som båda användes för fattigvården vid Julita, var alltså i dåligt skick vid sekelskiftet 1900. Samtidigt hade nya tankar vuxit fram i Sverige om hur vården av fattiga och äldre skulle skötas – en förändring var på gång. På Julita gård ville man förbättra förhållandena för de behövande, och precis som femtio år tidigare, då fattigstugan rustades upp, skedde en klar förbättring av boendet. Denna gång var det ägaren Arthur Bäckström som gjorde en storsatsning på fattig- och äldrevården i Julita. En ny byggnad uppfördes i Nybble, längre ut mot sjön Öljaren. Det nya ålderdomshemmet uppfördes i tegel och timmer och fasaderna putsades. Byggnaden utformades som en herrgård med fjorton enkelrum, samlingssal och ett stort kök. Potatisland och fruktträdgård bredde ut sig ner mot vattnet. Byggnationen påbörjades 1902 och byggmästare var mjölnaren Alfred Gustafsson som även uppförde museet och kyrkan på Julita gårds skans. När de boende i fattighuset flyttades över till ålderdomshemmet 1904 måste skillnaden varit enorm.

Föreståndare för det nya ålderdomshemmet blev det gifta paret Frans Wilhelm Andersson och Johanna Charlotta Karlsson. Båda kom ursprungligen från Björnlunda socken i Sörmland. Frans arbetade hela sitt liv med hästar som stalldräng och fodermarsk. Johanna tillbringade ett år på en nämndemannagård där hon fick utbildning, följt av ett examensbevis. Hon arbetade sedan som piga fram tills de gifte sig 1876. 1883 flyttade de till Julita och från 1904 drev de verksamheten på Nybble ålderdomshem, där de också bodde.

I och med den förändrade inställningen i samhället, när fattigvården ersattes av äldrevård, tog staten mer ansvar för de behövande. 1918 kom en ny fattigvårdslag där förutsättningarna för de som vårdades inom systemet blev avsevärt bättre än de varit sedan slutet av 1800-talet. Kommunalförvaltningarna hade mer inflytande i fattigvården. I Julita hade det fattigvårdssystem som funnits sedan 1742 spelat ut sin roll och avskaffades 1921.

Fattigvården i äldre tider är på många sätt intressant. Från att

det handlade om ett rättfärdigande och en personlig uppgörelse med Gud till att ansvaret nästan helt flyttade från den enskilda människan till samhället och staten. De få platser som fanns i fattigstugan i Nybble var ett tecken på att det sociala nätverket spelade stor roll i dåtidens omhändertagande av fattiga eller människor som inte kunde ta hand om sig själva. Vid flertalet arrendegårdar inhystes fattiga som tjänstehjon. Det var alltså inte vem som helst som hamnade på fattigstugan utan först och främst människor som inte kunde ta hand om sig själva. De kunde vara sjuka, både psykiskt och fysiskt, eller gamla. De saknade även det sociala skyddsnät som fanns i det äldre samhället. Detta gällde till exempel Brita Jonsdotter, som miste två barn. Eller den »ofärdige« Pehr som led av ett fysiskt handikapp. Ensamma möttes de i fattigstugan och bildade på så sätt en gemenskap. Berättelserna om deras och andras liv bildar tillsammans en värdefull historia, en väv av livsöden, där byggnaden utgör den fysiska minnesbärare som gör historien tydlig för oss i dag.

Fattigstuga som besöksmål

Julita gård donerades till Nordiska museet 1941 i samband med att den siste private ägaren, Arthur Bäckström, avled. Många av godsets byggnader och lokaler ställdes då i ordning för visningsverksamhet. Fattigstugan hade stått övergiven sedan seklets början och var i förfallet skick men i museets regi skedde 1945 en stor omdaning av byggnaden. Vid den tidpunkten fanns en vilja och restaureringsideologi som sade att man skulle visa byggnadens ursprungliga utformning. 1800-talets renovering fick stå tillbaka i berättelsen om fattigvårdens historia på Julita gård. Samtliga delar från renoveringen 1849 revs bort, rummet delades åter av med en vägg och tegeltaket ersattes med torv. Den i dag befintliga fattigstugan berättar alltså inte bara om hur man såg på restaurering och utan också om vilken historia som skulle förmedlas vid mitten av 1900-talet.

Det kan diskuteras om återställandet på så sätt kan ses som del

av byggnadens kulturhistoriska värde. I vilket fall är det en av faktorerna som måste vägas in när man nu återigen genomför restaureringar av byggnaden. 2014 påbörjades åtgärderna genom att torvtaket lades om. Framöver kommer även interiören att restaureras. Det som i dag vårdas är alltså egentligen återställandet 1945. Att återställa byggnaden till 1849 års renovering skulle kräva mer omfattande ingrepp och också innebära att delar av byggnaden rivs – delar som berättar en historia.

Vilket värde skulle en sådan procedur ha? En byggnad är nästan aldrig helt oförändrad utan snarare alltid ett sammanhang av olika tiders förändringar. Dessa kan jämföras med trädets årsringar: de bildar lager som var och för sig skapar en helhet. Varsamhet i dagens restaureringar handlar kanske inte så mycket om rätt eller fel utan mer om att föra en diskussion kring byggnadens historia och att, genom detta, kunna precisera vad som är viktigt att bevara. Under alla omständigheter kommer Nybble fattigstuga, genom restaureringen, att återigen bli tillgänglig och förmedla ett litet stycke av fattigvårdens historia i Sverige.

På Lill-Skansen finns en maskin där barnen kan lämna sina nappar när de är stora nog att klara sig utan dem. Nappen stoppas in i ett hål och far sedan iväg på en liten släde och hamnar till slut inne hos katterna, som bor i ett kök skapat av Pettson och Findus upphovsman Sven Nordqvist och formgivaren Thor Svae. Varje år lämnas tusentals nappar på Skansen och nästan lika många barn – somliga har med sig flera – går därifrån nöjda och glada.

Idén om ett zoo för barnen väcktes när Skansen behövde förnyas med fler attraktioner för att locka besökare. Lill-Skansen invigdes 1955 av Lillprinsen och blev en omedelbar succé. Det låg då norr om Bergsmansgården men har senare flyttats mot Skansen mitt. Den nuvarande anläggningen, den tredje i ordningen, stod färdig 2012.

Själva nappmaskinen har en föregångare i de nappgirlanger som Kerstin Johansson, förman för Lill-Skansen under de tidiga åren, gjorde av kvarglömda nappar och som fungerade som leksaker i mötet mellan barnen och djuren. Samtidigt är maskinen en variant på en tradition. Vissa barn skickar sina nappar till tomten i utbyte mot julklappar, andra ger dem till en nappfé och får en present, andra åter hänger upp dem i ett nappträd någonstans.

Vad är det egentligen som händer här? Varje barn och förälder som är med vet att nappbortlämningen är någonting betydligt mer än en rolig händelse. Nämligen att barnen självmant, visserligen med stöd från sina föräldrar, valt att genomgå en viktig fas mot att utvecklas till självständiga individer.

En övergångsrit är en ceremoni som markerar en passage mellan två stadier i den mänskliga livscykeln. Det sker tydligt vid dopet men också vid exempelvis studentexamen, där eleven övergår från ungdom till att vara vuxen, med mössan som symbol på huvudet. I den här kategorin kan nappbortlämningen på Lill-Skansen placeras – såsom en icke-religiös rit. Med nappen utom räckhåll har barnet uppnått viss självständighet och kan klara livet utan just den sortens tröst. Närmast att jämföra med, historiskt sett, är kanske den övergång i äldre tider när barnet slutade med kolt i 4–6-årsåldern (se sid. 80). Även om dessa riter skiljer sig markant utåt sett, så har de en gemensam grund i att barnen genomgår en viktig fas i livet.

Varför har dessa övergångsriter utvecklats? Klarar vi inte av att genomgå förändring utan dem? Eller är det just de erfarenheter vi får genom dessa riter som förändrar och utvecklar oss som människor? Enligt den franske folkloristen Arnold van Gennep, som har definierat begreppet, är övergångsriter av den här karaktären påfallande lika över hela världen. Kanske är de rent av en del av att vara människa i ett samhälle.

ANNA KARIN ELDVIK är historiker.

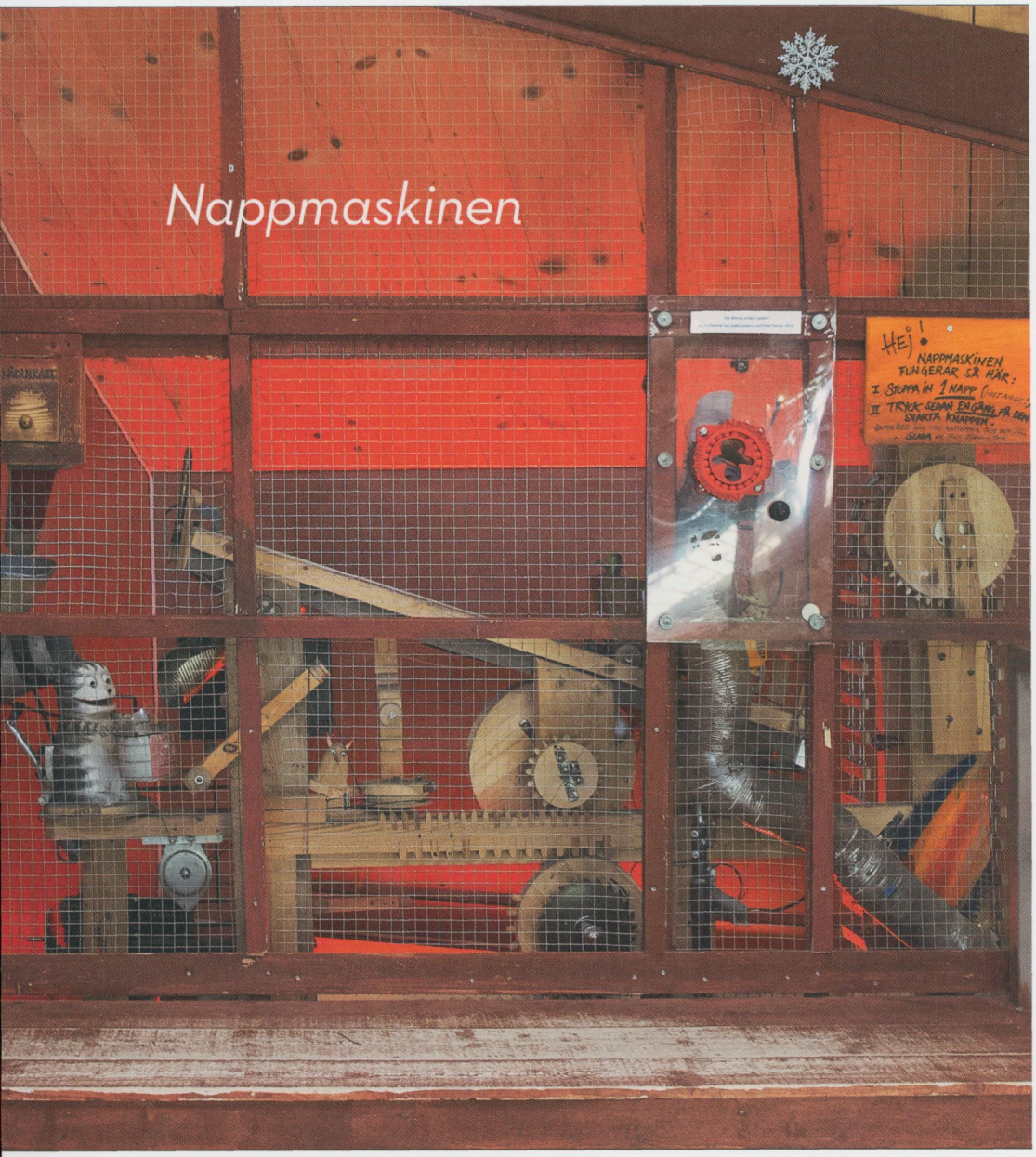

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Återger spegeln känslan av den egna åldern? Foto: Rolf Salomonsson, Nordiska museet (NMA.0042479).

Gammal är någon annan

Om övergångar, kläder och kroppens åldrande

KARIN LÖVGREN är etnolog och forskare vid Umeå universitet.

När blir man gammal? Är man gammal när man är 65, officiell pensionsålder? Eller tillhör man äldrekategorin redan vid 50–55? Gammal utifrån hur reklam och medier ser på ålder eller med utgångspunkt i arbetsmarknadens syn på människor? Är det först när man lämnar den så kallade tredje åldern, en period som frisk, rörlig, med ekonomiskt oberoende i form av pension som man är gammal? Och hur upptäcker man att man är det?

Forskare har anfört att det är under åren kring 50 och 60 som människor börjar få budskap från omgivningen om att de uppfattas som äldre. Det är en övergångsperiod då man fortfarande har ork men börjar bli varse kroppsliga krämpor. Hur vi betraktas av andra har betydelse för hur vi uppfattar oss själva. De här budskapen och påminnelserna gör att människor börjar fundera över åldrandet mer än tidigare under livet.

I den här artikeln ska ett antal intervjuade kvinnors berättelser om åldrande stå i centrum. 21 kvinnor i åldrarna 62–94 har intervjuats i en pågående forskningsstudie och från den framskymtar här några valda teman med fokus på erfarenheter från åldersspannet 60–75. Syftet är att undersöka kulturellt meningsskapande

kring åldrande, dvs. hur ålder tolkas och ges betydelse. Kläder i kvinnornas garderober har fungerat som igångsättare av berättelser om vardag, olika roller, om kroppen och hur den förändrats med åren samt tankar om klädstil och hur denna ändrats med tiden. Övergången till att både ses som och se sig själv som äldre kommer att utforskas. Det är en spännande fas av livet när historisk och biografisk tid flätas samman.

»Hur ser jag ut egentligen?«

Hanne, 63, berättar med skratt i rösten om när hon blev erbjuden rabatt på bussen och låtsades att hon trodde att det var ungdomsrabatt. »Nämen herregud, jag är långt över arton kära du« blev hennes kvicka replik. Hon nämner i samma andetag hur hon letade efter en spegel: »Hur ser jag ut egentligen?« frågade hon sig.

Likaså är det med häpnad i rösten som Kerstin, 72, berättar att hon upptäckt att folk reser sig för henne på tunnelbanan. »Det förvånar mig, för jag har inte trott att jag sett så gammal ut. Jag känner mig inte så gammal som jag ser ut. Men det är ju skönt, för det är jobbigt för mig som har ont i ryggen att stå.«

Kvinnorna berättar att de här situationerna påminde dem om att andra såg dem som äldre och att det var deras yttre som lett till att de uppfattats så. De blev *tillskrivna* ålder, ibland en annan än den de själva upplevde sig ha. Erbjudanden om åldersrabatt nämndes som en markör för att man lämnat en ålderskategori och inträtt i en annan. För flera var det ett steg mot att börja identifiera sig med den nya rollen som pensionär. Häpnaden över att andra ser en som äldre kan jämföras med hur de äldsta intervjupersonerna kunde säga, som Ellen, 94: »Jag har varit gammal så länge.« För henne innebär åldern inte längre att hon är på väg in i en ny kategori eller livsfas.

Påminnelser från omgivningen om att den uppfattade en som äldre var en signal om åldrandet. Kvinnorna berättade också om tillfällen då de fått syn på sig själva i ett skyltfönster eller en spegel och kommit på sig med att tänka: »Vem är den där gamla kvin-

nan?« eller »Å, vad sur och arg jag ser ut, fast det inte är så jag känner mig«. Upplevelsen vittnar om främlingskap inför spegelbilden som inte återger den egna inre känslan av ålder. En annan vanlig föreställning är att man känner sig ha en viss ålder, och så går åren, kroppen åldras, men man upplever sig fortfarande som lika ung eller gammal.

Precis som i andra intervjuundersökningar av åldrande, återkommer uppdelningen i känsla och kropp i mina intervjuer. Som då Lena W, 86, säger: »De dagar jag mår bra så tänker jag mig inuti som inte mer än sextio år.« Hon förklarar: »Viljan inuti är ganska ung, men jag börjar ju känna att nu är jag tröttare. Så det håller väl på och tar slut lite grand nu det här. Men jag kämpar emot.« Hon beskriver den första tiden som pensionär som positiv. Hennes man som var något äldre var också pensionär. De var friska och hade ork. De reste mycket och hade en aktiv fritid. Men säger hon: »I den här åldern är jag inte riktigt glad åt kroppen« och vidare att »det är inte förrän de sista ett och ett halvt till två åren som kroppen börjat spöka ordentligt«. Hon fortsätter: »Kroppen hindrar mig att göra det jag vill.«

Beskrivningen kan tolkas som en tudelning mellan ett inre okroppsligt jag, och en yttre fysisk, åldrande kropp, som hindrar jaget.

Detta är kulturella föreställningar som har stor genomslagskraft genom att de tar fasta på en verklig känsla och ger ord åt den på ett sätt som gör människan begriplig inför sig själv och andra. De kulturella bilderna fångar en upplevelse av inre kontinuitet som överskrider tid. Vi känner igen tidigare versioner av jaget. Vi har inom oss såväl barnets som tonåringens och den vuxnes erfarenheter.

Det finns en motsvarande men omvänd upplevelse: förvåningen man kan känna då man bläddrar i ett fotoalbum. *Så unga vi såg ut! Oj, vad tiden har gått!* Till vardags blir de små utseendeförändringarna självklara. Man upptäcker inte själv hur fina rynkor cementeras och hur de silvriga stråna i håret tar över. Förvåningen över att spegelbilden inte återger känslan av ens ålder och förvåningen över att fotografiet har fångat ett yttre, yngre jag som inte längre finns

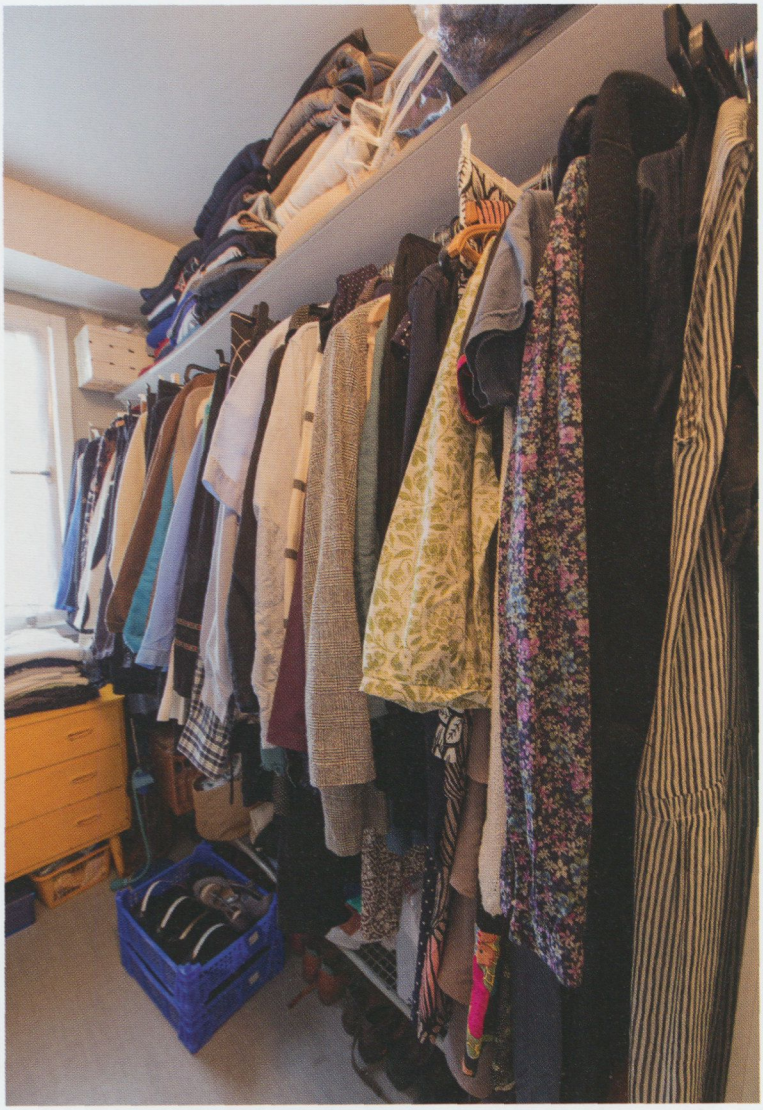

De flesta informanter i den aktuella undersökningen hade välfyllda garderober, ofta med kläder för olika versioner av det egna jaget. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075609).

rymmer motstridiga dimensioner av hur åldrande upplevs. I ena fallet förvåning över att jag har blivit äldre även om jag inte känner det så, i andra fallet en självklar vardaglig acceptans av tecken på åldrande, som man inte själv märker vare sig hos sig själv eller hos den nära omgivningen. I ena fallet ålderstecken som det enda som syns och som inte återspeglar det inre jaget, i andra ett självklart integrerande av åldersförändringar, en upplevelse av kontinuitet – där tidens gång förvånar genom retroaktiva upptäckter av detta. I båda fallen står det visuella i centrum för upplevelsen. Kroppen och dess förändring är hjärtpunkt i båda. Ofta upptäckte kvinnorna att de sågs som äldre genom att omgivningen läste av yttre ålderstecken, eller så kände de sig äldre genom den egna kroppens påminnelser i form av värk, nedsatt rörlighet och begränsad ork.

Betydelsen av *gammal* görs ofta till samma sak som kroppsligt förfall – medan ingen skulle definiera *barndom* eller *ungdom* enbart som ett fysiskt tillstånd, skriver Margaret Cruikshank i boken *Learning to be old* (2003). Det är viktigt att inte romantisera åldrandet genom att förneka sjukdomar, nedsatt förmåga till rörlighet och andra begränsningar. Det är också viktigt att inte medikalisera åldrandet och göra det enbart till en fråga om nedgång och förluster.

Kropp och kläder

Då det gäller kläder är kroppen också central: kroppen formas av kläderna, ett plagg kan hålla in, hålla upp, inverka på hållning. På motsvarande sätt formas kläderna av kroppen – byxor får knän, töjs ut, och slits efter kroppens rörelser. Med åldern förändras kroppen och det betyder att klädvalet förändras. Flera intervjupersoner berättade att de kämpade med sin vikt. Några hade gått ner i vikt som äldre, aptiten var inte lika god längre. Flera hade gått upp i vikt och försökte med diet och motion hålla kilona i schack. Att göra det var inte enbart en fråga om hälsa eller utseende. Det kan också förstås som nödvändigt ur ett identitetsperspektiv. Att slippa växa ur sina kläder och kunna fortsätta att använda plaggen är ett sätt att ha kontinuitet med tidigare versioner av sig själv.

Vikt och storlek, liksom kroppens form var återkommande teman i intervjuerna. Kroppen hade ändrat form med åren: magen putade, brösten hade sjunkit, armarna var lösare i hullet. Flera av kvinnorna underströk att de tyckte att äldre kvinnors armar är fula.

– Man känner ju så där att kroppen börjar långsamt förfalla. Men inte att jag, alltså jag känner mig inte så gammal till exempel.
– *Och med kroppens långsamma förfall, vad tänker du då på?*
– Då tänker jag på hur man ser ut, och att det hänger mera. Jag har en sån här sinnesjuk koppling, jag går inte ut med bara armar. Jag har en sån här lite nätt grej på, för jag står inte ut med det här. [...] Just det där, det ser urgammalt ut, förfall tycker jag. Alltså, jag bör inte tänka så, men det känns: fy fan, nu är livet...

Hanne, 63 skrattar lite medan hon berättar det här och visar den lilla boleron som hon alltid använder för att skyla sina armar. Hon avbryter sig så att orden »nu är livet« blir hängande, utan slut fast det är just ett slut som antyds.

Det beskrevs som självklart att äldre kvinnors armar bör döljas. Det var en internaliserad uppfattning och kvinnorna hade med åren gradvis gått över till att använda längre och längre ärmar och ha linne bara i mer privata sammanhang, som om sommaren, på landet.

För flera av kvinnorna hade också fötterna ändrats med åldern. Man hade värk, hallux valgus (snedställd stortå) och hade med åren fått allt sämre balans. Det här hade medfört att man tvingats byta skomodell, från skor med klack och smal tåkappa till stadigare skor, av en mer foträt modell. En del plagg särskiljer och visar fram kön mer än andra: det kan gälla plagg som kjol och klänning, men också skor. Skors form och framför allt klackens utformning och höjd framhäver kulturella sätt att iscensätta kvinnligt och manligt. Att kunna gå i högklackat representerar ett särskilt sätt att göra kvinnlighet – kroppens hållning och rörelsemönster förändras. Med stolthet beskrev en del av kvinnorna att de kunnat gå hur långt som helst eller dansa natten lång i högklackat då de var yngre. Man

var van vid klack, som hade blivit bekvämt. Att på grund av kroppens förändringar med åldern tvingas avstå från högklackat var en övergång som kvinnorna talade om med besvikelse och viss sorg.

Ytterligare ett bevis på vad skorna representerat fanns i det faktum att flera kvinnor hade sparat skor som de inte kunnat använda på mycket länge. Skorna beskrevs snarast som konstföremål: med kärlek pekades en klack, en vristrem, en tåkappa ut. Kvinnorna kom ihåg hur mycket skon hade kostat vilket jag tolkar som att inköpet representerat en uppoffring, man hade fått spara och försaka för att kunna unna sig skoparet.

Då Lena W, 86, talar om sitt utseende poängterar hon att det är viktigt att låta sin kronologiska ålder gälla. »Jag tycker man ska se ut som man gör i den åldern man är. [...] Fyller man 86 kan man inte se ut som när man var 60«, säger hon. För henne har utseen-

Fötterna ändras med åren. Fotvalv sjunker, foten blir bredare, balansen kanske sämre – och många behöver ändra form på skorna för att hantera kroppens förändring. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075610).

det aldrig varit det viktigaste, samtidigt som hon också beskriver sina armar som »fula« och livfullt beskriver hur hon tycker sig vara »jätteful« i det kalla ljuset hos hårfrisörskan. Men, fortsätter hon, då resonerar hon med sig själv och säger: »Tänk på det, du ser inte så tokig ut för att vara så gammal, det får duga.«

Flera intervjupersoner beskriver på likartat sätt förhandlingar de gör med sig själva då det gäller åldern. För dem är det viktigt att visa acceptans för den ålder man är i, att inte förneka den. Personer som gör det utmålades som »löjliga« eller »patetiska«, ertappade med att inte visa överensstämmelse mellan kronologisk ålder och klädstil. Utbudet i affärer, och vad som syns i medier, sågs som riktat mot ungdomar och kvinnorna kände sig ibland frustrerade som konsumenter. Det tyckte att det var svårt att hitta kläder som passade dem som äldre. Trots spänningsfältet mellan egen ålder och samhälleliga ungdomlighetsideal framstod det som viktigt att klä sig vuxet och i en stil som kvinnorna såg som passande vid sin ålder. Flera informanter tyckte att det var lättare att som äldre acceptera sig själv och sitt utseende. Livserfarenheten gav dem perspektiv på sig själva, och gjorde dem friare gentemot andras åsikter. Andra däremot tyckte att de med åren blivit osäkra på vad som klädde dem och önskade sig råd om passande stil för en äldre kropp.

Under intervjuerna kom döden oftast upp i relation till praktiska, pragmatiska frågor, som vem som kommer att bli tvungen att röja upp och förvalta ens bohag, och framför allt ens garderob. Om inte jag själv gör det kommer barnen att bli tvungna, konstaterade en del. Men döden fanns också närvarande då det gällde att köpa nytt. Kan jag verkligen köpa den här nya klänningen, frågade sig de äldsta informanterna. Jag har ju redan kläder i garderoben, och tänk om de bara blir hängande efter mig? Att köpa nytt blev ett sätt att bejaka livet för en del, ett sätt att säga att man lever här och nu och kan unna sig nyinköp. Så tänker Ellen, 94 år som säger »Jag vill dö levande. Det är det enda jag bryr mig om med min ålder.« Att ha ett nytt plagg, ännu inte använt, i garderoben blev ett sätt att planera framåt, att tänka att man har en morgondag, och att i förväg glädja sig åt tanken på hur fin man kommer att se ut i blusen.

»Inte evigt mellan 65 och 70«

Att gå i pension är en officiell milstolpe som markerar att personen tillhör äldrekategorin.

Britta, 72, berättar att hon såg fram emot att bli pensionär. Sista tiden på arbetet var hon trött, och tyckte att hon inte längre hade ork för uppgifterna. Flera av de andra informanterna beskrev också pensioneringen som efterlängtad. Gretha, 69, säger att hon var mätt på att arbeta, hon hade dryga fyrtio år i arbetslivet bakom sig och tyckte att det nu kunde räcka. Hon hade, som några andra, gått en kurs i att planera tillvaron som pensionär, med information om ekonomi och försäkringar och råd om att strukturera vardagen. Det var ändå en omställning att bli pensionär, säger kvinnorna. Med lite förvåning i rösten noterar Gretha att hon trott att hon skulle få oändligt med tid och hinna ikapp med allt som behövde ordnas då hon blev pensionär men så blev det inte.

En del intervjuade nämner att de saknar arbetskamraterna, att äta lunch tillsammans och att ingå i ett sammanhang på jobbet. Men flera talar om pensioneringen i nöjda ordalag: härligt, efterlängtat, skönt, är ord som används. För många blir tiden som pigg pensionär en av frihet, en möjlighet att råda sig själv och planera sin egen tillvaro.

Hur omställningen ser ut beror på flera saker: hur länge man arbetat, om man trivts med arbetsuppgifterna och kollegorna, om man har haft ork för jobbet eller varit trött, om man varit frisk eller brottats med nedsatt hälsa och sjukskrivningar, men beror också på vilka sammanhang man senare som pensionär tillhör. Som pensionär kan man råda över sin egen vardag, vilket under intervjuerna beskrevs som frihet och en lyx som man ibland nästan var förundrad över. Flera informanter levde upptagna dagar: de var aktiva i föreningar och studiecirklar, några arbetade med välgörenhet, spelade bridge, träffade vänner som också var lediga på dagtid.

Prognosinstitutet Kairos Future beskriver medelåldern som ansvarsåren. Det är år av arbete för att försörja sig och en familj, med ansvar för omsorg om barn. Kring pensioneringen övergår detta i

frihetsår, en period av livet som i västerländsk samtid blir en parallell till åren som ung vuxen utan ansvar för andra. Det blir en tid av frihet då man kan leva ett självständigt liv. Den här bilden av åldrandet bekräftas i intervjuerna. Men åren som jämförelsevis pigg och relativt frisk pensionär dominerades också för många av fortsatt ansvar för andra, inte minst barnbarnen. Några hade också gamla föräldrar i livet som de hjälpte på olika sätt, och många var aktiva i frivilligorganisationer. »Det bästa med att bli pensionerad för mig det var att då fick jag äntligen tid för alla mina barnbarn som började trilla in. Jag har sju stycken«, säger till exempel Sofia, 82.

Karolina, 66, däremot säger att den första tiden som pensionerad blev lite förvirrad och att hon »tappade styrfart och blev bara sittande«. Att ingå i ett sammanhang och känna att man betyder något för andra är viktigt, enligt intervjuerna. Likaså betonar kvinnorna att man måste hålla sig igång, vara aktiv och göra det man orkar även om det tar längre tid nu än tidigare.

Den oftast lilla men trygga och regelbundna inkomst som pensionen ger är förstås viktig för de flesta. Flera intervjupersoner har arbetat inom kvinnodominerade yrken, där lönen ofta varit låg, och de har följaktligen en låg pension. De lyfter ändå fram att det är en regelbunden, säker inkomst. »Det är ju inte sötebrödsdagar, för vi har båda låg pension, men det är skönt att ha regelbunden inkomst och att vara lediga tillsammans. Allt handlar om prioritering« säger Gerd, 70. De intervjupersoner som hade en partner hade ofta en högre levnadsstandard än de som levde ensamma. Det beror på att det är billigare att leva i ett hushåll med flera, men framför allt på att mannen oftast hade en högre pension.

Normer för relationer gör att många kvinnor har en partner som är äldre än de själva. Det betyder att en del kvinnor kommer att ägna en del av sin tillvaro som äldre åt att ta hand om en make som är skröplig. De blir anhörigvårdare. Flera bland mina äldsta intervjupersoner berättar om detta. Men den här åldersskillnaden innebär också att den äldre mannen gått i pension före den yngre kvinnan. I mina intervjuer beskrevs detta som en härlig tid: då de kom hem från jobbet hade han städat och lagat mat: »Det sista året

hade jag det jättebra för då var min man pensionär och hade ordnat marktjänsten«, säger till exempel Katja, 73, med ett skratt.

Britta, 72, fångar att åldrande är en process och inte ett statiskt tillstånd då hon säger: »Som pensionär är man inte evigt mellan 65 och 70«. Citatet vittnar om att livet som äldre är föränderligt. De första åren som pensionär går gradvis över i andra delar av livet som äldre. De som var bland de äldsta beskrev att de hade mindre ork och behov av att träffa andra, och uppskattade egen tid för återhämtning på ett annat sätt än tidigare. Deras vardag ser ut på ett annat sätt än den gör för dem som fortfarande är i 65–75 års ålder.

Förr blev man gammal tidigare

Hanne, 63, visar ett fotoalbum hon ärvt, och pekar ut fotografier på sig själv som bebis, på sin mamma och sin mormor. På fotografierna måste mormodern ha varit yngre än Hanne själv är nu, men enligt Hanne ser mormodern gammal ut. Hon var en tant redan i fyrtioårsåldern, och det behöver man inte bli nuförtiden, säger Hanne. Som flera andra beskriver Hanne en större frihet i dagens samhälle att förbli ung också som äldre, att inte behöva bli tant, utan kunna fortsätta att klä sig i olika stilar.

Alice, 94, berättar om sin mamma som redan i fyrtioårsåldern valde kläder i dämpade färger. Mamman förklarade att hon inte längre kunde ha rött eller grönt, för det passade sig inte då man var äldre. Själv älskar Alice färger och har aldrig känt att hon måste begränsa färgskalan på sina kläder. Det är annorlunda i dag, menar hon. Flera av kvinnorna lyfte fram kläder de tyckte var »kul«, med starka kontrasterande färger, även om också många hade garderober som dominerades av svarta kläder. Likaså berättade flera av de äldsta informanterna att de har så mycket fler kläder än deras mammor hade. De minns hur mamman sydde om och ändrade, lagade och lappade, och hur sällan det var hon kunde köpa nytt. I dag däremot har kvinnorna välfyllda garderober. Man har fått det bättre ställt materiellt sett, summerar de.

Mamma och andra kvinnor i omgivningen blev gamla tidigt, redan i början av medelåldern, förklarar Lena W, själv 86. Men i kontrast till en ökad samtida frihet att vara ung också som äldre, menar Lena att kvinnor i dag är mer utseendefixerade, och att det då blir tvingande att se bra ut och hålla efter sitt eget utseende. Det finns mindre acceptans för att ens kronologiska ålder syns och ökade krav på att se yngre ut än man är. I stället för en bild av ökad frihet blir det här en bild av minskad frihet när man åldras. Även andra informanter förde fram denna åsikt, oftast då de jämförde sin egen ungdomstid med att vara ung i dag. »Ungdomar har så mycket krav på sig som inte vi hade«, säger till exempel Eva.

Ibland vill Hanne påminna omgivningen om att hon faktiskt är äldre. Tidigare, på mormors tid, som Hanne formulerar det, hade ingen förväntat sig att en äldre person skulle orka lika mycket som en yngre. Hon skrattar och säger: »Det kan man ju se som något positivt, att man inte verkar så lastgammal«, men ibland känner hon att »de borde tänka på att jag är en äldre dam«. Omdefinieringen av hur man är som äldre kan leda till frihet men också till nya krav, både på ett ungdomligt utseende och på kraft.

Att man minns mamma och andra kvinnor i hennes ålder som gamla redan i tidig medelålder kan tolkas utifrån minnets avståndsverkan. Det är med barnets blick kvinnorna erinrar sig hur vuxna kvinnor såg ut och klädde sig. Perspektivet förändras då man åldras, åldersskillnader förskjuts, tiden relativiseras.

Gammal är någon annan

Det förekom att intervjupersoner med en ton av stolthet berättade att andra inte trodde att de var så gamla som de var. I vår kultur anses det vara en komplimang att tas för yngre än man är. Uttryck som att »60 är nya 40«, till och med »70 är nya 50«, »ålder är bara en siffra« och »man inte är äldre än man känner sig«, kan tolkas i relation till detta. Men om ålder bara är en siffra, varför förneka den?

Det finns en tendens i samtiden att förskjuta åldrandet allt längre bort: att säga att »jag är inte gammal« eller »gammal blir man

När blir man egentligen gammal? Förr blev man gammal tidigare än i dag, menade flera intervjupersoner – man blev tant tidigt. Numera kan man vara yngre också som äldre.
Foto: Foto: Karl-Erik Granath, © Nordiska museet (NMA.0037869).

först som skör och sjuk«. *Gammal är någon annan*. Det här resonemanget kan uppfattas som exempel på hur stigmatiserat själva åldrandet är. Det representerar en statusförlust.

Att inte erkänna den faktiska tid någon levt kan förstås som ett reducerande av livserfarenheter. Det erkänner inte att åren som gått också är en resurs som gett erfarenhet och kunskap under år av utveckling och förändring. Det understryker en föreställning om att det är dåligt att vara gammal. Ung i hjärtat blir lika med aktiv, kreativ och föränderlig – men vad är då motsatsen som detta ställs emot? Här skapas motsättningar mellan ung och gammal som understryker att samtiden värderar ungdomlighet mer än hög ålder. Gammal har konnotationer av beroende och ickeproduktiv, skriver Margaret Cruikshank. I en samtid som värderar oberoende och produktionsförmåga nedvärderas den som inte längre har samma ork.

Åldrande som process

Intervjupersonernas upplevelser och beskrivningar har likheter som bildat ingång till den tematisering som det här kapitlet är uppbyggt utifrån. Här finns förstås också olikheter och skillnader. Det är viktigt att inte generalisera om vad det betyder att bli gammal. Intervjuerna ger nyanserande beskrivningar av vad ålder betyder, både för den enskilde och på en kulturell nivå. Berättandet är i sig ett undersökande, ett sätt att försöka förstå. Ibland berättade kvinnorna på ett skämtsamt sätt om sitt åldrande. Humor blev ett redskap för att skapa distans. Andra gånger fanns det ambivalenser, som visade att man pendlade mellan olika förhållningssätt till den egna åldern. Ibland talade man om sig själv som gammal – eller så tog man tvärtom avstånd från detta och sade: »Men jag är inte gammal«.

Att bli gammal sker i en historisk och social kontext, och ges mening genom kulturellt meningsskapande. Tillskrivningar, kategoriseringar, normer och mediernas föreställningar om vad det betyder att bli äldre är inte bara en återspegling utan är också med

och skapar det raster med vilket vi förstår oss själva och gör oss begripliga för andra.

Att åldras är en process, med likheter och kontinuitet till tidigare delar av livet men också med förändring och utveckling. Vi behöver förstå och nyansera vad ålder ges för mening under olika delar av livet och erkänna att åren inte enbart betyder förslitning och förlust utan också förvärv av erfarenheter. Detta kan ge perspektiv på vägval som är möjliga för hur samhället organiserar och fördelar resurser till människor i olika delar av livet.

Mer än någonsin vill unga människor i dag se äldre ut än vad de är. Denna trend syns tydligt när man studerar kläder och accessoarer. Både kvinnor och män klär sig gärna i *vintage* eller återkallar på andra sätt en förfluten tid. Kläderna skall helst kombineras med exempelvis skor och glasögon i stilar som var populära på föräldrarnas eller till och med mor- eller farföräldrarnas tid. Därmed har ett fenomen som tidigare mest förknippades med vissa nischade subkulturer nu blivit *mainstream* och folkligt.

När det gäller just glasögon är det lätt att associera dem till åldrande. Synen blir sämre med åldern och historiskt sett är det därför främst gamla människor som har kopplats ihop med alla former av synhjälpmedel.

Genom historien har glasögon betytt olika saker. I 1200-talets Italien, där dagens form av glasögon uppfanns, sågs de som ett verktyg endast för tidens rika och intellektuella. Det var först vid 1700-talets slut som de blev billiga nog för allmänheten – och började förlora något av sin status. Under 1800-talet föreskrev modet så diskreta bågar som möjligt och efter sekelskiftet 1900 har glasögon snarast symboliserat svaghet, åldrande och ömtålighet. Unga glasögonbärare riskerade töntstämpeln medan filmstjärnor och stilikoner sällan sågs bära några synhjälpmedel på näsroten.

På 2000-talet hände något. Glasögonen dök upp allt oftare i modevärlden och blev snart viktiga som accessoarer. Plötsligt ville alla klä sig i bilden av en intellektuell och mogen person, mitt uppe i ett intressant och statusfyllt liv. Varför denna trend uppstod just då kan vi ännu så länge bara spekulera kring men faktum är att vi nu har en ungdomsgeneration som mer än gärna låter sig förknippas med förfluten tid snarare än med framtiden.

Glasögonföretag världen runt har under det senaste decenniet nylanserat många äldre modeller. Stiletiketter som »Heritage« eller »Retro« har pumpat nytt liv i flera väletablerade glasögonmärken som Oliver Goldsmith, Victory Optical och Ray-Ban. Viennaline-paret här intill såldes i butiker i Sverige på 1960-talet men ser ut att vara tillverkade i dag.

PETRINE KNIGHT är vikarierande intendent vid Nordiska museet.

Acc-nr 2013:63. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Små, oansenliga föremål kan väcka minnen till liv, här en ransoneringskupong.
Foto: Karolina Kristensson, Nordiska museet (NMA.0075599).

Museer, åldrande och minnen

Reflektioner om demens och pedagogik

WENKE RUNDBERG är sektionschef med ansvar för den pedagogiska verksamheten på Nordiska museet.

Det är trångt i Folkhemslägenhetens sovrum och den besökande gruppen får snällt samsas på golvytan mellan sängarna, dockvagnen och sybordet. I mitten av rummet står museipedagogen och berättar om den fiktiva familjen Johansson som precis har flyttat in i den nybyggda lägenheten. Trots den nya bostadsytan med hela två rum och kök valde familjen att sova på enkla sängar i sovrummet och i kökssoffan. Genom att tränga ihop sig kunde de »spara« det stora rummet och använda det som ett finrum. Deltagarna i gruppen lyssnar intresserat och nickar instämmande. Ingen verkar förvånad över det som sägs. De flesta har åldern inne för att minnas barndomens bäddsoffor, sängskåp och begränsade utrymme. En av de äldre kvinnorna säger: »Jag sov också i kökssoffan och jag minns att det var jobbigt att behöva stiga upp så tidigt. Du vet, mamma gjorde ju frukost varje morgon. Vardag som helg.«

Att dela berättelser

Folkhemslägenheten – en utställning på Nordiska museet – stod klar i maj 2013. Den förställer en HSB-lägenhet från sent 1940-tal

och är en taktil miljö som besökaren kan undersöka med sina händer och rumpor. Möbler och prylar består av rekvisita och besökare kan sitta i soffan, öppna garderobsdörren och bläddra i böckerna. Att föremål utgör en viktig del under ett museibesök är förstås givet; föremålen och samlingarna är ju museets hjärta och fungerar som ledtrådar till det förflutna. Men i Folkhemslägenheten fungerar tingen även som minnesväckare och för besökare födda före 1950 är den en plats laddad med minnen. Även de som inte har vuxit upp i en bostad av samma sort känner igen sig i köksskåpen, möblemanget, kläderna, linneskåpet och radioprogrammen. De kan på ett målande sätt beskriva känslan av kliande strumpor, hur härligt det var att fylla badkaret med varmt vatten – eller för

En volontär visar hur hatten ska stukas. Foto: Karolina Kristensson, Nordiska museet (NMA.0075599).

den delen om tvånget att stiga upp varje morgon och bereda plats i köket för resten av familjen.

För yngre besökare framstår kanske lägenheten mest som ett mysigt exempel på hur folk bodde i mitten av 1900-talet. De tänker förmodligen att familjen Johansson bodde ganska trångt och att badrummet var i minsta laget, men på flera sätt påminner lägenheten dem om hur det ser ut i många hem i dag. Flerfamiljshus från 1940- och 50-talen är vanliga inslag i många bostadsområden, och en del lägenheter kan också ha kvar tidstypiska detaljer som skåpluckor och garderobsdörrar. Kanske frågar de sig varför museet väljer att ställa ut en miljö som inte är äldre och liknar dagens bostäder så pass mycket.

Ett sätt att göra lägenheten mer begriplig för yngre museibesökare och förse den med en historisk kontext är att låta äldre personer berätta om hur det var. Detta sker också under vissa helger och programdagar då volontärer från Nordiska museets och Skansens vänförening arbetar i den. De möter besökarna som sig själva, iklädda egna kläder och med en namnbricka med ordet *Volontär* på. Uppdraget går ut på att berätta om lägenheten och om den fiktiva familjen som bor där. Givetvis får de även delge sina egna minnen och hågkomster från tiden; tanken är att de egna berättelserna ska vara personliga men inte privata. Volontärerna möter besökare i alla åldrar, även personer som bär på egna erfarenheter från samma tid. Möten uppstår, hågkomster bubblar upp. Att det finns en stor lust att berätta är uppenbart. De volontärer jag pratar med beskriver glädjen över att få dela sina minnen med andra. Även publiken vill bidra. En del besökare har svårt att sluta när de väl har börjat.

Glömda minnen

Alla människor bär på minnen och erfarenheter som på olika sätt har präglat deras liv. Att formulera och berätta om dessa kan vara ett sätt att skapa mening. Att fundera över och berätta om sitt liv innebär att man upprättar en linje genom tiden där det förflutna

knyts ihop med nuet. Kanske är det detta som händer inne i Folkhemslägenheten, bland alla föremål, när äldre besökare ges en möjlighet att formulera en livsberättelse utifrån de minnen som väcks.

Men för vissa är minnena inte lika närvarande. Det finns cirka 160 000 personer med en demenssjukdom i Sverige i dag. *Demens* är ett samlingsnamn för omkring 70 olika diagnoser, varav Alzheimers sjukdom är den vanligaste. Patienter med demens drabbas oftast av någon form av minnessvikt; i synnerhet kan närminnet påverkas medan det som ligger långt tillbaka i tiden kan vara enklare att komma ihåg. Forskningen kring sjukdomen går framåt och demensvården verkar ha utvecklats under senare år. Enligt Socialstyrelsens riktlinjer från 2010 betonas vikten av att ha en personcentrerad omvårdnad, vilket betyder att det är personen och inte sjukdomen som ska stå i centrum. En del i den personcentrerade vården är att uppmuntra den sjuke att berätta om sitt liv och sina erfarenheter. En metod som används i sammanhanget är reminiscensmetoden, som introducerades i Sverige på 1990-talet. I korthet går den ut på att väcka minnen med hjälp av till exempel föremål som den drabbade kan ha en relation till. Genom metoden ges den sjuke en möjlighet att återuppleva en tid då hen var frisk och aktiv, vilket stärker identiteten och självförtroendet och därmed ökar livskvaliteten.

Redan då Folkhemslägenheten planerades såg vi möjligheterna att använda miljön tillsammans med personer med en demensdiagnos. Flera museer har på senare år uppmärksammat den här kategorin besökare, och metodutveckling och samarbeten har pågått på flera håll. Ett exempel som bör nämnas är projektet »Museer och minnen«, som är samnordiskt och har Jamtli i Östersund som ansvarigt museum. Samtidigt som våra tankar började ta form startade också ett nationellt museiprojekt, »Möte med minnen«, med Alzheimerfonden och Nationalmuseum som huvudsansvariga. Projektet sjösattes i januari 2013 och fortlöpte till och med december 2014. Sammanlagt 85 svenska museer har deltagit och även erbjudit olika program för personer med demens inom ramen för projektet.

Möte med minnen – visningar i lägenheten

Katarina Hellstrand är den pedagog som har utarbetat demensvisningarna på Nordiska museet. Visningarna genomförs under vissa onsdagsförmiddagar och kräver en noggrann planering. En viktig förutsättning för att kunna genomföra dem är möjligheten att dels stänga lägenheten för övriga besökare, dels att besöket får ta lite längre tid. Att skapa en avskild miljö och en lugn stämning är centralt för att visningen ska bli lyckad. Grupperna är dessutom små, med maximalt tio personer per gång. Deltagarna kommer från demensvården, både dagverksamhet och boenden. En del besökare kommer till visningarna tillsammans med anhöriga.

Besöket startar med att deltagarna får hänga av sina ytterkläder i Folkhemslägenhetens hall. Sedan bjuds de in i vardagsrummet, där de slår sig ned i soffan, fåtöljerna och på stolarna. Utöver själva miljön, med tidsenliga tapeter, möbler och föremål, förbereds ett särskilt »kit« inför varje program. Det kan bestå av ett par fotbollskor, ett tomt cigarettpaket, hattar, tidningar med mera, alltsammans daterat 1940-tal. För det mesta pratar Katarina om varje föremål en stund, sedan får det vandra runt i gruppen – och här är tiden viktig. En hatt som provas kanske behöver få sitta på

Sovplatserna väcker frågor hos yngre och skapar igenkänning hos äldre. Foto: Karolina Kristensson, Nordiska museet (NMA.0075599).

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075599).

huvudet en stund innan den rätta känslan infinner sig och minnen kan formuleras. Fotbollsskorna kan starta en diskussion om VM-matcher och idrottshjältar. Orden kan komma snabbt men ibland långsamt och trevande. Medföljande personal och anhöriga kan behöva stötta och kanske tolka det som sägs.

Varje besök avslutas runt köksbordet, där koppar och ett kakfat väntar på den blanka vaxduken. Samtidigt som kaffedoften sprider sig i rummet tar också samtalen runt bordet fart. För det mesta plockar Katarina fram några ransoneringskort ur kökslådan; även små oansenliga papperslappar kan väcka gamla minnen till liv. Samtalen runt bordet fortsätter och någon ber kanske om påtår.

En som deltagit i Folkhemslägenhetens visningar är Maria Hermansson. Vi ses en morgon på hennes arbetsplats, ett boende för äldre med demensdiagnos i Stockholms innerstad. Maria beskriver hur viktigt det är att utgå ifrån det konkreta i reminiscensarbetet och att ett besök i Folkhemslägenheten just därför är så givande. Som ett exempel nämns sovrummets bäddfåtölj, en möbel som har väckt tankar, minnen och diskussioner deltagarna sinsemellan. Efter vårt samtal tar Maria med mig till en av de boende, en kvinna som också varit med under ett av besöken i Folkhemslägenheten.

Maria visar på några fotografier från lägenheten och kvinnan bekräftar att hon minns besöket. Som ett kvitto på att föremålen fungerar som minnesväckare ger hon en detaljerad jämförelse mellan Folkhemslägenhetens planlösning samt möblering och hennes eget barndomshem.

Hur går arbetet vidare?

Gensvaret från vård och omsorgspersonal har varit stort och i skrivande stund finns det en kölista på dagvårdsavdelningar och demensboenden som vill besöka Folkhemslägenheten med sina grupper. Nordiska museet kommer också att fortsätta med visningarna och arbetar för närvarande med att ta fram en minneslåda med rekvisita kopplad till Folkhemslägenheten och tidsperioden 1930-, 40- och 50-tal. Lådan ska kunna lånas ut till boenden som av olika skäl kan ha svårt att komma till museet.

Men lägenheten kan förstås även fungera som ett läromedel för dem som inte själva upplevt tiden. Skolgrupper besöker lägenheten för att, genom den, få allmän historisk kunskap om 1900-talets historia. För en grupp elever kan lägenheten också ge kunskaper som kan omsättas i en professionell praktik. Ett särskilt skolprogram riktat mot vård- och omsorgsprogrammet på gymnasiet har tagits fram. Tanken är att ge eleverna en möjlighet att se hur deras kommande vårdtagare kan ha vuxit upp och hur deras vardagsliv kan ha sett ut. Genom ett besök i lägenheten kan vårdeleverna öka sin förståelse för de äldre, vilket ger dem bättre förutsättningar att stötta och bekräfta vårdtagarnas minnen och berättelser.

Samtidigt som den pedagogiska verksamheten kring Folkhemslägenheten utvecklas vidare fortsätter ströbesökarna att komma in. Väldigt ofta då jag slinker in i tvårummaren hittar jag besökare som har slagit sig ned i soffan eller som studerar innehållet i en låda. Att strosa runt och lyssna på deras prat påminner om hur det kan låta när gamla vänner möts efter många års frånvaro. Det är en igenkännandets glädje och den är härlig att ta del av. *Precis så här såg det ut! Precis en likadan grej hade vi!*

Människan har behov av olika föremål under olika perioder av livet. Inte minst under barndomen behöver vi saker som senare inte fyller någon funktion för oss, helt enkelt för att vi blir för stora för dem. Men vår konsumtion påverkar miljön och avvägningarna kan bli svåra om man vill tillgodose barnets till synes lika stora som tillfälliga behov av små föremål. Många produkter framställs i dag med miljöbelastande metoder och material – produkter som sedan ska förstöras. Många menar att vi genom att producera mindre, använda det vi har längre och sedan återvinna materialen kan minska konsumtionens miljöbelastning.

Stolen Parupu är formgiven av arkitektbyrån Claesson Koivisto Rune utifrån ambitionen att inte bidra till sopberget med gamla barnmöbler. Materialet heter durapulp och består av pappersmassa som under värme pressas samman med majsstärkelse. Slutresultatet går att likna vid en hård och stabil äggkartong. När stolen inte längre behövs kan den lämnas till kompostering och bli matjord.

Parupu kan paradoxalt nog ses som en engångsprodukt. Den ska *inte* hålla länge, repareras eller göras om, utan verkligen slitas och slängas. Dess ekologiska avtryck ska visserligen vara litet, men för varje stol som slängs måste en ny tillverkas, och även denna stol kräver energi vid tillverkning och distribution. Hur energiåtgången i denna hantering står sig i förhållande till andra stolar är svårt att säga. Vilket bara är en av många frågor som Parupu ger upphov till beträffande vår konsumtion och vårt förhållande till våra ägodelar.

Saker från barndomen brukar ofta sparas och fungera som påminnelser om en tid som är mycket olik de efterföljande, inte minst just för att man är fysiskt större senare i livet. Bevarandet av dessa underlättas också just av att de inte är så skrymmande. Men Parupu uppmanar inte till någon nostalgi. Stolen är gjord för ett nu: för att användas i vardag och lek – och sedan komposteras. Dess konstruktion och sammansättning uppmuntrar inte till förvaring, inte heller ger den upphov till dåligt samvete när den kastas. Den ska försvinna, vara tillfällig.

Nu ingår stolen i Nordiska museets samlingar och ska så göra under lång tid. Hur länge den och andra ting i dessa nya material håller vet ingen i dag. I det nya sammanhanget ska Parupu i vilket fall bevaras, visas upp och absolut inte lekas med.

FIFFI MYRSTRÖM är konstvetare och var under 2014 vikarierande intendent på Nordiska museet.

NM.0332062. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Hindrich Finne, stovaktare hos Karl XI, ska ha levt 1548–1686. Oljemålning efter original av David Klöcker Ehrenstrahl (NM.0111782). Foto: Bertil Wreting, © Nordiska museet.

Gammal som Metusalem

Om fascinationen kring hög ålder

LEIF WALLIN är intendent vid Nordiska museet och var sakkunnig i utställningen *Gamlingar* 2014–2015.

Rut – en 104-åring med ungt sinne
102-åringen som cyklar en mil om dagen
103-åring med mycket på programmet
Sveriges äldste golfare fyller 105 år

Artiklar med rubriker liknade dessa är inte ovanliga i tidningar. Även som inslag i nyhetsprogram på TV dyker de upp, ofta som den där lite glada och roliga nyheten sist i programmet. Med intresse läser vi om dessa ovanligt gamla personer som berättar om sina långa liv eller de för åldern ovanliga aktiviteter de utför. De får berätta om sina minnen och svara på frågan hur de har lyckats bli så gamla. Personerna i artiklarna är, trots sin höga ålder, nästan alla pigga och krya och nyfikna på livet. Ibland behöver inte personen bakom åldern ens vara med för att vi ska bli intresserade. I *Guinness Rekordbok* och i artiklar på nätet hittar man listor över världens och Sveriges äldsta personer. Det är tydligt att vi är fascinerade av dessa »långlevare«. Men som så mycket annat är denna fascination inget nytt under solen.

I de flesta kulturer finns myter och sägner om personer som har blivit ovanligt gamla, ofta flera hundra år. Kinesen Peng Zu (född ca 1900 f. Kr.) sägs ha 800 års ålder medan Nestor, kung av Pylos, enligt *Illiaden* ska ha blivit 300 år. Gurun Trailanga Swami, född omkring 1607, sägs ha nått 279 års ålder. I myterna om dessa personer, som under sina långa liv utförde bravader och storverk, blir den höga åldern ett belägg för att de var exceptionella och inga vanliga människor. Exempel finns också i *Bibeln*. I Första Mosebok i Gamla testamentet berättas en sorts ursprungshistoria där de tidiga släktleden redovisas. I flera fall nämns höga åldrar, vilket har tolkats som tecken på att människorna i fråga har Guds välsignelse. Så blev Adam 930 och Noa 950 år. Äldst blev Metusalem som med sina 969 år också har gett upphov till talesättet »gammal som Metusalem«. De flesta långlevare på den här nivån är män. En av de få kvinnorna är Sara, som blev 127 år gammal.

Handböcker i konsten att leva länge

Från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet gavs det ut ett flertal handböcker om hur man skulle uppnå hög ålder. Handböckerna innehåller teorier och levnadsregler bland annat om kost och motion och ger ofta exempel på långlevare. Dessa långlevare, de flesta en bra bit över 100 år, används alltså som bevis på att man kan uppnå en hög ålder bara man lever på rätt sätt. Med tanke på att medellivslängden bara var omkring 33 år under andra hälften av 1700-talet är det lätt att luras att tro att en ålder på över till exempel 60 år skulle imponera på dåtidens människor. Men orsaken till den låga medellivslängen är en mycket hög barnadödlighet. Hade man klarat sig genom barndomen fanns någorlunda goda chanser att bli gammal. Det var alltså inte unikt under 1700-talet att möta personer som var i 70-årsåldern och däröver. Men över 90 var mycket ovanligt.

En av dessa handböcker finns i Nordiska museets bibliotek. Titeln är *Konsten att lefva länge* och den skrevs av den tyske läkaren Christoph Wilhelm Hufeland. Det tyska originalet, *Die Kunst das*

menschliche Leben zu verlängern, kom ut 1796 och översattes redan året därpå till svenska. Många av de långlevare som Hufeland tar upp figurerar i både tidigare och senare handböcker och framstår som en sorts sägner.

En person som ofta omnämns är engelsmannen Thomas Parr som ska ha levt mellan 1483 och 1635. Under sitt långa liv levde han enkelt och arbetade hårt och hans död sägs ha berott på att ryktet om hans höga ålder nådde en engelsk adelsman varpå Parr bjöds in till London och där fick träffa kungen. I London fick han prova på ett liv i överflöd och lättja och han dog mycket riktigt ganska omgående vid en ålder av 152 år. Han framstår som ett tydligt bevis på vad som är rätt sorts liv – enkelhet och skötsamhet – om man vill bli riktigt gammal. Som ett tecken på den aktning man hade för Parrs höga ålder begravdes han i Westminister Abbey, där hans gravsten fortfarande går att beskåda.

En skandinavisk långlevare

Även en skandinav förekommer i handböckerna. Så här berättar Hufeland om Christian Jacobsen Drakenberg:

> En Dansk, wid namn Drakenberg, född 1626, tjente ända til sit 91:sta år såsom matros på Kongl. Flottan, och tilbragte 15 år af sin Lefnad uti Turkiskt Slafweri, således i största Elände. När han war 111 år gammal, och då hade satt sig i ro, föll det honom in at gifta sig, och han tog en hustru wid 60 års ålder; men denna öfwerlefde han länge, och i sit 130:de år förälskade han sig i en ung Bondflicka, men hwilken, såsom man wäl kan föreställa sig, afslog hans Tillbud. Han försökte dock winna denna sin Önskan hos ännu flera; men då han ingenstädes war lyckligare, beslöt han änteligen at förblifwa ogift, och lefde således ännu 16 år. Först år 1772 dog han i sit 146:te år. Han war af nog häftigt Temperament, och wisade ofta sin Styrka ännu i de sista åren af sin lefnad.

Christian Jakobsen Drakenberg dog 1772 vid en uppgiven ålder av 146 år. När detta porträtt gjordes ska han, enligt påskriften på baksidan, har varit 136 år. Oljemålning, okänd konstnär (NM.0048439). Foto: Bertil Wreting, © Nordiska museet.

Drakenberg uppgav själv att han var född 1626 i Bohuslän (som då tillhörde Danmark) och blev långt före sin död 1772, vid 146 års ålder, berömd och omtalad. Med hjälp av sin berättarkonst fascinerade han sin omgivning med historier från sitt långa och spännande liv som sjöman, slav och soldat i tre stora krig under till slut sju kungar. Under perioder bodde han på slott och herrgårdar hos personer som ville ta del av hans historier och umgås med en så gammal person och han blev på så vis försörjd. Under sina sista år hade han även pension från den danske kungen Christian VI, detta

just på grund av den så exceptionellt höga åldern. Drakenberg blev en legend redan under sin livstid men har inte fått funktionen av förebild i handböckerna. Här verkar det mer vara ett ovanligt och spännande liv som gör att han kvalificerar sig som ett exempel på långlevare.

Drakenberg blev avporträtterad minst tre gånger av kända konstnärer under sin livstid, bland annat av Carl Gustav Pilo 1741. Av dessa porträtt gjordes sedan många kopior varav två finns i Nordiska museets samlingar. De är bägge naivistiska men har ändå kvar drag av originalmålningarna.

Intresset kring Drakenberg levde kvar även efter hans död. Han balsamerades och ställdes ut i Århus domkyrka och fanns där till beskådande fram till 1840, när den danska drottningen Caroline Amalie besökte kyrkan och förklarade att Drakenberg borde begravas på ett anständigt sätt. Kistan flyttades till en krypta men trots det fick han inte vila i frid. På 1940-talet lät skeppshandlare Sophus Johnsen (1869–1950) – som sedan ungdomen var oerhört fascinerad av Drakenberg – göra en avgjutning av hans mumie. En av dessa avgjutningar hamnade så småningom i Strömstads museum. Vart originalmumien tog vägen vet ingen i dag.

Historien om Drakenbergs höga ålder fortsätter ännu i dag att locka till kommentarer. Den danske professorn i gerontopsykologi, Pia Fromholt, har studerat fallet närmare och kommit fram till att Drakenberg inte blev 146 år men troligen ändå för tiden ovanligt gammal, kanske närmare 100.

I Nordiska museets samlingar finns ett ytterligare porträtt som visar en riktig långlevare, nämligen stovaktaren (ibland beskriven som skogsvaktaren) Hindrich Finne. Enligt *Svensk Familjejournal* från 1882 arbetade Finne åt Karl XI vid Kungsör. Han var favorit hos kungen som gärna lyssnade på hans historier. Finne ansågs vara mycket gammal och skulle precis som Drakenberg ha levt under sju kungar. Kung Karl ville att hans hovmålare David Klöcker Ehrenstrahl skulle måla av honom men det ville han inte själv eftersom han var övertygad om att han skulle dö om så skedde. Men kungen ville ha sitt porträtt, lurade i Finne en del vin och lät sedan

Ehrenstrahl avporträttera honom när han sov. Dagen efter dog han. Enligt påskrift på originalporträttet ska Finne ha fötts 1548 i Finland och dött 26 september 1684 vid en ålder av 136 år, 8 månader och 17 dagar. Porträttet i Nordiska museets samlingar är en kopia av Ehrenstrahls.

Sant och osant

Letar man i kyrkböcker från 1700- och 1800-talen kan man se att Drakenberg och Finne inte var unika. Demografen Hans Lundström vid Statistiska Centralbyrån (SCB) har analyserat uppgifter om höga åldrar och kommit fram till att det under 1700-talet registrerades många ovanligt gamla människor. Åren 1751–1760 uppges 449 personer ha avlidit vid en ålder av 100 år eller däröver. Men sedan minskar antalet och från 1861 och hundra år framåt är det tvåsiffriga tal. Att siffran är så hög under 1700-talet beror på att de som då uppgavs vara över 100 år var födda på 1600-talet och alltså före 1686 års kyrkolag, i vilken det blev obligatoriskt för socknarna att föra bok över döda och födda. Många socknar hade fört listor över födda och döda även tidigare men gjorde det mer systematiskt efter 1686. Den uppgift om vid vilken ålder en person dog, och som fördes in i kyrkböckerna, var sällan verifierbar, utan prästerna fick lita på de uppgifter de fick från till exempel släktingar till den avlidne. Inte heller senare var kyrkoböckerna helt tillförlitliga men från 1860 anses uppgifterna vara förhållandevis säkra.

I och med att det blev lättare att verifiera extremt långa liv genom den utvecklade folkbokföring som kom i många länder under 1800-talet blev somliga tveksamma till tidigare seklers uppgifter om långlevare. På 1870-talet gav engelsmannen William John Thoms ut en bok i vilken han hävdade att det inte är så troligt att de många historierna om personer som blivit långt över 100 år var sanna då det nästan aldrig fanns några säkra bevis. Men alla ville inte låta sig överbevisas. Thoms mötte stort motstånd och kom själv att kalla sig »den mest utskällde mannen i England«. Trots det kan man ändå se tendenser på att dagstidningarnas uppgifter om

långlevares ålder korrigerades och hamnade i paritet med SCB:s statistik.

Longivety Research Group startades 1990, är ett internationellt nätverk med bas i Kalifornien och består av personer som har intresse för långlevare. Gruppen har tagit på sig uppgiften att lista världens äldsta personer och verifiera deras ålder – något som fortfarande behövs, trots bra folkbokföring i många länder. I en intervju i *Smithsonian Magazine* 2014 berättar Thomas Perls, som ingår i nätverket, att 98 procent av alla som påstår sig vara över 115 år luras och uppger en högre ålder än den verkliga. Förklaringarna är många och till dem hör att en del vill bli kända (eller åtminstone deras släktingar) medan andra vill komma åt någon speciell pension eller backas upp av en lokal myndighet som ser fördelar med att ha någon så gammal i sitt område. Med noggranna kontroller avslöjar nätverket fuskarna och de får inte komma med på deras lista.

I tidningarnas värld

I Nordiska museets arkiv finns ett stort klipparkiv med, bland mycket annat, tidningsartiklar om äldre personer. Majoriteten av dessa artiklar är från 1920 till 1970 och många av dem handlar om jubilarer med hög ålder eller mer allmänt om personer som har blivit ovanligt gamla. Med tanke på mängden är det lätt att dra slutsatsen att denna typ av artiklar var populära bland läsarna.

Läser man dem ser man också snart mönster i framställningen. Journalisterna vill gärna komma åt de äldres personernas minnen, som får fungera som titthål tillbaka i historien. Utgångspunkten verkar vara att ju äldre minnen desto bättre. Exempel på rubriker är »Svenskt liv under fem kungar«, »Gårdsmannen som minns Karl XIV Johan«, »Han är äldre än julgranen«. Gemensamt är också att journalisterna frågar om personernas egna minnen av allmänt kända historiska händelser, exempelvis nödåren på 1860-talet, någon kungs död eller nya tekniska landvinningar (som den första bilen i trakten). Genomgående beskrivs personerna som pigga och krya och fortfarande arbetsamma: »87-åring på åkern«, »Åmots

äldste läser utan glasögon«. Någon enstaka krämpa kan nämnas, men oftast sägs i samma mening att åldringens intellekt är det i alla fall inget fel på. Det är lätt att få intrycket att riktigt gamla och samtidigt sjuka personer skrivs det inga artiklar om. För att bli omskriven ska man alltså kunna berätta intressanta eller spännande minnen och inte vara krasslig samt vara så gammal som möjligt – är man 100 år eller däröver är man extra intressant. Men tidningar som inte har så stora upptagningsområden kan tumma på hur gamla intervjuoffren behöver vara för att ändå vara värda att skrivas om.

Det ovan beskrivna mönstret gäller de äldre klippen men kan även skönjas i nutida artiklar. Efter några sökningar på nätet och läsande av artiklar möts man av liknande rubriker och innehåll: »100-åringen fixade nytt pass och tog ett nytt kliv till Solkusten«, »Fyller 100 år: Tränar på gym«, »Dagny, 100 år, bloggar varje dag«. Hundraåringar är fortfarande mest populära – om de är pigga och alerta. Och även om inte alla blir omskrivna så anses hundraårspassagen vara så pass värd att fira att Kungahuset, sedan flera decennier, skickar telegram till alla som uppnår den. Tidigare hittade man jubilarerna i tidningars notiser men i dag, när hundraåringarna blir allt fler för varje år, skickar man förtryckta hälsningar genom ett samarbete med Skatteverket och Rikstelegram. En kopia går till Hovet för arkivering.

Blir man gammal av att äta yoghurt?

Det är inte så ofta vi träffar på riktigt gamla i reklam, inte ens när produkten i fråga vänder sig till en äldre målgrupp. Men när det gäller yoghurt och liknande varor ser det annorlunda ut. Orsaken till detta är att den ryske bakteriologen Elie Metchnikoff år 1910 presenterade forskningsrön om att orsaken till att vi åldras är giftiga bakterier i magen – och att vi med hjälp av syrad mjölk delvis skulle kunna hindra åldringsprocessen. Under den senare delen av 1970-talet bestämde sig den amerikanske reklammakaren Peter Lubalin för att använda sig av dessa teorier i en reklamkampanj

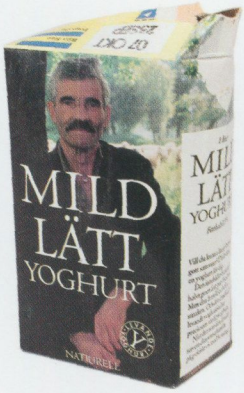

Yoghurtpaket från 1991. Likt flera andra producenter har Arla här valt en äldre person från ett syd- eller östeuropeiskt land som motiv på förpackningen (NM.0317306). Foto: Ridde Johansson, © Nordiska museet.

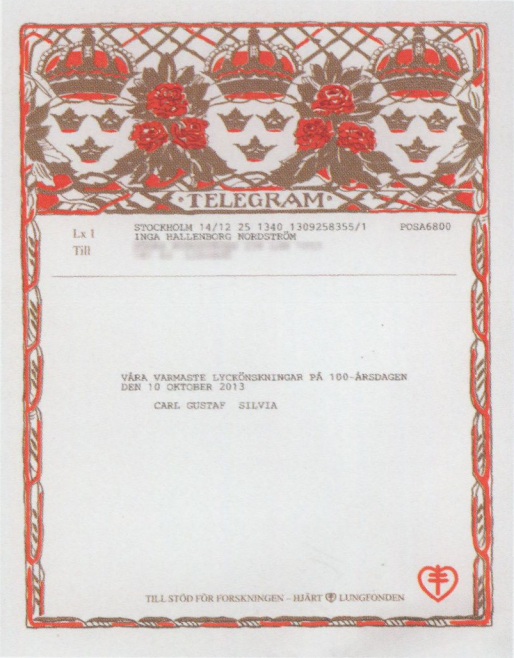
TELEGRAM

Lx 1
Till

STOCKHOLM 14/12 25 1340 1309258355/1 POSA6800
INGA HALLENBORG NORDSTRÖM

VÅRA VARMASTE LYCKÖNSKNINGAR PÅ 100-ÅRSDAGEN
DEN 10 OKTOBER 2013

CARL GUSTAF SILVIA

TILL STÖD FÖR FORSKNINGEN – HJÄRT LUNGFONDEN

Hundraårstelegram från kungaparet.

för den amerikanska yoghurten Dannon. Hans team hittade uppgifter om att det vid Svarta havet i Georgien fanns personer som blev ovanligt gamla och att dessa åt yoghurt. Man spelade därför in reklamfilmer visande personer från detta område som i hög ålder utförde olika sysslor, bland annat en 89-årig man som åt en Dannon-yoghurt medan hans 114-åriga mamma tittade på. Det påstods inte i reklamen att man skulle bli gammal bara för man åt yoghurt men i bild fanns kopplingen där.

Reklamen blev en succé i USA och sedan dess har yoghurt- och filproducenter ofta använt sig av just äldre personer, gärna från södra eller östra Europa, som motiv i reklam och på förpackningar.

Detta har fortsatt även sedan det stått klart att dessa georgier inte blev fullt så gamla som det ibland påstods. De höga åldrarna förklaras i realiteten av att en stor och utbredd respekt för äldre har gjort det fördelaktigt att framhäva sig som riktigt gammal. Vilket i sin tur har lett till att somliga nog har skarvat sin ålder en hel del.

Stålfarfar

Vi har hittills sett att det är personer över 100 som verkar vara mest fascinerande. Men om äldre personer gör något som är ovanligt för sin ålder, så lystrar vi också till vid lägre åldrar: »90-åring slog Hole-in-one«, »96-åring prisad för största orienteringsbedriften«, »93-åriga Greta var lucia för första gången«. Går vi tillbaka till 1950-talet så kunde till och med en 66-åring få journalister att skriva artiklar. Stålfarfar, eller Gustav Håkansson som han hette, ansågs med denna ålder vara för gammal för att delta i cykeltävlingen Sverigeloppet år 1951 och bestämde sig för att köra loppet utom tävlan – men samtidigt med de tävlande. Loppet var 176 mil, från Haparanda till Ystad, och skulle ske på vanliga cyklar. Stålfarfar, som såg mycket äldre ut än han var, med grått hår och stort skägg, cyklade på sin gamla cykel och fick betydande medial uppmärksamhet, särskilt som han vann loppet (men alltså utom tävlan). När han gick i mål i Ystad väntade omkring 5 000 åskådare på honom och *Dagens Nyheter* rapporterade om att det nästan blev panik i målfållan. Stålfarfar cyklade några år senare hela vägen till Jerusalem och fick återigen mycket uppmärksamhet. Sin sista längre cykeltur gjorde han vid 100 års ålder. Han dog 1987, nästan 102 år gammal. Hans hustru hade dött året innan, 105 år.

I litteraturens värld

Även inom litteraturen hittar vi exempel på fascinationen för hög ålder. Bara för att nämna ett exempel: *Hundraåringen som klev ut genom fönstret och försvann* är en roman från 2009 av Jonas Jonasson som handlar om Allan Karlsson, en man som levt ett händelse-

rikt liv med många äventyr men som nu bor på ett ålderdomshem. På sin hundraårsdag lämnar han hemmet för att återigen ge sig ut på äventyr och lyckas bli jagad av både poliser och knarklangare. Boken blev en succé och var 2010 års mest sålda bok. Även filmatiseringen 2013 blev mycket framgångsrik och en uppföljare har diskuterats.

Vi känner igen temat här från exempelvis sägnerna kring Drakenberg och det är lätt att dra slutsatsen att en bidragande orsak till bokens och filmens framgångar är just att huvudpersonen är en pigg åldring som gör oväntade och ovanliga saker för sin ålder – ett upplägg som har gått hem tidigare. Men boken blev inte recenserad i de större tidningarna, bland annat beroende på att den ansågs vara för enkel i både språk och handling, kanske också för att »kritiker gillar sånt som skaver, mer än sånt som är skönt. Och 'Hundraåringen' är så mycket feelgood en bok kan bli«, som Andreas Ekström skriver i en kommentar i *Sydsvenskan*. Boken berättade alltså inte »rätt« historia. Den skildrade visserligen en populär figur men inte på ett sätt som hörde hemma på kultursidornas debatter om äldre och åldrande.

Är vi rädda för att dö?

Varför fascineras vi av långlevare? En del i det hela är att vi har en dragning åt det annorlunda, det som sticker ut, rekord av något slag – vilket hela *Guinness Rekordbok* är ett uttryck för. Men troligen är också vårt intresse för långlevare ett bevis på att många bär på en önskan om att själv bli riktigt gammal och samtidigt förbli frisk. Eller om man vänder på det: en rädsla för sjukdom och död. Precis som intresset för nyheterna om osannolika Lottovinster speglar våra finansiella drömmar gör dessa historier om långlevare att vi kan fortsätta drömma om ett längre och friskare liv än det troliga.

Genomgående i många av exemplen ovan är att långlevarna har levt ett enkelt och strävsamt liv, utan excesser. Det finns någon sorts moralpredikan i det hela, ibland mycket tydligt, som när eng-

elsmannen Parr dog kort efter att ha fått leva ett liv i lyx i London. Andra gånger, såsom i många av tidningsartiklarna under 1900-talet, säger inte journalisterna rakt ut att man ska leva ett enkelt liv men i beskrivningarna av de gamla framgår det ändå tydligt att *detta är den rätta vägen för ett långt liv*. Dock kan man se en avvikande tendens i de senaste decenniernas artiklar som berättar om att långlevare ändå lyxar till det med lite vin eller röker ibland. Hundraåringen som klev ut genom fönstret i romanen och filmen visar på ett likande sätt att ett litet – eller betydande – mått av risktagande nog är acceptabelt.

Något som vi inte ser i exemplen ovan är berättelser om långlevare som är sjuka och har stort behov av omsorg. Dessa borde rimligen också finnas och är troligen vanligare. Men dessa liv och omständigheter väljs alltså bort i media och vi vill inte gärna läsa om dem. »Av kärnvirke« och »Själsförmögenheter i gott behåll« är kommentarer som ofta återkommer i artiklar om en ålder som egentligen är förknippad med sjukdom, problem och död. På så vis lever drömmen om ett långt liv vidare som just en dröm.

Långlevarna i framtiden?

Människans medellivslängd ökar och därmed också antalet hundraåringar. 1990 fanns det omkring 600 stycken, i dag är de närmare 2 000. Fortsätter denna ökning lär det inte vara lika intressant att läsa om hundraåringar i framtiden. Forskningen om vad det är som gör att vi åldras och hur man ska stoppa åldrandet fortgår. Aubrey de Grey, forskningschef på Sens Foundation i Kalifornien, sade på en föreläsning vid Princeton University 2012 att »vi vet inte hur gammal den första människa som blir 150 år är i dag, men det är så gott som säkert att den första människa som blir 1 000 år är mindre än tjugo år yngre«.

Frågan man lätt ställer sig är: Hur gammal måste man bli om hundra år för att man ska kvalificera sig till att bli omskriven som en långlevare? Kanske är vi då tillbaka vid de åldrar som patriarkerna i Bibeln hade. Eller så har vi helt enkelt slutat att dö.

Hög ålder är alltjämt ett fängslande motiv i bildkonsten. Gösta Steen porträtterades i projektet »100!« som visades på Arbetets museum i Norrköping under våren 2015. Foto: © Carl von Scheele.

Hur klär man sig för döden? I dag finns särskilda inredningar till kistan och till denna hör en lång vit skjorta som man bekläder den avlidne i – vilket kallas för att svepa liket. Men valfriheten är stor och vid begravningsbyråerna tas stor hänsyn till personliga önskemål från både den avlidne och de anhöriga. Den döda kroppen kan kläs i pyjamas, nattlinne, brudklänningen eller favoritjeansen. Frisyren kan bestämmas i förväg och det är tillåtet att ta med sig personliga ting i kistan: smycken, gosedjur, personliga brev.

I äldre tider var döden närvarande under hela livsloppet och i vardagen var det lika naturligt att dö som att föda barn. I uppteckningar från tidigt 1900-tal kan man läsa att när man hade uppnått en hög ålder, över 80 år, var döden något man såg fram emot. Där finns citat som »Jag väntar på ett bättre hem, det har jag gjort länge« eller »Jag vet att jag får gå hem, så jag är inte ledsen«. Det var därför noga att likklädseln skulle vara så fin som möjligt, och det var en stor skam om den döde inte kläddes ordentligt. Allt skulle vara felfritt på den yttersta dagen då framträdandet inför Gud skedde.

I Skåne skulle det i god tid ordnas för likklädseln och i klädkistan hade mannen sin »jordskjorta« och kvinnan sin »jordsärk«. I de flesta fall hade mannen sin brudgumsskjorta – som denna, från Ingelstad i Skåne – sparad för ändamålet. Efter bröllopsdagen tog maken av sig den använda skjortan och lade den i klädkistan. Helst skulle skjortan ligga orörd till det var dags för likklädseln och endast undantagsvis användes den vid nattvardsgång eller andra högtider. Om det inte fanns en brudgumsskjorta att klä liket med så förfärdigades ett så kallat död- eller liklinne. Detta tyg var av finaste lärft och vävdes av någon kvinna på gården eller av liksveperskan. Tyget skulle vara så långt att det räckte över fötterna.

På fötterna kläddes liket, innan det stelnat, med stickade dödstrumpor. I vissa socknar skulle strumporna stickas i bomull, inte ull, då man trodde att benen inte skulle multna i graven om de kläddes med ylle. Strumporna hade också andra viktiga funktioner då de gjorde att liket inte skulle frysa eller se naket ut vid begravningen. På många håll skulle den avlidne mannen bära hel klädsel såsom byxor, strumpor, brudgumsskjorta, väst, vantar och huvudbonad. Om något försummades fanns risken han kunde »gå igen« – komma tillbaka för att kräva det som fattades. Trots allt var livet inte slut efter döden.

ANNA-KARIN JOBS ARNBERG är föremålsantikvarie vid Dalarnas museum.

Brudgumsskjortan

NM.0000751. Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet.

Foto: Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet (NMA.0030172).

Rätten att få vara gammal

Samtal om acceptans, villkor och fördomar

CECILIA WALLQUIST är intendent vid Nordiska museet och var sakkunnig i utställningen *Gamlingar* 2014–2015.

Det finns en tid i våra liv som få av oss planerar för. En tid vi inte direkt talar om, en tid som ingen egentligen vill tillhöra – den tid då vi av ålder inte längre är pigga, friska och krya, då kroppen inte längre orkar och vi behöver större hjälp i vår vardag. Det är en tid som har många namn: *sista tiden*, *slutet*, *ålderdomen*, nu även *fjärde åldern*. De som lever i denna del av livet omnämns genom historien med namn som *åldring* och *gamling*. I dag framförs nya namn som ska sudda bort tanken om just hög ålder och förändrad förmåga. Men förändras vår inställning till denna tid i livet genom en ordförskönings, en eufemism? Handlar det egentligen inte om djupt rotade attityder inför livets sista kapitel?

Inför Nordiska museets utställning *Gamlingar – Hur var det och hur vill du ha det?* var det min uppgift att intervjua och samla in berättelser från dem som lever sin vardag i den fjärde åldern. Berättelser som sträckte sig från Skåne till Lappland, från trygga hem till hemlöshet, från tillhörighet till utanförskap, från sorg till glädje. Berättelser som berörde djupt och väckte insikten att vi aldrig kan veta om vi inte frågar och är öppna för svaren. Det är på dessa berättelser som denna artikel bygger.

Vem skriver livet?

Begreppet *gammal* är faktiskt mer varierat och tillåtande än synen på människans förmåga. När vi ställer frågan »Vem är gammal?« varierar svaret beroende på vem som får den. Enligt 8-årige Adam går gränsen för att bli gammal vid 41. Elsa, 97, svarar »Jag är inte gammal än«. Men på frågan vad som definierar oss som gamla blir svaren inte längre bundna till en biologisk ålder, utan knyts i stället till den kroppsliga förmågan. Då svarar Adam: »Långsamma, dom är tysta och tänker mycket, dom har rollator och rynkor«, och Elsa: »När man inte kan klara sig utan hjälp«. Moa, 92, sammanfattar i ett ord: »Förbrukad«.

Synen på att åldras är komplicerad. I barnaåren är det något vi ser fram emot. Att bli äldre ses då som en självklar del i utvecklingen, en process där vi kommer att bli individer och medmänniskor, där vi samlar kunskaper och erfarenheter. Men någonstans utmed denna väg ändras synsätten. Att bli äldre ses inte längre som en utveckling utan mer som en avveckling. Denna fas inleds smygande genom subtila uppmaningar att undvika åldrandet. Vi informeras om mat, träning och olika *anti aging*-produkter för att vidhålla vår ungdomliga kropp, utseendet och vigören. Med dessa uppmaningar i bagaget greppar vi sedan pincetten för att dra bort de första grå hårstråna, och läsglasögonen smusslas det urskuldande med i väskor och fickor. Vi gör allt för att inte uppfattas som – inte unga längre. Varför gör vi det?

Vi beundrar och framhäver de pigga, friska och aktiva som en idealbild att leva upp till, att det är så det ska vara även när vi åldras. (Se Leif Wallins bidrag i denna volym.) För en del äldre är detta överensstämmande med verkligheten men för många är vardagen en annan. Hur påverkar detta ideal dem som inte kan leva upp till denna bild. Hur ser verkligheten ut på andra sidan av pigg, frisk och aktiv?

Den fjärde åldern är inte knuten till någon specifik biologisk ålder, utan bestäms av att den kroppsliga förmågan avtar på grund av högre ålder och ett stort hjälpbehov uppstår. Tiden framställs ofta som en svår och tragisk tid, som att livet redan är slut. Att det

Foto: Gösta Glase, © Nordiska museet (NMA.0059061).

är det sista kapitlet i livet, så långt vi känner till, det är fakta, men en livsberättelse slutar inte skrivas förrän pennan faller ur handen på den som skriver. Och många i fjärdeåldern må ha en sliten penna men greppet om den är fortfarande hårt. I mediedebatter, vid arbetsplatsers fikabord och över kvällsmiddagen i hemmen är det emellertid andra som diskuterar och skapar perspektiv. Men hur många av dess röster kommer från dem som faktiskt lever sin vardag, timma efter timma, dag ut och dag in, år efter år, inom just den fjärde åldern?

Som Olof, 93, så tydligt förklarade, sittandes vid sitt fönster i rummet på äldreboendet: »Är man inte gammal så vet man inte så mycket om hur det är, då har man inte provat allt det jag har, det är ju jag som provar och tar reda på det.« Många av de som lever sina liv i fjärdeåldern uttrycker att de inte äger rätten att få vara just gamla, genom att bilden av deras vardag ofta förmedlas av observatörer, de som inte tillhör denna plats i livet.

Blir vi någonsin ointressanta?

Många var de äldre som frikostigt och öppenhjärtigt ville dela med sig av sina liv under mina intervjuer. Berättelser om både barndomsbus, tonårens lyckliga och olyckliga kärlekar, yrkesliv samt om barn och barnbarn. Men på frågan hur livet och vardagen upplevs i nuet kom svaren inte lika lätt. Moa, 92: » Det är det aldrig någon som har frågat förut – det är nog inte intressant för andra, det är ju bara som det är, för mig här inne« (pekandes mot hjärtat). Moa är inte ensam om att tro att hennes liv som gammal inte intresserar någon, samma sak säger Hannah, Pirko, José och fler med dem. De ser sig som ointressanta i nuet. Att deras erfarenheter från den plats i livet de nu befinner sig inte efterfrågas. Men är det så att vi vid en viss plats i livet blir ointressanta?

Ser vi till det historiska materialet så har vi ofta vänt oss till de gamla för att få kunskaper. Eller egentligen har vi inte vänt oss till de gamla själva utan till deras minnen från tiden som icke-gamla. De har fått svara på frågor som rör barndomen, ungdomen, yrkes-

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075592).

livet, familjebildning med mera, däremot sällan på frågor om hur det är att vara gammal, att vara i fjärde åldern. De gamlas historia har skrivits men inte självklart av dem själva. Ofta har den skrivits utifrån observatörers tolkande iakttagande.

Varför har vi inte varit lika intresserade av hur det personligen upplevs att vara gammal, att vara i behov av ständig hjälp, som vi har varit av ungdomen? Behöver det rättfärdigas att vara gammal genom att visa att man också varit yngre?

Finns gamla?

Moa, 92 igen: »Jag har rätt att få vara gammal.« Hon sade det med en underton av en provocerande fråga till sig själv och till hela samhället. Moa känner nämligen inte att den rätten finns, men att den borde finnas.

Många av de intervjuade känner sig osynliga, som om de inte finns. De tilltalas sällan, ens i situationer som rör dem själva. De upplever att beslut tas över deras huvuden. De syns ytterst sällan i vardagens brus av reklam, tidningar eller tv om det inte rör just äldreomsorgen, och då speglas deras liv ofta med fokus på misär.

Genom mina intervjuer framkom ett djupt rotat bekräftelsebehov. Men bekräftelsen måste förtjänas genom duglighet och att kunna klara sig själv. När den egna förmågan inte längre räcker sviker självförtroendet, många skäms och känner sig värdelösa. Men varför är det så? Vi behöver alla hjälp genom livet. Som barn behöver vi hjälp att lära oss gå och tala, som tonåringar med att hitta oss själva, som vuxna med att möta svårigheter. Det ser vi som en naturlig del i vår utveckling. Att som gammal då behöva hjälp, när kroppen inte orkar, är egentligen bara ännu ett naturligt skedde i livet då vi behöver extra stöd.

På en dagverksamhet i Skärholmen funderar några damer, mellan 70 och 85 år gamla, över varför gamla inte syns. Kanske är det för att de, de gamla, väcker tankar om att livet tar slut, om vår förgänglighet. Med ironi, skratt och allvarsam blick säger de att de borde anställas som inspiration på gym och av läkemedelsindu-

strin, för att visa hur alternativet är om man inte tränar eller tar alla föryngringspreparat. Även om dessa damer ironiserar så råder en stark känsla bland de intervjuade av att inte ha ett värde, inte efterfrågas, och de ser sig själva som en belastning.

Hannah

Hannah, 94, berättar att hon inte vill vara till besvär och att hon alltid är tacksam för den hjälp hon får. »Jag får hjälp med att gå på toaletten. Jag ringer till en som hjälper mig men det tar cirka 30 minuter [innan personen kommer]. Man får lära sig att klara det. Det känns genant men man vänjer sig. Förstår att det inte går att få hjälp hela tiden, för det kostar ju och jag betalar bara en del, staten resten.«

Gerd

Gerd, 78, ville inte inse att hon började bli gammal. Men med beviljandet av hemtjänsten kom insikten om att hon nu var det. »Tyckte att livet tagits ifrån mig. Ville inte ha hjälp men fick finna mig i det eftersom jag inte riktigt klarade mig själv. Det är svårt att acceptera, att nu duger jag inte till något. Verkligen fasansfullt att inse. [...] Allt du har varit är borta, en känsla av att inte längre vara behövd, att inte vara en fullgod individ i gemenskap med andra.«

Pirko

Pirko, 83, har tidigare inte ägnat sin ålderdom en tanke. Livet har varit fullt upp med annat. Pensionen har hon sparat till men sedan – det lämnade hon till sitt öde. »Jag har aldrig tänkt eller planerat för ålderdomen och nu är det för sent.« Pirko säger att hon inte vill begränsas av att hon är gammal men kan inte alltid stå emot. Dels är det kroppen som säger ifrån, dels hon själv. »Man har samma känslor när man är gammal. Jag skulle gärna vilja sitta på en pub om jag bara orkade. Men kroppen sätter ju begränsningar... Och så tycker jag ju själv att jag är för gammal.«

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075600).

Elsa

Elsa, 96, beskriver att hon inte får den omsorg och vård hon behöver på grund av att hon är gammal och inte ses som lika viktig som de yngre. Hon tycker om att läsa, men nu kan hon inte det längre. »Jag önskar att ögonen skulle varit kvar i funktion. Men det är inget som läkarna tar hänsyn till när man är så här gammal. Jag fick tider för operation med de sköt upp så många gånger att det till slut blev försent. Dom tänker nog 'det där är inte så noga, hon är ju ändå så gammal'.« I dag är Elsa beroende av att volontärer från Röda korset kommer förbi då och då för att läsa för henne.

Ida

Ida, 96, försöker att inte vara till besvär, ber inte om alla saker hon egentligen behöver hjälp med. Hon gör så för att vara till lags eftersom hemtjänsten har det så stressigt. Ingen frågar heller. Men innerst inne vill hon inte vara så tacksam, för hon har fortfarande behov. »Det är nedslående hur man blir behandlad som gammal. Det är sånt man känner rent emotionellt, man är 'den gamla'. Rent allmänt i samhället är man nedlåtande åt äldre, absolut ingen respekt. Det finns i blickarna, i mimiken, att dom tänker 'den där är så gammal'. Det är säkert. Men det är ingen som säger det rent ut.«

Känslan hos de äldre att inte vara accepterade, att inte vara värdefulla och att inte bli tagna på allvar är återkommande hos de flesta av de intervjuade. Dels upplever de att samhället i stort har den synen, dels är det tydligt att de själva anammar den synen när de betraktar sig själva. De ser sig som förbrukade, att de inte har rätten över sitt liv och att de måste vara tacksamma.

Upphör vi någonsin att vara individer?

Det debatteras mycket om ensamheten bland »de gamla«. Berättelser om gamla som sitter ensamma i sina hem och aldrig får besök förs fram i media. De uppfinns tekniska lösningar som »Giraffen«, en datorskärm på ett fjärrstyrt stativ som omsorgspersonal och anhöriga kan koppla upp sig mot via datornätet. Med hjälp av bildskärmen kan de sedan interagera med vårdtagaren. En sorts kombination av sällskap, kommunikation och trygghetsrobot. Det talas om vikten av att alla äldre ska få komma ut och träffa andra äldre. Dagverksamheter erbjuder gemenskap, och att bo på äldreboende förväntas minska ensamheten i vardagen. Den fysiska ensamheten är vi medvetna om. Men ensamheten är inte alltid fysisk. Ensamheten är inte alltid synlig.

Våra erfarenheter, behov och förväntningar upphör inte plötsligt när vår kropp inte längre orkar och när vi behöver hjälp med vardagens mest vardagliga ting. Men ändå finns flera berättelser som berättar om ytterst begränsade möjligheter att vara individ i

fjärde åldern. Varför finns det, i skrivande stund, till exempel inga äldreboenden för hbtq-personer (i analogi med liknande seniorboenden)? Och varför erbjuds en döv person boende på ett äldreboende för hörande?

Aina

Aina, 74, har levt hela sitt liv i samhällets utkant. Hennes vardag var missbruk, och i missbrukets spår kom även kriminalitet, prostitution, våld och hemlöshet. Aina bor inte på ett anpassat äldreboende där hennes erfarenheter kan finna en gemenskap. I stället bor hon på ett äldreboende där hennes behov och förväntningar skiljer sig markant från de övrigas. Aina är övertygad om att alla ser ner på henne, såväl de boende och deras anhöriga som personalen. Hon har inget gemensamt med de andra – »jag har inte firat jul, har inga barn, jag har aldrig varit på semester«. Och ingen kommer för att besöka henne. Det är svårt för henne att vara beroende av äldreomsorg. Hon litar inte på någon, det har livet lärt henne, och med de erfarenheterna hon bär med sig har hon svårt att tro på omtanke och omvårdnad. För i hennes liv har vård alltid förknippats med tvång. Oavsett personalens omtanke och de medboendes eventuella fördomsfrihet så är det så här Aina upplever det i sin vardag, dag ut och dag in.

Oscar

Oscar, 91, är homosexuell men bor på ett äldreboende där heteronormen outtalat råder. Det finns i dag inga äldreboenden för hbtq-personer. För Oscar handlar det nu inte i första hand om sexualitet utan om rätten att även som gammal få behålla sin identitet. Han skulle också vilja ha fönsterbrädan fylld med fotografier på sig och sin partner. Han önskar också att få berätta om saknaden efter sin älskade, precis som de andra på boendet berättar om sina fruar och män. I stället drar han sig tillbaka, svarar knapphändigt på frågor om fru och barn. Oscar är rädd hur de andra ska se på honom om han berättar vem han egentligen är. Hur blir han behandlad då?

De boende på äldreboendet är generationskamrater med Oscar och har alla vuxit upp i en tid då homosexualitet var straffbart och sågs som en psykisk sjukdom. Han vet också att vissa i personalen kommer från kulturer där homosexualitet fortfarande är straffbart och brottsligt. Då är det inte så lätt att våga vara den man egentligen är. Då är det, som Oscar säger, »enklare att vara som alla andra«.

Britta

Britta, 72, är döv, talar och förstår endast teckenspråk. Hon säger: »Det är så lätt att tro att alla gamla är lika, men vi döva hör inte hur högt du än talar.« Hon upplever det som att det saknas förståelse för detta, att det faktiskt inte är samma sak att på ålderns höst höra dåligt som att aldrig någonsin ha hört.

Det är svårt att få plats på äldreboenden för döva, på flera platser i landet finns det inga speciellt anpassade äldreboenden alls. Alternativet är då ett boende för hörande. Eller att flytta, ofta väldigt långt från sin hemort, sin familj och sina vänner. Även att flytta till ett annat land såg Britta som en nödvändig eller i varje fall möjlig utväg. Det skulle smärta att lämna sina älskade barn och barnbarn, men utan ett språk och någon att prata med skulle hon inte klara sig. Det skulle vara som att isoleras i ett land där du inte kan språket.

Britta fick dock en plats på önskat äldreboende för döva. Men allt var inte som hon hade hoppats. Hon ifrågasätter blandningen av personer med olika resursbehov. Dementa kräver en helt annan vård och omsorg än vad exempelvis hon gör, men ändå bor de nu på samma boende. »Det är som att våra behov som döva inte tas på allvar.«

José

José, 83, kommer från Chile och talar endast spanska. När han behövde äldreomsorg fick han plats på ett äldreboende för svensktalande, där ingen talade hans språk. Han hamnade utanför alla

gemenskaper, kunde inte förstå och inte göra sig förstådd. »Jag fick inga vänner och var mycket ledsen.« Men allt vände när han fick flytta in på ett spansktalande äldreboende. »Här trivs jag väldigt bra, det känns som hemma.«

José har en mycket stor familj: 7 barn, 23 barnbarn och 14 barnbarnsbarn. Han får besök varje dag och varje helg bor han hemma hos något av barnen. Men han känner sig ensam. »Trots allt bra, har jag aldrig varit så ensam som nu och det sörjer jag över.«

Vem bestämmer?

Genom arbetet med att samla in upplevelser från äldreomsorgens vardag blev det uppenbart hur komplicerat det är att förstå en annan persons situation, även när man står varandra mycket nära. Flertalet av de intervjuade tar upp frågan om ansvar, om vem det är som bestämmer och »vet bäst«. Vem bestämmer om boendet, vem bestämmer hur den gamla mår, vem bestämmer vilka risker som får tas – eller ej?

Vid ett spontant samtal med Barbro, 65, som är anhörig, belystes detta tydligt. Barbro berättade att hon inte förstår varför äldreboendena måste vara så murriga och med gamla möbler. Moderna möbler med rena former i ljust trä gör att det blir ljusare och luftigare, ansåg hon. Hon är glad över att de nya äldreboenden som byggs anammar den ljusa stilen. »När jag valde boende åt min mamma var det ett av mina krav.«

Men vems behov är det som ska tillgodoses? Iakttagelser från »de gamlas« hem ger en annan bild. På hyllor och bord står mängder av fotografier, på golven samsas soffgrupper med matsalsgrupper, på fönsterbräderna trängs mer eller mindre levande växter. Och här och där en porslinskatt. Men för den gamla är dessa möbler och föremål inte bara inredning utan också minnen, trygghet och hållpunkter från livets olika skeenden.

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075588).

Olof

Olof, 96, förstår att hans dotter gjorde rätt och att hon gjorde det med omtanke när hon ordnade med äldreboende åt honom. Men han saknar sitt hem något alldeles enormt. Han visar ett fotoalbum och berättar om sitt hem med stor stolthet. Det är ett stort och ombonat hem med mycket möbler, blommor och pynt. På många bilder ses han och frun Kristina, deras familj och vänner. Han berättar om familjen som vuxit där, om vänner på besök och glada födelsedagsfiranden och hunden Sten. Han berättar att hans dotter nog trodde att han var deprimerad för att han var så ensam sedan Kristina gick bort. »Min familj tror nog att jag saknar det sociala och besöker mig därför. Fast egentligen vill jag inte ha så

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075600).

mycket besök, jag trivs med ensamheten. Kände inte så när jag var frisk, då tyckte jag om folk till tusen. Men jag orkar så lite nu.«

Sedan blir Olof sorgsen när han berättar att hans »hem«, den bostad han nu har flyttat från, ska hyras ut. »Tycker inte om det, men vad kan jag göra?«

Olof säger att han inte saknar friheten, det han saknar mest är att få bestämma själv. »Jag vill inte ha hjälp, jag vill klara mig själv. Men, herregud, om jag skulle ramla så ramlar jag i alla fall, det kan nog inte 'personalen' hindra. Jag vill inte ramla, jag tycker inte om det, är lite rädd. Men det är värt att riskera. ... Det är ju jag som bestämmer över mig. ... Man vill ju bestämma själv så länge man är äldst. Men så är det inte.«

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075601).

Vad är ett rikt liv?

Förr eller senare kommer många av oss att bli gamla och tillhöra den fjärde åldern. Men varför vill vi inte kännas vid det? Varför möts denna tid i livet med så stor tystnad, som om vi förnekar att detta livskapitel finns? Är det så att vi använder fel skala när vi mäter livets faser? Om vi i stället byter måttstock och inte döljer den fjärde åldern så kanske Moa och fler med henne kan få känna rätten att vara gammal. För denna tid i livet finns och kommer alltid att så göra, oavsett vad vi kallar den, oavsett vad vi anser om den och oavsett hur lite vi vill kännas vid det. Så är livet.

I en säng på ett äldreboende i Norrland ligger Svea, 93. Hon får hjälp av personalen med att vända sig på sidan. Hon dricker sitt kaffe ur en mugg med ett extra långt sugrör, eftersom hon inte kan böja huvudet. Så ser hennes verklighet ut i fjärde åldern. Det är också den bild som ofta ges, en bild som hos betraktaren upplevs som tragisk, hemsk och ovärdig. Något vi borde få slippa uppleva.

Men när Sveas svaga röst når mitt öra, förstår jag att hon upplever det på annat vis. Hon är nöjd med livet, har levt livet fullt ut och gör det än. Hon anser inte att hon har förlorat något genom att inte längre vara den pigga aktiva hon en gång var. Var tid har sina begränsningar, säger hon. Hon tycker att det är jobbigt, hemskt, när hon har ont, »men det tyckte jag när jag var yngre också«.

Att vara gammal måste få innebära tillåtelse att få *vara*, utan att jämföras och dömas utifrån ett ideal som tillhör en annan plats i livet. Vi slutar aldrig att vara intressanta, vi slutar aldrig att ha behov, erfarenheter och önskningar. Vi måste bara lära oss att se bortom kroppens förmåga.

I ett samtal med några barn finns kanske den nya måttstocken. Teodor, 11, vänder sig inte i första hand till mamma och pappa vid större, viktigare, frågor. Han litar inte heller helt på lärarna i skolan. Men: »Jag frågar alltid morfar för han kan så mycket.« Einar, 10, berättade att han gärna besöker äldreboendet: »Jag tycker om att vara där. Det är så lugnt där och dom gamla har så mycket spännande att berätta.« Och när Elsa, 10, har bekymmer, då vänder hon sig helst till sin farmor, för hon kan lyssna och bevara hemligheter.

Foto: Karolina Kristensson, © Nordiska museet (NMA.0075596).

Summary

See Age

On one level, life is wholly uncomplicated: a person is born, lives, dies. The Swedish National Encyclopaedia reminds us that the life function can be reduced to a property in organisms that has the ability to communicate information in some manner. Ageing is then a process during which "structures which have been formed through energy-demanding processes are gradually broken down". When a biological system, such as a human body, has reached what is known in thermodynamics as equilibrium, life has ceased: no energy in, no information out. In the face of such mechanisms we are all equal.

Reasoning in this way underlines the general principles. Yet there are many variables in the course of life. What are the processes and the structures? What is it that finally ends? It is not possible, according to the encyclopaedia, "to state one single property that distinguishes life from non-life".

People live their lives in many dimensions and bear the imprint, among other things, of passages between and through different states – *ages*. We know them through language, both in numerals and in generic concepts: *childhood*, *youth*, *adulthood*, *old age*. But we also know them as expectations and identities in a world where *age* is a highly structuring category. Words and expressions such as *toddlerhood*, *tweens*, *teens*, *young adults*, *middle age*, and *the fourth age* show that the familiar terms do not describe the whole spectrum and that innovations have been necessary. It is the same thing with diagnoses and semantic shifts of the type *midlife crisis*

and *senior housing*. Add to this the popular attitude that "age is just a number" and we face a field of knowledge that is too broad to survey.

The ages of man – what they are and how they are constructed – is, to put it differently, a subject for negotiation. Social, cultural, economic, political, and, of course, physiological factors substantiate dividing lines and definitions. How long is a person a child? What *is* a child? Who is an adult and who is old? One question automatically raises many others. What rights does a child have? What is the responsibility of the adults? What does it mean to grow old? How have norms and practices changed over time? Swedish is full of compounds such as *barnbidrag* (child allowance), *ungdomsgård* (youth centre), *myndighetsålder* (majority, coming of age), *vuxenstudier* (adult studies), *byäldste* (village elder), *åldersgräns* (age limit), *åldersnoja* (age paranoia), and *åldersrasism* (ageism), which show that our notions about ages and ageing have wide ramifications.

A collection of articles like this can never convey a complete picture of the theme of ages. There are also many topics for which there was no room in this book. We have omitted discussions of principle about the relationship between ages and generations, and to a large extent the whole long period in the life course that begins after youth and ends with old age. The *in-between age* (*mellanåldern*), a term from the sociologist Håkan Jönson, is a kind of normal state but is nevertheless characterized by a bewildering invisibility in research and studies. Here we have learned something, namely, that the concept of age is mostly associated with either young or old people.

Some of the essays in this volume are based on interviews and studies conducted in connection with the exhibition "Old Folks", which was shown at the Nordiska Museet in 2014–2015. It focused on the fourth age, the phase of life when a person can no longer cope without help, and it built on a foundation of cultural history. But it also had a contemporary content and in the subtitle there was a challenging question: "What was it once like and how do you

want it to be?" Behind it was a protracted debate about elder care in Sweden, where new actors and arguments had gained a foothold. At the same time there was debate about retirement age and about the state of the Swedish school system. The intensity of the seemingly endless altercations tells us something about the importance of multidimensional perspectives on what ages are and how they are institutionalized.

In other parts, too, this issue of *Fataburen* displays the wealth offered by the perspective of cultural history. We begin by moving from the foetus coffin and swaddling clothes to young adults' mountain wear and the bridegroom's shirt, and end with articles ranging from Facebook and the machine at Lill-Skansen into which children put their discarded dummies, to the poorhouse and the *ätteklubba*, the club supposedly used to kill off old people. In between we look at a visual motif that, more than any other, has concerned questions about the morals and relations of the different ages. The image of the staircase illustrating the ages in a person's life sums up our expectations and fears. Here we see variations on life as both structure and experience.

Anders Carlsson is acting editor at the Nordiska Museet publishing division.

Källor och litteratur

Lena Kättström Höök

Från foster till dop

Otryckta källor

Nordiska museet
Föremålssamlingen (huvudliggare, katalogkort, Primus).
Nordiska museets arkiv
EU 29687, meddelat av Engla Johansson, född 1853.
Folkminnesmaterial, meddelat av Emma Bengtsson, född 1859.
Hammarstedtska arkivet, Barnavård I.
Specialfrågelista Sp 13, »Magiska skyddsmedel«.

Elektroniska källor

Digitalt museum, www.digitaltmuseum.se
Nordisk familjebok, Uggleupplagan, 1904,
http://runeberg.org/nfbd/0488.html
Svenska Akademiens ordbok,
http://g3.spraakdata.gu.se/saob/

Tryckta källor och litteratur

Achen, Sven Tito, *Symboler omkring oss: Från prästkragen till zodiaken*, Stockholm 1978.
Bondeson, Lars, *Seder och bruk vid födelse och dop*, Stockholm 1996.
Bringeus, Nils-Arvid, *Livets högtidsdagar*, Stockholm 2007.
Bringeus, Nils-Arvid, »Svenska dopseder«, *Fataburen*, 1971.
Den svenska högtidsboken, Göran Palm (red.), Stockholm 2000.
Flentzberg, Anton, »Föreställningar om älfvorna«, *Fataburen*, 1907.
Frykman, Jonas, *Horan i bondesamhället*, Stockholm 1993 [1977].
Furingsten, Agne, »Dop och doptraditioner«, *Fataburen*, 1995.
Hagberg, Louise, *När döden gästar*, Stockholm 1937. [Ny utgåva 2015.]
Hagberg, Louise, »Seder och tro vid märkestillfällena i ett barns liv«, *Livets högtider: Nordisk kultur*, Stockholm 1949.

Hammarstedt, N. E., *Svensk forntro och folksed i bild och ord*, Stockholm 1920.
Hammarstedt, N. E., »Älvstenen med trolldockorna vid Bors bruk i Västmanland«, *Fataburen*, 1928.
Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, *Wärend och wirdarne: Ett försök i svensk ethnologi*, första delen, Stockholm 1972 [1864].
Höjeberg, Pia, *Jordemor: Barnmorskor och barnaföderskor i Sverige*, Stockholm 1981.
Johansson, Ella, »Moderliga mansimitationer eller pojkars kvinnliga förebilder: Betydelsen av kön i den kulturella konceptionen av gosse- och flickebarn«, *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Anne Marie Berggren (red.), Forskningsrådsnämden, Stockholm 1999.
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, John Granlund (red.), Malmö 1956–1978.
Levin, Herman, »Forna tiders mörker och vidskepelse«, *Läsning för svenska folket*, Stockholm 1909.
Lindström, Märta, »Kristningakläder«, *Kulturen*, 1957.
Londos, Eva, »Om askegossen från Bringetofta och döda barns begravning«, *Småländska kulturbilder: Från kyrkans värld*, Jönköpings läns hembygdsförbund och Jönköpings läns museum, LXV, 1995.
Nicolovius [Nils Lovén], *Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början av 1800-talet: Barndomsminnen*, Degeberga 1996 [1908].
Nylén, Anna-Maja, *Som man är klädd blir man hädd*, Västerås 1975.
Näsström, Britt-Marie, *Blot: Tro och offer i det förkristna Norden*, Stockholm 2002.
Person, Bengt-Arne, »Dopseder«, *Kulturen*, 1957.
Schön, Ebbe, *Älvor, vättar och andra väsen*, Stockholm 1990.
Tillhagen, Carl-Herman, *Barnet i folktron: Tillblivelse, födelse och fostran*, Stockholm 1983.
Tillhagen, Carl-Herman, *Folklig läkekonst*, Stockholm 1977.
Troels-Lund, Troels Frederik, *Dagligt liv i Norden på 1500-talet: Födelse och dop*, del 8, Stockholm 1931.
Wikman, K. Rob., »Kungliga segerhuvor«, *Livrustkammaren*, vol. VI, 1–2, Stockholm 1952–1954.
Østmoe Kostveit, Åsta, *Kors i kake, skurd i tre: Tegn og symboler i folkekulturen*, Oslo 2004.

Karin Dern

Vägen till mognad

Elektroniska källor

»Barnkonventionen för barn och unga« samt »Här är några viktiga åldersgränser i Sverige«, www.barnombudsmannen.se (hämtade 2015-01-14).

Tryckta källor och litteratur

Ariès, Philippe, *Barndomens historia*, Stockholm 1982.

Banér, Anne, *Bilden av barnet från antiken till* 1900, Stockholm 1994.

Barnen och välfärdspolitiken: Nordiska barndomar 1900–2000, Inst. för framtidsstudier, Stockholm 2011.

Barnet blir barn: En antologi om barndomens historia, Claus Clausen (red.), Stockholm 1983.

Coninck-Smith, Ning, »Barnets århundrade: 114 år av design, arkitektur och konst för barn«, *Barnets århundrade: Nordisk design för barn* 1900 *till i dag*, Museum Vandalorum, Värnamo 2014.

Hougaard, Bent, *Curlingföräldrar och servicebarn*, Stockholm 2004.

Johannesson, Eric, *Den läsande familjen: Familjetidskriften i Sverige* 1850–1880, Uddevalla 1980.

Liljewall, Britt, »Minnen av barnarbete runt sekelskiftet 1800«, *Jordbrukets barn*, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria, Mats Sjöberg (red.), Stockholm 2004.

Szabó, Mátyás, »Barnarbetet i agrarsamhället«, *Fataburen*, 1971.

Viveka Berggren Torell

Bilder av tweens

Elektroniska källor

»Leksaker inget för 9-åringar«, *Svenska Dagbladet*, 2014-01-27, nätupplagan, www.svd.se/nyheter/idagsidan/leksaker-inget-for-9-aringar_8928646.svd (kontrollerad 2015-09-17).

Tryckta källor och litteratur

Bartley, K., Berggren Torell, V. & Oudhuis, M., »Motherhood and blogs about children's fashion«, *Being, becoming and belonging: 6th International conference on multidisciplinary perspectives on child and teen consumption*, University of Edinburgh Business School, 2014.

Bjurström, E., *Livsstilsreklam, vad är det?*, Konsumentverket, Vällingby 1991.

Johansson, B., *Barn i konsumtionssamhället*, Stockholm 2005.

Kvale Sørenssen, I., »Tweens as a commercial target group: Children and Disney filling the category«, *Situating child consumption: Rethinking values and notions of children, childhood and consumption*, A. Sparrman, B. Sandin & J. Sjöberg (red.), Lund 2012.
Lury, Celia, *Consumer culture*, Cambridge 1996.

Helena Kåks

När blir man vuxen?

Artikeln bygger på avhandlingen *Mellan erfarenhet och förväntan: Betydelser av att bli vuxen i ungdomars livsberättelser*, Linköping 2007.

Referenser

du Bois-Reymond, Manuela, »'I don't want to commit myself yet': Young people's life concepts«, *Journal of youth studies*, nr 1, vol. 1, 1998.
Koselleck, Reinhart, *Erfarenhet, tid och historia: Om historiska tiders semantik*, Göteborg 1979/2004.
Kugelberg, Clarissa, »Young adult life with and without limits: Different discourses around becoming adult among Swedish young people«, *Young*, nr 1, vol. 8, 2000.
Lewis, Suzan; Smithson, Janet & Brannen, Julia, »Young Europeans' orientations to families and work«, *The Annals of the American academy of political and social science*, nr 1, vol. 562, 1999.
Melucci, Alberto, »Youth, time and social movements«, *Young*, nr 1, vol. 4, 1996.

Ann-Sofie Andersson

Makt och myndighet

Artikeln är en bearbetning av den otryckta C-uppsatsen »Varför skulle kvinnorna vänta? En studie av riksdagsdebatten om ogift kvinnas myndighet 1809–1863«, Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 2006.

Otryckta källor

Andersson, Ann-Sofie, »Undantag i förändring: Mariestadskvinnor och myndighetsreformen 1858–1863«, D-uppsats, Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 2008.

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Ann-Sofie, »Att bestämma över sig själv: Christina Eriksdotter och myndighetslagstiftningen vid 1800-talets mitt«, *Personligt talat: Biografiska perspektiv i humaniora*, Maria Sjöberg (red.), Göteborg 2014.

Artæus, Iréne, *Kvinnorna som blev över: Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft*, Uppsala 1992.

Bladh, Christine, *Månglerskor: Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*, Stockholm 1991.

Bremer, Fredrika, *Hertha, eller en själs historia: Teckning ur det verkliga lifvet*, Stockholm 1856.

Carlsson, Sten, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor: Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället*, Uppsala 1977.

Hafström, Gerhard, »Huru mö blev myndig«, *Kvinnovärld i vardande: Tolv uppsatser i kvinnofrågor utgivna till Fredrika Bremer-förbundets sjuttiofemårsjubileum*, Monica Boëthius (red.), Stockholm 1959.

Hafström, Gerhard, *Den svenska familjerättens historia*, Lund 1978.

Ighe, Ann, *I faderns ställe: Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860*, Göteborg 2007.

Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Malmö 2011.

Liljewall, Britt, *»Mig själv och mitt gods förvalta«: 1800-talskvinnor i kamp om myndighet*, Stockholm 2013.

Matović, Margareta, *Stockholmsäktenskap: Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*, Stockholm 1984.

Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960.

Marianne Larsson

I sin ålders kraft

Otryckta källor

I privat ägo

Arkivhandlingar efter släkten Ouchterlony. Materialet har erbjudits Nordiska museet som gåva men ännu ej förvärvats.

Hos författaren

Forsling, Gunilla, »Fjällsyskonen Anna och Gunnar Ouchterlony«, 2014.

Forsling, Gunilla, »Lisa Ouchterlony (Ludovica Elisabeth, f. Pripp 1875–1952)«, 2014.

Forsling, Gunilla, »Ouchterlony-profiler«, 2014.

Forsling, Lennart & Gunilla, muntliga redogörelser, 2013–2015.

Elektroniska källor

»Nääs slott«, Wikipedia, http://sv.wikipedia.org/wiki/N%C3%A4%C3%A4s_slott (hämtad 2014-11-13).

Topelius, Zacharias, »Inspektoren«, *Noveller*, band 1–2, 1901, http://runeberg.org/topnovel/b0272.html (hämtad 2015-02-20).

Tryckta källor och litteratur

Blehr, Barbro (red.), *Femtiotalister: Om konstruerandet av kulturella generationer*, Stockholm 1993.

Böke, Ulf, »'Hurtbullar' firade nyår i snödriva på kalfjället«, *Västerbottens-Kuriren*, januari 1970.

Hugin & Munin (sign.), »– Djupfrysta ägg ...«, *Svenska Dagbladet*, 1969-04-06.

Larsson, Marianne, »Huru skidåkerskan fick ta steget fullt ut: Skidkläder, kroppsrörelse och kvinnlig frigörelse«, *Markeringar och maskeringar: Att visa eller dölja sin kropp*, Roger Qvarsell & Birgitta Svensson (red.), Stockholm 2012.

Larsson, Marianne, »Class and gender in a museum collection: Female skiwear«, *Fashion and Museums: Theory and Practice*, Marie Riegels Melchior & Birgitta Svensson (red.), London/New York 2014.

McLony [Gunnar Ouchterlony], »Ströftåg genom fjälldalarna i Torne Lappmark«, *Svenska Turistföreningens årsskrift*, 1909.

Rimfors, Fabian, *Olle Rimfors skidfärd: En resa genom utförsåkningens historia*. Östersund 2009.

Sandell, Klas & Sörlin, Sverker (red.), *Friluftshistoria – Från »härdande friluftslif« till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*, Stockholm 2008.

Sundgren, Nils Petter, artikel i *Månadsjournalen*, nr 5, 1986.

Wennström, Gertrud, »Premiär i snöstorm på längsta linbanan«, *Norrländska Socialdemokraten*, 1966-02-21.

Åkerberg, Rolf, »Färden på 69:e breddgraden«, *Dagens Nyheter*, 1967-02-26.

Tora Wall

Tomten, trollen och tiden

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv

EU 552, meddelat av torparen Per Johan Åström, född 1842 (citatet). Uppteckningar i folkminnessamlingen.

Tryckta källor och litteratur

Asplund Ingemark, Camilla, *The genre of trolls: The case of a Finland-Swedish folk belief tradition*, Åbo 2004.

af Klintberg, Bengt, Svenska folksägner, Stockholm 1972.

af Klintberg, Bengt, »Jerusalems skomakare«, *Harens klagan: Studier i gammal och ny folklore*, Stockholm 1982.

Polidori, John William, *The vampyre: A tale*, London 2011 [1819].

Rydberg, Viktor, »Tomten«, ursprungligen publicerad i *Ny Illustrerad Tidning*, 1881.

Stattin, Jochum, *Näcken: Spelman eller gränsvakt?*, Stockholm 1992.

Schön, Ebbe, *Älvor, troll och talande träd: Folktro om svensk natur*, Sundbyberg 2000.

Schön, Ebbe, *Gårdstomtens långa minne*, Stockholm 2014.

Schön, Ebbe, *Vår svenske tomte: Sägner och folktro*, Stockholm 2006.

Stoker, Bram, *Dracula* [Edited with an introduction and notes by Maurice Hindle; preface by Christopher Frayling], London 2003.

Swahn, Jan-Öjvind, *Vampyrer och varulvar*, Bromma 2010.

Tralau, Johan, *Monstret i mig: Myter om gränser och vilddjur*, Stockholm 2015.

Lövkrona, Inger, *Det bortrövade dryckeskärlet: En sägenstudie*, Lund 1982.

Leif Wallin

Ålderstrappan som motiv

Tryckta källor och litteratur

Bringéus, Nils-Arvid, »'Jag wärlden har försökt': Ett bidrag till levnadsåldrarnas ikonografi«, *Kulturen*, 1986.

Bringéus, Nils-Arvid, »Livshjulet i europeisk bildtradition«, *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok*, 1989.

Lene, Otto, »Livstrappen – Fra kristen allegori til videnskabelig taxonomi: Folkelige tryk til livsforløbets historie«, *Folk og kultur: Årbog for etnologi og folkemindevidenskab*, Köpenhamn 1998.

Odén, Birgitta, *Äldre genom tiderna: Åldrande och äldrepolitik som en historiker ser det*, Stockholm 2012.

Helena Lindroth

Ålderstrappan i närbild

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv

Uppteckningar om barnkläder (urval): EU 17214, 18276, 18548, 19726, 25170, 33533, 33379, 33421, 51890, 32854, 30780, 18793, 18274.

Elektroniska källor

Digitalt museum, www.digitaltmuseum.se – konst, modeplanscher, fotografier, satiriska bilder över modet etc.

Tryckta källor och litteratur (urval)

Alm, Albert, *Dräktalmanacka för Leksands socken: Eller reglerna för leksandsdräktens rätta användning jämte beskrivning av dräkten*, Leksand 1923.

Eldvik, Berit, *Modemakt: 300 år av kläder*, Stockholm 2010.

Eldvik, Berit, *Möte med mode: Folkliga kläder 1750–1900 i Nordiska museet*, Stockholm 2014.

Farrell, Jeremy, *Socks & stockings*, The costume accessories series, London 1992.

Fataburen: Kläder, Stockholm 1988.

Hedlund, Greta, *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovansjö socken 1750–1850*, Ovansjö hembygdsförening 1981 [1951].

Hurd, Madeleine, Olsson, Tom, Öberg, Lisa (red.), *Iklädd identitet: Historiska studier av kropp och kläder*, Stockholm 2005.

Jäfvert, Ernfrid, *Skomod och skotillverkning från medeltiden till våra dagar*, Stockholm 1938.

Klädd och oklädd, utställningskatalog från Nationalmuseum, Stockholm 1996.

Levander, Lars, *Barnavård i Övre Dalarna vid 1800-talets mitt*, Stockholm 1946.

Lindroth, Helena, *Skor*, Stockholm 2000.

Lindroth, Helena, *Smycken*, Stockholm 2012.

Nilsson, Bo G. (red.), *Påklädd, uppklädd avklädd: Om kläder, kropp och identitet*, Stockholm 2005.

Nylén, Anna-Maja, *Varför klär vi oss: Kring dräktens roll förr och nu*, Västerås 1962.

Penelope: Nyaste journal för damer, Helsingborg 1859.

Rousseau, Jean Jacques, *Émile, eller Om uppfostran*, Göteborg 1977–1978 [1762].

Stadin, Kekke, *Maktens män bär rött: Historiska studier av manlighet, manligt framträdande och kläder*, Stockholm 2010.

Stockholms Modejournal, 1843.

Svensson, Sigfrid (red.), *Folklig dräkt*, Lund 1974.
Swann, June, *History of footwear in Norway, Sweden and Finland*, Stockholm 2001.
Trolle, Alice, *De voro ett lysande följe: Alice Trolle berättar sitt livs minnen*, Stockholm 1944.
Wintzell, Inga, *Så var barnen klädda: Från kolt till täckjacka*, Stockholm 1972.

Bodil Jönsson

Alla dessa åldrar

Källor och litteratur

Delar av innehållet är hämtat ur följde tre »tidsböcker« om ålder och åldrande:
När horisonten flyttar sig: Att bli gammal i en ny tid, Stockholm 2011.
Tid för det meningsfulla, Stockholm 2012.
Silver, Stockholm 2014.

Bäck-Pettersson, Siv & Jansson, Margareta, »Åtta kontinuiteter i seniorers kontakter med vården«, Uppdrag Kunskap: Seniorer utvecklar vård och omsorg (2014), http://www.uppdragkunskap.se
Cohen, Gene D., *The mature mind: The positive power of the aging brain*, New York 2005.
Latour, Bruno, »Technology is society made durable«, *A sociology of monsters: Essays on power, technology and domination*, John Law (red.), London 1991.

Karin Dern

Gåsspelet

Elektroniska källor

Victoria & Albert Museum, »The New Game of Human Life«, John Wallis, 1790, CIRC.235-1964, http://collections.vam.ac.uk/item/O26275/the-new-game-of-human-board-game-wallis-john/ (kontrollerad 2015-09-17).

Tryckta källor och litteratur

All jordens spel och lekar: Hur man spelar dem, var de kommer ifrån, hur man gör dem själv, Frederic V. Grunfeld (red.), Trevi 1978.
Ariès, Philippe, *Barndomens historia*, Stockholm 1982.
Dams, Roland, »Sur la piste du jeu de l'oie«, *Le Vieux Papier pour l'etude del la vie et des moeurs d'autrefois*, Bulletin de la Societé archéologique, Historique et Artistique, Paris [oktober] 1997.
Whitehouse, F. R. B., *Table Games of Georgian and Victorian Days*, London 1951.

Cecilia Hammarlund-Larsson

Ätteklubba och ättestupa

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv
Svar på specialfrågelista Sp 143, »Att klubba gamla«.

Tryckta källor och litteratur

Dahm, Oscar & Elis, Leonard, *Sweriges historia: Försök till lärobok för skolans lägsta klasser*, 13:e uppl., Stockholm 1868.
Geijer, Erik Gustaf, *Svenska folkets historia*, del 1, Örebro 1832.
Granberg, Gunnar. »Släktklubban«, *Budkavlen: Meddelanden utgivna av Brages sektion för folklivsforskning*, nr 1/1934.
Lo-Johansson, Ivar, *Ålderdoms-Sverige: En stridsskrift*, Stockholm 1952.
Odén, Birgitta: »Ättestupan – myt eller verklighet?«, *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, nr 2, vol. 62, 1996.
Olausson, Peter, *Faktoider: Försanthållna osanningar, halvsanningar och missuppfattningar*, Stockholm 2008.
Trotzig, Dag, »Ätteklubban«, *Folkminnen och folktankar: Populärvetenskaplig tidskrift utgiven av Folkminnesföreningen i Lund*, nr 2, vol. 25, 1938.

Cecilia Wallquist

Rakhyveln

Elektroniska källor

Huden.se, www.huden.se, 2012.
Hårutställningen på Nordiska museet, www.har.blogg.nordiskamuseet.se, 2013.

Tryckta källor och litteratur

Ambjörnsson, Fanny, *I en klass för sig: Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*, Stockholm 2014.
Jablonski, Nina, *Skin: A natural history*, Berkeley 2006.
Naver, Axel, Thoresson, Eric & Bergstedt, Anders, *Skäggboken: Stil, identitet, gemenskap*, Stockholm 2013.
Sherrow, Victoria, *Encyclopedia of hair*, London 2006.

Fredrik Ehlton

Från fattigstuga till ålderdomshem

Otryckta källor

Julita gårdsarkiv

F7:3, F7:4, Julita gårds fattigvård, 1894–1907, 1908–1921.

F15AC:4, Nybble fattigstuga.

F15:3, (I-III).

F15:4, (I-III).

Julita kyrkoarkiv

Husförhörsböcker, 1783–1899.

Församlingsböcker, 1900–1909.

Nordiska museets arkiv

Julita, volym 41.

Riksarkivet

Losman, B., Förvaltningshistorik, 2005.

Tryckta källor och litteratur

Edebalk, P. G., *Fattigvård, skatter och åldringsfrågan* 1874–1913: *Ett bidrag till framväxten av den svenska välfärdsstaten*, Meddelanden från Socialhögskolan vid Lunds universitet, 2011:1.

Gustafsson, I. 1938, *Julita sockens krönika*, Julita hembygdsförening 1938.

Lagerquist, M., »Nybble gamla fattigstuga i Julita«, *Tidsskrift för fattigvård och annan hjälpverksamhet*, Stockholm 1945.

Anna Karin Eldvik

Nappmaskinen

Intervjuer

Kerstin Johansson, tidigare förman för Lill-Skansen.

Föräldrar till barn som använt nappmaskinen.

Tryckta källor och litteratur

Biörnstad, Arne (red.), *Skansen under* 100 *år*, Höganäs 1991.

Karin Lövgren

Gammal är någon annan

Intervjuer och otryckta källor

Forskningsprojektet »I garderoben: Kvinnor, kläder och åldrande«.

Elektroniska källor

Skoog, Ingemar, »Det nya åldrandet«, www.aldreicentrum.se/till-tidskriften/2011/Nr-42013--Aldreforskningen--med-den-aldre-i-centrum/Det-nya-aldrandet-/ (kontrollerad 2015-17-09).

Tryckta källor och litteratur

Cruikshank, Margaret, *Learning to be old: Gender, culture, and aging*, Lanham, MD 2003.

Featherstone, Mike & Hepworth, Mike, »Images of aging«, *Encyclopedia of gerontology: Age, aging, and the aged*, James E. Birren (red.), San Diego 2007.

Fineman, Stephen, *Organizing age*, Oxford 2011.

Karp, David, »A decade of reminders: Changing age consciousness between fifty and sixty years old«, *Aging and everyday life*, Jaber F. Gubrium & James Holstein (red.), Oxford 2000.

Letmark, Peter, »Åldrandet är inte rättvist«, *Dagens Nyheter*, 2015-01-08.

Lindgren, Mats; Fürth, Thomas; Kempe, Magnus & Krafft, Göran, *Rekordgenerationen: Vad de vill och hur de tänker*, Stockholm 2005.

Lövgren, Karin. »'Fun' as a resource in old women's deliberations about style and dress«, *Walking beside: Challenging the role of emotions in normalization*, Eva Söderberg & Sara Nyhlén (red.), Sundsvall 2014.

Lövgren, Karin, »Squirrels and nostalgia: About wardrobe collections of older women«, *Elderly and Cultural Identity*, Umeå 2015.

Petrine Knight

Glasögon

Elektroniska källor

Laughlin, Lauren Silva, »The hipster trend: Going flat?«, http://fortune.com/2014/12/29/the-hipster-trend-going-flat/ (kontrollerad 2015-09-17).

Tryckta källor och litteratur

Handley, Neil, *Cult Eyewear: The World's Enduring Classics*, London 2011.

Wenke Rundberg

Museer, åldrande och minnen

Intervjuer

Anita och Ingvar Wahlberg, 2014-12-08.
Barbro Weberg, december 2014.
Maria Hermansson, 2014-12-19.

Elektroniska källor

Alzheimerfonden: www.alzheimerfonden.se (hämtad 2015-01-26).
Demensförbundet: www.demensforbundet.se/se/om_demens/demenssjukdomar (hämtad 2015-01-28).
»Museer & minnen – 2012-2013«, Slutrapport för Interreg Sverige-Norge-projekt, 2014 http://www.jamtli.com/core/files/jamtli_museer_och_minnen_slutrapport_pdf.pdf
Svenskt Demenscentrum: www.demenscentrum.se (hämtad 2015-01-26).

Tryckta källor och litteratur

Gustavsson, Berndt, »Varför skönlitteratur i utbildning?«, *Lärandets mångfald: Om vuxenpedagogik och folkbildning*, Andreas Fejes (red.), Lund 2013.
Isacs, Lotta & Wallskär, Helene, *Låt minnena leva: En handbok i reminiscensmetoden*, Karlshamn 2004.
Nationella riktlinjer för vård och omsorg vid demenssjukdom: Stöd för styrning och ledning, Socialstyrelsen, Västerås 2010.

Leif Wallin

Gammal som Metusalem

Otryckta källor

Nordiska museets arkiv
Klipparkivet.

Elektroniska källor

Bengtsson, Anita, »Stålfarfar snabbast genom Sverige«, *Dagens Nyheter*, 2014-04-03, nätversionen, www.dn.se/dn-150-ar/stalfarfar-snabbast-genom-sverige/ (hämtad 2015-03-20).
»Den uråldrige sjömannen från Bohuslän«, Strömstads museum, www.stromstadsmuseum.se/drakenberg.html (hämtad 2015-02-05).
Lundström, Hans, »Record longevity in Swedish cohorts born since 1700«, Max Planck Institute for Demographic Research, www.demogr.mpg.de/papers/books/monograph2/record.htm (hämtad 2015-02-05).

Nuwer, Rachel, »Keeping track of the oldest people in the world«, Smithsonian.com, nättidskrift, www.smithsonianmag.com/science-nature/keeping-track-oldest-people-world-180951976/?no-ist (hämtad 2015-03-10).

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Janicke, *Konsten att leva länge*, Stockholm 2007.
Ennert, Henrik, *Åldrandets gåta: Vetenskapen som förlänger livet*, Stockholm 2013.
Hedin, Christer, *De gamle och gudarna: Synen på äldre och åldrande i världens religioner*, rapport nr 1999:4 från Socialtjänstförvaltningen, Stockholms stad, 1999.
Hufeland, Christophe Wilhelm, *Konsten at lefwa länge, beskrifwen af herr hof-rådet doct- Christ. Wilh. Hufeland*, 1797.
Klingspor, Hedvig, »Sandemar«, *Svenska Familjejournalen*, band 21, 1882.
Odén, Birgitta, *Äldre genom tiderna: Åldrande och äldrepolitik som en historiker ser det*, Stockholm 2012.

Cecilia Wallquist

Rätten att få vara gammal

Artikeln bygger enbart på den dokumentation om äldreomsorgen som genomfördes som förarbete till utställningen *Gamlingar* vid Nordiska museet 2014–2015. Några av de intervjuade personerna har själva svarat på upprop via digitala kanaler. Merparten har dock mötts genom uppsökande verksamhet på äldreboenden, dagverksamheter, anhörigträffar osv. Intervjuerna har gjorts i personernas hem, i de allra flesta fall med endast författaren och den intervjuade närvarande. Samtalen har som regel pågått i ca två timmar. Om den intervjuade har godkänt arkivering finns intervjun i Nordiska museets arkiv. Varianter på de nya fotoporträtten på sid. 289 och 297 visades i utställningen.

Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner

Samfundet grundades redan 1918 som en vän- och stödförening till Nordiska museet och Skansen. Vänföreningen har i dag ca 3 100 medlemmar varav 88 är ständiga. Kronprinsessan Victoria är första hedersmedlem.

Varje år lämnar Vännerna ekonomiska bidrag till de båda museerna. Under åren har en rad projekt blivit möjliga genom detta stöd. Vänföreningen delar också årligen ut resestipendier till personalen på de två museerna och stödköper museernas årsbok Fataburen till sina medlemmar.

Samfundet har en livlig verksamhet med ett tjugotal aktiviteter per år och dessutom kulturresor. Programmet brukar omfatta specialvisningar av utställningar på Nordiska museet, vandringar på Skansen och Djurgården, konsertprogram i Seglora kyrka under sommaren och vid jul, visningar och studiebesök i intressanta miljöer utanför museerna samt utflykter vår och höst till resmål såväl i Sverige som i andra länder. Vänföreningen ger även ut tidningen Artur fyra gånger om året med artiklar om museerna och med det aktuella programmet för medlemmarna.

Årsavgiften som innefattar gratis entré till båda museerna är 550 kr för en person, 750 kr för ett par och 300 kr för ytterligare familjemedlem på samma adress. Ständigt medlemskap kostar 10 000 kr per person och 15 000 kr per par. Medlemskap kan lösas genom föreningens kansli, telefon 08-519 546 93 eller e-post vanner@nordiskamuseet.se.

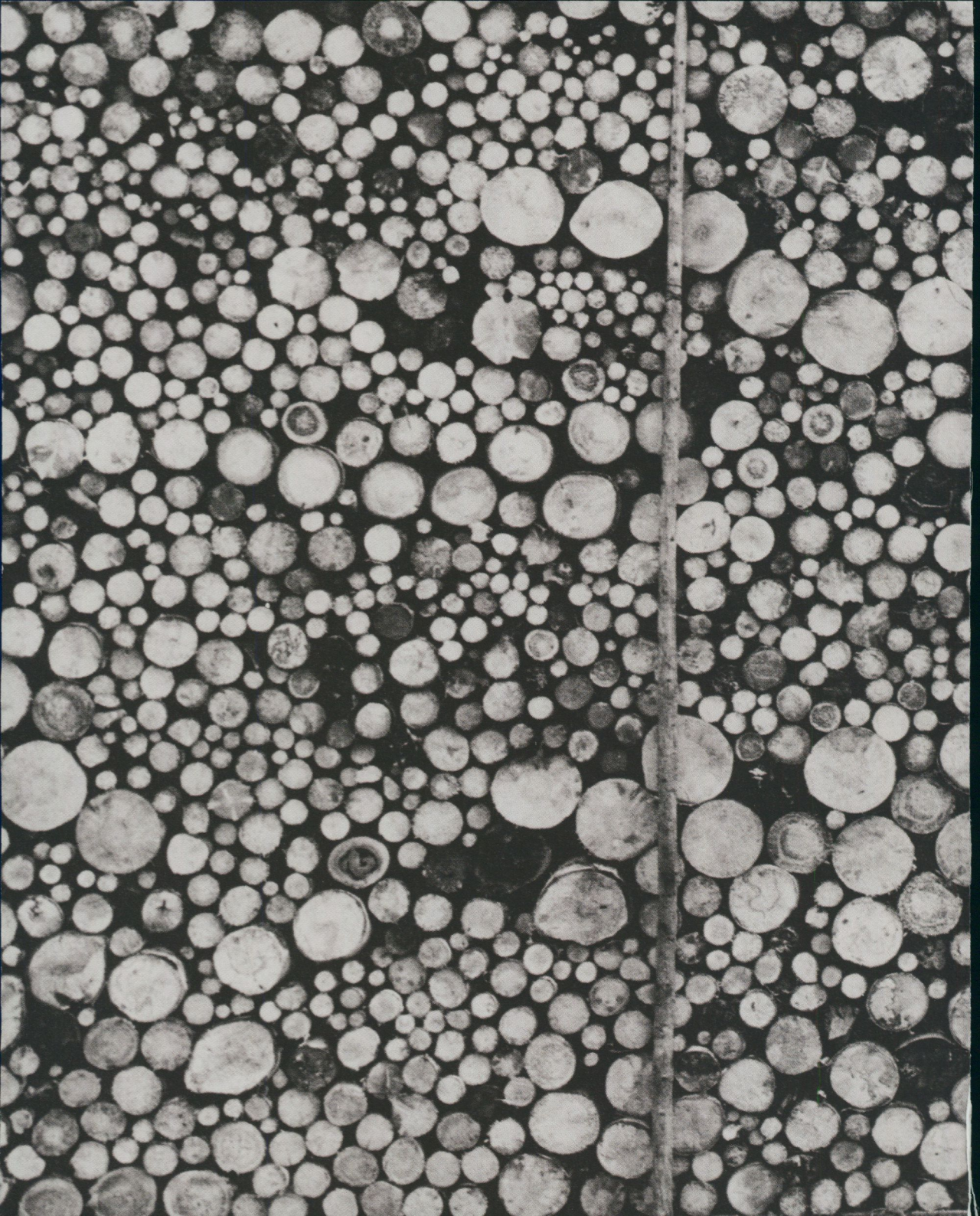

MÄNNISKANS LIV präglas av passager mellan och genom olika åldrar. Vi känner dem genom språket, både i räkneord och sammanfattande begrepp: barndom, ungdom, vuxenhet, ålderdom. Men också som förväntningar och identiteter i en värld där ålder är en starkt strukturerande kategori.

Ord och uttryck som koltålder, tweens, medelålder och fjärde åldern visar samtidigt att de invanda termerna inte beskriver hela spektrumet och att det har funnits behov av innovationer. Vilka människans åldrar är och hur de konstrueras är med andra ord föremål för förhandlingar. Sociala, kulturella, ekonomiska, politiska och fysiologiska faktorer underbygger gränsdragningar och definitioner. Vad är ett barn? Vem är vuxen och vem är gammal? Följdfrågorna är många och ställer sig nästan själva. Vilka rättigheter har ett barn? Vad innebär det att åldras? Inte minst: Hur har normer och praktiker förändrats över tid?

Se åldern närmar sig några av dessa frågor utifrån ett brett kulturhistoriskt perspektiv. Författarna rör sig från fosterkistan, barnlindan och nappmaskinen på Lill-Skansen till unga vuxnas fjällkläder och brudgumsskjortan, vidare från fattigstugan, ätteklubban och Facebook till museipedagogik för dementa, debatter om kvinnors myndighet – och mer därtill.

FATABUREN
NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

ISBN 978 91 7108 577 1
ISSN 0348 971 X

9 789171 085771

